

Проф. Н. Сумцов.

МАЛЮНКИ

— 3 —

ЖИТТЯ українського народного слова.

(З XIX т. Сборника Харьковского Историко-Филологического
Общества въ память проф. Е. К. Рѣдина).

INSTYTUT
BADAŃ LITERACKICH PAŃ
BIBLIOTEKA
00-330 Warszawa, ul. Nowy Świat 72
Tel. 26-68-63

ХАРЬКІВ.

Друкарня „Печатне Діло“, Конторська, Клещовській, № 3.
1910.

<http://rcin.org.pl>

Малюнки з життя українського народного слова.

Greift nur hinein in's volle
Menschenleben.

Goethe.

Учіться, брати мої,
Думайте, читайте,
І чужому научайтесь,
І свого не цурайтесь.

Т. Шевченко.

Du gleichst dem Geist, den du begreifst.

Goethe.

Ученіє не только свѣтъ; оно также
и свобода. Ничто такъ не освобождаетъ
человѣка, какъ знаніе.

А. Потебня.

Языкъ есть исповѣдь народа:
Въ немъ слышится его природа,
Его душа и быть родной.

Кн. Вяземскій.

Sama modlitwa z mych piŕsi wybucha:
«Błogosław Boże taki związek ducha!
Błogosław Boże i zawsze jak ninie,
Niech z niego korzyść społeczna wyrŕynie».

Wł. Syrokomla.

Л е р е д м о в а.

Метою цієї праці служе українська народна словесність; попереду йдуть вступні розділи про сучасні завдання історії української народної словесности, про головні історичні кроки мови, про співців і байкарів, про вагу українських пісень і вплив їх на письменників, далі матимем на увазі думи і пісні історичні, а ще далі пісні колискові, весільні, колядки, купальські, казки, легенди, апокрифи і ин. прояви народної словесної творчости.

Сучасні завдання історії народної словесности.

Історія української народної словесности вимага української мови. Поширяючи цю думку, треба зазначити, що кожна галузь українознавства повинна йти найбільш через уживання, оброблення та поліпшення мови. Славнозвісний в літописях науки проф. Потєбня ґрунтовно висловився, що усі українські бажання, які минають мову, збудовані на піску¹⁾. Одночасно ірландський вчений Дави теж каже, «кожний народ повинен берегти свою мову ще більш, ніж свої кордони; бо мова головна його оборона далеко більшої міцности, ніж усі його фортеці». Думки ці безперечно справедливі, бо у кожній культурній мові криються великі скарби духовного життя, і тільки мова єднає усі галузі національного розвою в одну велику квітчасту рослину.

Що до української мови та тісно з нею злученої народної поезії, то надзвичайно цікаво тут те, що висловив дуже відомий німецький поет, талановитий перекладач Пушкіна і Лермонтова, Фридрих Боденштедт в книжці, виданій в 1845 році в Штутгарті під заголовком «Die poetische Ukraine, eine Sammlung kleinrussischer Volkslieder»: «Українська мова, каже Боденштедт, є найбільш милоголосна і гучна з усіх мов слав'янських, з великими музичними завдатками. Ніде древо народної поезії не мало таких смачних овочів, ніде дух народа не одбився так яскраво і соняшно, як одбився він в піснях українських. Вельми привабливо подиха в них народна журба! Дуже багато в них ніжного і м'яккого почуття. Треба визначити, що народ, котрий зложив такі чудові та чарівні пісні, заховав їх на протязі свого суворого й тяжкого історичного життя і почасти досі в них кохається, що такий народ має велику духовну силу і моральну вагу».

Розбираючись в народній словесности, треба пильно придивлятися до мови пісень, казок і приказок і в самій мові шукати найбільше характерні їх риси, щоб цілком увійти в течію того старого життя, в котрім криються здебільша джерела народної творчости.

Уживання української мови тим більш користне, що ця мова, як усі інші слав'янські, самостайна, багата і барвиста. Вона має окрему історію, власний лексикон, окремі фонетичні закони, свої літературні здобутки — величезні усні народні твори і досить значні та численні твори новочасної письменности. Вже зради дум та Шевченка українознавству треба одвести в науці значне місце, і справжня

¹⁾ Халанській. Письма Потєбни къ Бѣликову, 1863 г., X. 1907.

наука ёго не обмина, як в Росії в працях Потебни, Антоновича, Кримського, так і закордоном в працях Миклопича, Ягича, М. Грушевського, Франка, Леже, Лунделя і ин. славнозвістних учених. Відома річ, що треба берегти українську мову, як найкращу яву народного життя, як скарбницю народного духа. Світова річ, що в університетах нім неможна нехтувать, особливо на історико-філологічним відділу, який повинен завжди стояти на обороні слова і пильнувать про вільний ёго розвій.

Українська мова досі оброблялась і поліпшалась тільки з одного бока штучного, в поезії. Усі инші шляхи для її розвитку були заборонені, як школьні виклади, наукові праці, часописи, церковні казання, судові і инші публичні промови, а тим часом мова не може улежать в прокрустовім ліжку, не може ніяк приладнатись до такого вузького обмеження. Як кожна людина хоче дихати на усі легені, як для всякого чоловіка важко і шкодливо довго задержувать дихання, такечки і мові важко і шкодливо йти під примусом тільки однією літературною стежкою. Вона бажа також щирого наукового підтримання. Тільки йдучи таким шляхом можна наукові домагання злучить з почуттям національно-лінгвистичної справедливости. Шкоди або кривди від того нікому, аві кріхти, а позиток може бути, і, здається, чималий.

Не скажу, щоб цей шлях був легкий. Навпаки, тут є багато усяких труднощів,—належачих до зміста й до мови. Що до зміста, то хоч і багато розвідок по українознавству, але вони дуже ріжноманітної ціни, вельми розкидані, з великими перервами й огріхами. Нема научної критичної літератури; дуже мало бібліографичних реєстрів; нема зовсім підручників. Відома річ, що науку треба приладнать для університетського читання, і усі науки, що мають кафедри, більш або менш влаштовані з цего боку; тільки по українознавству досі нічогосінько незроблено через те, що до него неможна було і доступитись. Що ж виходе? А виходе те, що одночасно треба збирать матеріали до купи, перетрушувать їх на нові решета сучасного наукового розвою, звязувать дрібні розвідки в одну наукову низку, шукать загублені на протязі довгих часів побутові завдання і, не гаючи часу, будовать систематичний нарис старого й сучасного народного літературного життя. Треба нарешті влаштовать саму мову, маючи на увазі найбільш її живі відносини до народної поетичної творчости і взаємні їх впливи. Одразу вирина багато завдань великої ваги.

Маючи на увазі тільки українську народну словесність, я заздальгід повинен висловити, що я не буду шукать найдавніших джерел байок, казок і пісень, не піду далі Захода й Византії на Схід, в Індію,

в Єгипет, в Святу Землю, обминаю Талмуд і Панчатантру. Зовсім не завдаюся такою далекою мандрівкою; для мого сучасного завдання вона непотрібна і навіть шкідлива. Вдовольняюся тільки історично відомими обміжками. Головна моя мета—українська словесність, тільки ті її джерела, відносини і стосунки, які можна визначити науковим чином на протязі історичного часу, коли вже існував український народ в більш-менш окремій національній постаті. Я добре знаю, що, сівши на такого чудового коня, як замови, можна заїхати в асирійську старовину, а на ґрунті народних оповіданнів можна надовго перебратись в Індію, та тільки важко звернутись з таких далеких далечинь і замість того зовсім легко пурнуть в безолню міжнародних фольклорних і літературних знадобів, бо зачепивши Панчатантру треба довідатися і до арабської Калилава Димна, і до татарського Арджи-Борджи, та все з гадками, та з науковими суперечками, далекими од українознавства і для неґо взагалі малокористними.

Міжнародних відносин українського народа не виключаю, та і не можна їх виключити, бо в історії поезії вони мають велику вагу, а в українських обміжках велике значіння. Навпаки, будемо завжди мати їх на увазі, будемо шукать їх впливів у всіх галузях народного слова, не перебираючись надовго в інші літератури до других народів і не спускаючи з очей Руси-України на всім протязі її довгого життя.

Обмежуючись ціми кордонами од міжнародного блукання, я хочу роздвинуті побутові сторінки, щоб народне слово не йшло в винятковій постаті і випадково, а було тісно злучено з иншими сторінками людського життя, з звичаями, домовим добробутом, з ріжними змінами в соціальнім і економічнім житті, бо тільки в обставинах життя поетичне слово робить велике вражіння і має великі впливи. Бажати не значить мати, і мене чимало ляка загальне перевівання величезного матеріалу на нові решета; усякий, хоч трохи тямлющий, зрозуміє, що така праця важка, новий курс писати—не ціпом махати, і я зовсім не маю такої гордовитої думки, що сіломиць сам все зроблю докладно, що в моїй новій будівлі самотужки прижену все як слід до нових гвинтів і швидко відкрию нові віконця для української науки й просвіти. Для такої величезної праці треба багато сил, багато людей. Але... хоч очам і страшно, руки де-що зроблять в тій надії, що і маленькі наукові зернятка на добрій ниві українознавства дадуть згодом гарний врожай і веселі жнива.

Що до влаштовання, то хай попередю йдуть пісні, а далі вже казки. З наукового погляда пісні й казки однакової ціни; але, вважаючи на велику національну вартість народної поезії, треба на першім місці по-

становить пісні, а на другім казки і байки, в перший ряд все те, що має віршову постать, а в другій—усі прозові речі. Безперечно, що пісні і казки тісно переплутані поміж себе; безперечно теж, що ті і другі мають в своїм змісті національно-українські й чужоземні захожі риси, але далеко не в одній мірі. За винятком деяких пісень духовних, що пішли з вірш, деяких колядок, перш зложених на бурсацькім ґрунті, деяких пісень балладних, напр., пісні про кровозмишку, про отруту парубка дівчиною або чоловіка жінкою, пісень про невірних жінок та десятка два-три других, можна усі великі останні лишки заличить в скарбницю національної творчости, це б то всі весільні, праздникові, різдвяні, купалові, колискові—як пісні здебільша власної національної справи, чого не можна сказати: про казки і байки, як твори здебільша інтернаціонального зміста і дуже далекого початку, иноді з таких часів, коли не було навіть старої Київської Русі-України. Само собою видно, як багато поезія стоїть вище по-над прозою з погляду національного розвою. Відома річ, що не можна залишати цієї важної сторінки, а завжди треба ставити її попереду. Краще пускати воду на два млинових кола або і того більш, чім на ідне, коли річка народного життя і слова йде повіддю, і коли багато мішків золотого зерна чека своєї черги. Краще инше казати, усі наукові курси української народної словесности починати з дум і других пісень і кінчати байками, казками та приказками.

Погляд на перевагу народної поезії над прозою не новий, бо ще в 1894 році Драгоманов висловив его в листі до проф. Ом. Огоновського. «З поводу моїх порівняючих студій, казав він, мушу сказати взагалі таке: Я ділю нашу народну словесність на національну і інтернаціональну, або бродячу (*Wandernde Geschichten*). Майже всі пісні наші вважаю за національні окрім невеличкого числа балад про пригоди незвичайні. Більша частина прози належить до інтернаціональних історій. Джерело їх я не вивожу раз у раз з Індії, як Бенфей, але думаю, що воно майже завше лежить в літературах старих культурних народів: єгиптян, халдеїв, иранців, жидів, греків; менша частина скомпонована в середні віки талмудистами, магометанами, христіанами. Ці теми через життя святих, апокрифи і також устною дорогою зайшли до нашого народа то через західну, то через східну границю, то од моря. Порівняючий дослід мусить дійти до першого джерела всякої теми, прослідкувати її дороги, показати її зміни і нарешті показати національні одміни варіантів»... .

Отаке каже Драгоманов, але неможна цілком згодитись з его трохи хибним порівняючим методом, бо дуже часто перші джерела зостаються

1) Огоновскій, Ист. литер. рус. в «Зорі» 1894, 358.

по-за межами наукового знання і ховаються в безодні надзвичайно далекої старовини. Відома річ, що небіжчик іноді в своїх дуже далеких мандрівках до старих культурних народів губив перші стежки, так що Україна не поспівала за Індіями та Єгиптами. Відома річ, що Драгоманов, в останні годи свого життя в Болгарії, часом занадто розкидався думками по всьому світу і, надзвичайно поширюючи порівняння, іноді плутався поміж різними літературними та етнографічними шляхами і кидався задарма в гострі суперечки і в даремні осуди. Але в ґрунті його думка про перевагу поезії над прозою справедлива; до неї можна прилучитись.

Може хто спита, яка користь од того, щоб поруч з науковим дослідом мати метою ще національну справу; таке питання ґрунтовне; але нехай відповіда на нього вся ця праця, хай більш говоре її розділ під заголовком «Вага і значіння українських пісень», а поки до його дійдеться, я нагадаю тільки ґрунтовну думку, висловлену одним славнозвісним сучасним російським письменником: «Вы согласитесь со мной, если я скажу, что цѣль литературы помогать человѣку, понимать самого себя, поднять его вѣру въ себя и развить въ немъ стремленіе къ истинѣ, бороться съ дурнымъ въ людяхъ, умѣть найти хорошее въ нихъ, дѣлать все для того, чтобы люди стали благородно-сильными». І ми теж думаємо, що національна справа тоді тільки має моральне право йти поруч з наукою та літературою і тільки тоді варта доброго слова, коли виразно і навпростець іде шляхом добра і цілком пильнує про те, щоб люде зробились «благородно-сильними», без утіска і зневаги безсилых.

Разом зазначимо, що історія народної поезії, як частина загальної історії літератури, має велику вагу, як одбитка старого життя, як зразок бажаннів або ідеалів кращих людей за давних часів, врешті як повод до взаємних моральних обов'язків і поліпшення людського життя во всіх його обставинах, найбільш в межах школи і просвіти. Обшир величезний, і безліч ученого люда працює на цій неосяжній ниві, проводючи нові та нові борозни, як посилля, в переконанні, що колись будуть великі і добрі жнива.

Історія української народної словесности, як частина історії української літератури, взагалі українознавства, повинна виявить сучасне становище наукового знання, підтримать національне почуття, повинна внести той дух життя, котрий домагається підняти рідний край на вищі верстви життя. Завданнів багато, і все вкрай важких; але щоб вони мали вагу і були користними, треба йти до них на зустріч, треба їх шукать і бажати найкращого їх рішення власними заходами і силкуваннями.

Маловідомий український поет Мова-Лиманський († 1891) якось завдавсь питаннями:

Чого і звідкіля так гвітить нас недоля?
Чого Україна кругом сирота,
Чого відреклись від неї пани,
Чого родовищем гордують вони,
Чого за панами пішли і попи
Зоставивши народ нидіть в самоті,
У нуждах великих, в густій темноті?

Поет далі з'ясує, що:

За-ради користи, за-ради чинів
Пани відреклися від менших братів...

Нарешті поет пита:

І як з отих злиднів народ рятувать?
І як Україну з зневаги піднять?

І тут він цілком поклада надію на молодіж, бажа, щоб вона набиралась «праведних дум», щоб своїм лицарським стягом поставила народне щастя, озброїлась в чесну річ і високу думку, щоб скоріш і міцніш йшла по шляху науки.

Гей, друже мій темний! Над силу ума
Вже дужчої сили і в світі нема,
І треба нам, друже, у тямку те взять,
Що вчена громада—могучая рать.

І справді, люде «благородно-сильные» великоруського письменника, або «могучая рать—вчена громада» українського поета повинні взятись за гужі, напружить усі сили і витягнуть звічений віз народного життя з багна неволі і темряви. В цю хвилину неможна вгадати, як і до чого дійдеться. Що буде то буде, а буде краще, коли до всякої культурної справи докладать найбільш уваги, сили і завзятости. І ми пильнуватимем, щоб розвідки наші були добрі і щоб легко було їм користуватись. Здаючись на таку думку, видаватимем поодинокі розділи окремими одбитками.

Може краще було почекать, поки уся праця буде закінчена і усе доладу буде надруковано, щоб тоді, як слід, пустити книжку поміж люде, в повній постаті, з різними показчиками,—книжку товсту, цілком

оброблену, щоб вона гордовито стреміла на вікнах в книгарнях? Та і чекать довго шкодливо, бо час і життя не чека, а все йде, все змінється; хто має сіяти зерно, повинен поспішати, щоб не опізниться. Брюнетьер якось то ґрунтовно висловився, що «коли все чекать, то і зробить нічого неможна», і, не гаючи часу, видав користну книгу про еволюцію лірики. Далеко міцніший від нєго російський вчений академик О. Веселовський теж частинами почав видавати свою величезної вартости наукову працю про історію людської поетичної творчости і хоч за життя мало видав, два—три розділи, але і ті швидко заняли в науці велике й поважне місце, і зараз їми користуються на всі боки знаття і штуки. Чекать в українознавстві тим менше здалось, що досі тут було занадто довго чекано. Хоч по краплі—та нехай тут пливе наукова праця; хоч по зернятку, та хай збирається дороге збіжжя, аби тільки у власних засіках.

II.

Дещо про початок українського народа.

Наукове питання про початок українського народа має довгу історію. Одкидаючи таких нетямлющих письменників, як Греч, котрий в українській мові добачав поповану польську¹⁾, а в українцях етнографичну мішанку; з таких письменників ще Венелин в 1832 р. глузував, обзиваючи їх письменниками à la borodatsch, і знаходив, що їх «нелѣпное мнѣніе можетъ дать непріятное направление народному ощущенію въ образованномъ сословіи»; так не лічачи зовсім їх, треба перш зазначить думку, висловлену Срезневським та Петром Лавровським о половині минулого віку²⁾, що до XIV в. руська мова була загальна і суцільна, і тільки од тих часів почала потроху поділятись на південноукраїнську і північно-великоруську. Цей погляд довго панував в науці і часто проводився з університетських кафедр, напр., у Харьківі в 70-х роках на лекціях рідного брата Петра Лавровського, Миколи Олексієвича.

Під впливом Срезневського геть далі пішов проф. Мих. Погодин, котрий уперше висловив в праці «Записка о древнемъ русскомъ языкѣ», надрукованій в 1856 р., таку думку, що «въ Кіевѣ до нашествія татарскаго жили искони не малороссіяне, а великороссіяне». Українці, на думку Погодина, прийшли на Дніпро з під Карпат, або з Поділля та Волині.

¹⁾ *Пытинъ*, Ист. рус. этногр. III, 305.

²⁾ *Срезневскій*, Мысли объ ист. рус. яз. 1850 г., II. *Лавровскій*, О языкѣ съвер. рус. лѣтоп. 1852 г.

Погодин додав ще такого перцю з м'якеньким «можетъ быть», що «малороссіяне перешли къ торкамъ, берендеямъ, остаткамъ печенѣговъ, чернымъ клобукамъ и составили тамъ (це б то в Придніпрівві) новое племя козацкое». До якої нісенітничі иноді доводила погодинська теорія, можна бачити на чудернацькій праці проф. Безсонова. «Мнимый туранизмъ русскихъ» в «Чтен. моск. общ. ист. и древн. російск.» 1885 р. Безсонов, не довго думаючи, раптом порішив, що українці пішли од якихсь-то там вигаданих ім «древнихъ Адов» та пізніших татар і турок і од них зажили «лицевыя очертанія и нравственный характеръ». А які ці «очертанія» и що за «характеръ», добре видно з такої кумедної балачки Безсонова: «Характерными чертами малорусскаго туранизма служатъ «лицо плоское, какъ доска», «смачный (!) и широкий носъ», «глаза съ узкимъ разрѣзомъ и на оконечностяхъ стрѣльчатые», «приземистая статура», «голосъ тенористый, переходящій въ козла» (!), «взвизгиваніе при началѣ рѣчи», «медленность походки до воловъ съ ихъ шагомъ и скрипучею телѣгою», «упрямство, упорство, неповоротливость, лѣнь, скрытность, хитрость, значительная обидчивость», далі.... «вишневенькій садокъ съ грушами (!), вмѣсто лѣса и парка, отвращеніе къ гвоздямъ въ сапогахъ (стр. 132), отвращеніе отъ мытья тѣла и бани» (стр. 122). «Сюда же относится», каже врешті Безсонов, «у малоруссовъ обычай, въ простомъ народѣ, не умываться, а лишь обтираться мокрымъ полотенцомъ, не употребляютъ носовыхъ платковъ (!) и по долгу не сморкаются» (стр. 122).

В початку 60-х років суперечка про мову йшла на сторінках «Дня» і «Основи» між Ламанським і П. Житецьким. Ламанський в славяно-фільському «Дні» правив, що до кінця XIV в., навіть пізніше, між російською і українською мовою були незначні одміни, що багато південноруських творів XVI і XVII віків писано близькою мовою, що тепер між російською і українською мовою не дуже велика різниця. Житецький вказує, що українська освіта в XVII в. немала міцного коріння в народі, і старі вчені не були його прямими представниками. Українська мова, на думку Житецького, йде поруч з іншими слав'янськими. Українська народність уже самою поетичною творчістю Шевченка уведена в семью слав'янських народів, як жива і індивідуальна особа. Питання про те, каже Ж., що і як візьме українська література у великоруської, мусить розв'язатись практично самим українським народом, а ніяк не трибуналом російських патріотів, що не можуть зрозуміти інтересів чужої мови, окрім своєї власної і своєю виключністю ламають рівновагу сіл руського племені. Накинути нашому народові чужу йому форму, це, на думку Ж., помножити без краю массу тих калік, яких і без того досить на Україні.

Проти Погодина виступив міцний знавець української мови і старовини проф. Максимович в довгій низці наукових листів. Максимович ясно і докладно висловив головні прикмети української мови і її прояви в старій Київській літописі і в Слові о полку Ігоревім.

Слідком за Максимовичем пішли проф. А. Котляревський і проф. Потебня, з різними історичними і філологічними доказами. Котляревський вказав на відгуки далекої старовини в українських казках і місцевих іменнях. Потебня підкреслив вказівками на українське *мо в есмо*, чинимо в пам'ятниках XIII і XIV віків, на українське евфоничне початкове і в грамотах 1340, 1400 років (ис королем, воевода Ильвовський), евфоничне *а і о* в пам'ятниках ще більш старих (аркуче, Овруч, Оболюнь, як пізніш Одарка, омшанник).

Пізніш Соболевський одновив теорію Погодина, здавшись на деякі фонетичні прикмети в старих рукописах, з додатком маленьким лексичних доказів, але нічого трівогого і певного з того не вийшло, окрім великих наукових суперечок, бо на Соболевського тяжко обурились українські історики й філологи — Антонович, Житецький, особливо Кримський, далі російські, як Шахматов і навіть закордонні, напр., Ягич, з одного боку вказуючи на те, що старі пам'ятники, на котрі обіперся Соболевський, неварті, а з другого — відхиляючи поодинокі думки і докази Соболевського на ґрунті старої і нової мови Руси-України.

В старих джерелах письменности мало по малу познаходили багато такого, що не тільки натяка на пізніше українство, а прямо дише українством і зъявляється справжнім его старим здобутком. Часом така старина трапляється в поодиноких словах, часом в цілісінких виразах, иноді в уломках од старих пісень та казок, иноді навіть в цілих просторих домонгольських українських оповіданнях про тогочасні події. Подекуди проскочили в старих пам'ятниках українські фонетичні форми; та не в них головна сила, а головна річ у величезних зайвинах лексичних та літературних. В напрями такого наукового шукання старих словесних скарбів рідного люда щиро працювало багато українських істориків і філологів, і треба зазначить і підкреслить їх велику послугу свому народові, бо, щоб там ні казати, суперечки про походження та початки українського народа і его мови далеко виходять по свому значінню за межі наукової ваги. Одна річ бачить в українцях русько-татарську мішанку або лічить їх прибудами чи мандрехами; з такою поглядом пани-ляхи гордовито кажуть, що буцім вони колись заселили українські пустелі, закликаючи в свої надніпрянські маєтности людей з Волині та Поділля, і через те мають історичне право

на українську землю, як її перші колонізатори. Таке «право» було б дуже шкодливым для українців, наче довічна лиха година, коли б в дійсности під ним були годящі історичні підвалини; зовсім инша річ, друге поступування, далеко инша поведенція бачити в українцях прямих нащадків старих ласкавих та м'ягких надніпрянських полян, котрі, як каже стара літопись, «бяху мужи мудри и смыслени». Инша річ, коли сучасні українці міцно на науковім ґрунті держатимуться того переконання, що їх справжні і найближчі предки «поляне, як каже тая ж літопис, своїхъ отець обычай имуть кротокъ и тихъ, и стыдѣніе къ снохамъ своимъ и къ сестрамъ, къ матеремъ и къ родителемъ своимъ, къ свекровемъ и къ деверемъ велико стыдѣнне имѣху, брачный обычай имяху», і все це в ті давні часи, коли декотрі їх сусіди ще «живяху звѣринськимъ образомъ, живуще скотски, убиваху другъ друга, ядаху все нечисто і брака у нихъ не бываше». Запевне сучасна наука повинна признати і за українцями вельми гарну сторону старого їх культурного життя, їх домонгольську київську просвіту і повинна залічить їх за справжніх нащадків мудрого Ярослава і віщого Баяна. Велике лихо, що історія дуже зрадила українцям і на довгі віки стала для них мачухою. Уклюнулись злидні на час, а не вижили їх і досі. «Був колись хазяїн, можна сказати про український народ, та, на жаль, тепер бовкнуом іздить», це б то однимъ волом обробля свою убогу ниву, бо, як кажуть, на біду небагацько треба, і злидні усе зли.

Думка про українську етнографичну мішанку збудована на тім ґрунті, що Надніпрянщина цілком була знищена татарами, чого в дійсности не було, бо безперечно татарва не вигубила людности до останку. В старих пам'ятниках заховані хоч коротенькі, але вельми цінні історичні свідoctва, що люде в невеличких купках держались завжди в надніпрянських містечках, що вони ніколи вповні не кидали рідного краю і не тікали світ за очі на чужину, що вони тільки часом хвилювали, то одступали в більш безпечні лісові краї, то знов повертали на старі місця, до рідних батьківських могилочок. Відомо, що татари зруйнували Володимир і Галич, але ці містечки zostались княжими столицями, значить, не були ніколи безлюдні. Відомо, що Чернігів було спалено татарвою, але незабаром там князював Ростислав; в самісенькім Києві, хоч дуже зруйнованім, сиділи якісь дрібненькі князьки, під владою татарви, а міщане ще потроху гандлювали з чужинцями, про що виразно свідчить подорожний Пляно Карпина, який був у Києві в 1245 р., в саме татарське лихоліття. Карпини згадує, що одночасно з ним до Києва приїхали купці з Польши, Венеції, Генуї, Флоренції. Шкода була, що дехто

з людей заміжних та освічених подався на далеку північ, до суздальських князів, в надії більшої безпечности. То були з князів, великих панів, попів, але край через те не спустів до остання. В лісових чернігівських країнах ще держались дрібненькі князьки. В Київщині люде збулися старого княжого і дружинного уряду, залежали вони од татарських баскаків і давали їм дань бобрами, соболями, медом, хлібом, або, як каже той же Пляно Карпини, «immediate sub Tataris»¹⁾. В такім устрої була шкода для просвіти, для письменности; але життя народа мало свою маненьку течію на підставі старої громадської культури, жили, мабуть, як свідчить стара літопись, кожне плем'я родом своїм, в бідності, в тихому сумуванні²⁾.

Шахматов, найкращий сучасний знавець старої руської мови і письменности, теж не згожується з думкою про значне проріднення старої Надніпрянщини—одно через те, що Київське князівство вже в XV в. змогло поширити свої кордони до Чорного моря і Донця, значить, мало в собі і раніш чимало народа, а вдруге через те, що українська група говорів одноцільніш і більш суцільна, ніж група великоруська або білоруська і—головна річ—більш заховала звязки з старою групою відповідних південно-русських говорів, так що південно-русська група говорів досить ясно виявлена сучасною групою говорів українських³⁾. Коли так, то український люд здавна мешкає на березі Дніпра, і йому належить пишна стара домонгольська культура з її славетними Баянами.

Що Русь Україна на своїх старих місцях існує здавна, про те маємо багато свідочств і натяків в мові, в піснях і казках. Не зачіпаючи тут фонетичних зьявищ, які проскочили навіть в так званих Святославових Збірниках кінця XI в., і застаючись тільки в межах лексичних, можна набрать в домонгольських пам'ятниках чималу купу таких слів і цілісньких виразів, котрі мають зовсім український колір і здебільша досі уживаються в народній мові і в письменности.

Кожного українця вража—як каже Кримський—«замѣчательная совокупная близость старокіевской рѣчи къ современной рѣчи сѣверной и средней Кіевщины. Множество предметовъ и понятій въ нынѣшней Кіевщинѣ сохранили тоже самое старинное названіе, какое они имѣли въ Кіевской лѣтописи XI—XIII ст... особенно въ названіяхъ домашнихъ предметовъ, животныхъ, растений, цвѣтовъ... Я убѣжденъ—каже далі Кримський, что кіево-лѣтописная *пошзга*, сидящая на *присгнѣ* и умильно

1) Грушевскій. М. Історія Руси. України. 2 вид. III, 143—191.

2) Серієнко М. С. Записк. Наук. Товар. Шевч., 1892, I, 1—28.

3) Шахматовъ. Къ вопросу объ обраб. русск. нарѣч., въ Журн. М. Н. Пр. 1899.

глядающая на голубників, пока не будет облита укропомъ изъ глькы или испугана хъртмъ покажется для безтенденціознаго великоросса не великорусскою кошкою, а предкомъ нынѣшней кievскою кішки, сидящей на присьпі и глядающей на голубників. Глькы окажется современнымъ кievскимъ глемомъ и укропъ не огороднымъ растеніемъ (какъ склоненъ думать великороссы), а кипяткомъ (какъ понимаетъ его любая баба изъ Кіевщины)». Далі Кримський ще згадує, що в старих кievських пам'ятниках маємо і сучасні українські лови, господар, завороз, тріски, лискар, паробок, кожух, свита, жито, ліпок ¹⁾.

Кримський звернув увагу ще на те, що окрім старо-кievського та сучасних українських говорів ніде злучник та замість і не має ваги і навіть не зустрічається; а в українстві він звичайний раз у раз, усюди— в старих піснях (Та немає лучче, та немає краще, як у нас на Україні), у сучасних письменників (особливо часто у Яворницького під впливом народних пісень ²⁾), у старих письменників, напр., у Іакова Мниха: «и начати пѣти псалтырь... та по семь канонъ», у Володимира Мономаха: «Та отдуда Турову, та Переяславлю, та к Новгороду» ³⁾.

З тих досить численних фонетичних і лексичних доказів, які надав Кримський в працях «Погодинская теорія» і «Древне-кievській говоръ», зазначимо тут тільки цікаві вказівки на дуже подібне досі по значінню уживання слів старшина, зоря, лоша. Слово старшина йде на Україні в двох значіннях, в старім—як один поважний або урядовий чоловік, і в новім—збірним значінні зібрання старійших поважних людей; слово зоря—теж в двох значіннях—як ранній світ, однаково з російським значінням, однаково з древне-руським—«зоря свѣтъ» (в Слові о Полку Игоревѣ, сучас. укр.—ні світ—ні зоря); в значінні зірочки—великор. звѣзда.

В старій Кievській літописі зустрічаються слав'янське слово кiнь для доброго коня і монгольське слово лошадь для слабенького сiльського коня хліборобів. Цікаво, що українці досі відрізняють ці слова в таких же самих значіннях. Тоді як у великоросіян усякий кiнь добрий і нікчемний все кiнь або лошадь однаково, українці конем звуть найбільш доброго коня, а для молодих слабших мають слова лоша (жеребенокъ), лошиця (кобила), а взагалі для звичайного поганенького мають назву шкапа.

¹⁾ Кримській. Древне-кievській говоръ, въ Изв. Ак. Н. 1906, III, 395. III, 395.

²⁾ Яворницькій. За чужий гріх, 1907 р.: «сумна та ровлога могила», «садок так славно та захистно та весело шумів...»

³⁾ Срезневській. Матер. для словаря др. рус. яз. III, 2, 910.

В житії преп. Θεодосія Печерського по рукопису XII віка через церковно-слав'янську шкарлупу пробились цікаві шматочки старої русько-української мови:

пачать бо печи *проскуры* и продаати...

проскуры творяши...

имый подь *пазухою*...

имаша въ *пазусъ* своеи...

лѣющемъ *укропъ* въ нее (м'юку)...

одежда его бѣ *свита* власява...

Далі ми маємо тут „версты“, „излазити“, „виклю“, „пригорца“¹⁾ і чимало інших слів української фарби. Відома річ, що українець в цих словах знаходе чимало рідного і добре знайомого.

Або візьмемо таке слово, звичайне в українських народних піснях, як половий—«жито половіе», «воли ж мої половіі»²⁾—це б то—«жито жовтіе», «воли сірі з жовтенькими плямами, або біложовті». Звідтиль українське слово—полова, власне жовта. В Никоновській літописі маємо «туча полова»—жовта («зо страшною бурею»); в Остромировім Євангелії—«видите нивы, яко плавіи суть къ жатвѣ оуже»³⁾, що цілком однозначне з українським «жито половіе».

Стара київська мова иноді прямо виясня пізнійшу мову українську. В декотрих галицких селах люде на Зелених Св'ятах виходять в поле з піснями та житніми снопами, співаючи, щоб Бог дав добрий урожай, і ось одна з таких, як звуть їх царінних пісень, починається так:

Сбором ідеме, полон несеме,

Виходжай, соборе, з села на поле...⁴⁾.

Собор-сьборъ, товпа—в перекладі Григорія Назіанзина XI в.—«оставихом соборы, цыры»...⁵⁾. Полон, рѣон—хліб, в старій Пчелі—«полоньный—оброблений хліб». «Не та пшениця добра мниться, каже Пчела, иже на добрѣ поли пожата, но яже полоньна и на пищу оугодна есть»⁶⁾.

1) *Шахматовъ и Лавровъ*, Сборникъ XII в., въ «Чтен. М. Общ. Ист.» 1899, II, стр. 45, 72, 78, 64.

1) *Лукьяненко*, въ Русск. Филол. Вѣст. 1907, III, 77—79.

2) *Чубинскій*, Труды VII, I, 266.

3) *Срезневскій*, Матер. для слов. др. рус. яз. II, вып. 3, 949.

4) *Головацкій*, Галлц. и Угор. рус. пѣс. II, 241.

5) *Срезневскій*, Матер. III, в. 2, 647.

6) *Срезневскій*, т-же II, в. 3, 1137.

Кожний українець, читаючи Слово о Полку Игоревѣ, чує щось близьке і рідне, наче тихий сон чогось хоч і далекого, але знайомого та любого. Коли князь Игорь каже своєму війську—«луце ж потяту быти, неже полонену быти», то українцеві ясно, що означа тут бить потяту, а коли славутний автор Слова визнача, що «спирь докончаша храбрїї русичи і кровавого вина недоста», то українцям в тямку, що чорна рилля була полита червоною рудою їх лицарських предків русичів, і вже зовсім для них робиться ясным, що степова трава поникла од жалоців (ничить трава жалощами), бо, щоб там ні казали усякі вороги українців, а вони не в силах одмовитись од своєї далекої старої і вельми славної родини, своїх людей, хоч і захованих під старими шеломами.

Або в Молені Даниїла Заточника—теж дуже старім пам'ятнику, тому чоловікові, що залицяється до жінок, «смотрить на красоту жены», пожадано таке: «дай Богъ ему трясею болѣти», то і тут кожний українець добре тямле, про яку трясцю йде промова і ґрунтовно добача тут свій старий-престарий проклін, на зразок таких пізніших українських, як—«вбий тя трясця», «бодай тебе трясця затрусила», «матері твоїй трясця», «трясця тїм багачам, що багато сорочек, а в мене одна, та біленька щодня»¹⁾.

Головна річ, що не тільки поодинокі слова, не тільки дрівні вирази свідчать про українство старої Київської Русі, в старо-київських пам'ятниках і пізніших українських піснях є звязки в настрою думок, в поглядах на життя, є щось таке, що злуча далеку старовину з сучасним світоглядом хоч і тонкими, але надзвичайно міцними ниточками і вкупі робе теж саме вражіння. Додамо нарешті ще один приклад такого чудовного літературного єднання далекої русько-української старовини з українською новиною. Князь Володимір, коли жив ще в поганстві, задумав одружитись з красовитою донькою полоцького князя Рогволода Рогнідою, але вона не захотіла через те, що Володимір був сином рабині, і кохала вона єго рідного брата—Ярополка; коли Володимір запитав батька Рогніди—«хочю пояти дщерь твою собѣ женѣ», а Рогволод спитав у дочки: «хочеши ли за Володимера?», то Рогніда гордовито одмовила: «не хочю розути робичича, но Ярополка хочю». Суворий Володимір, не гаючи часа, рушив на полочан, вбив Рогволода і двох єго синів, а гордовиту красуню примусом взяв до себе в жінки. Така була сумна подія більш ніж за тисячу років до наших часів, по Літописі в 980 році²⁾.

¹⁾ *Номісз*, Приказки, §§ 11255, 12284; др., Франко, Етногр. Збірн. XXVII, 227.

²⁾ *Лѣтоп.* по Лавр. сп., изд. 1872, 74.

Старий весільний звичай розування молодого молодою зустрічається досі подекуди поміж українцями й росіянами, і про нього згадують иводи пісні як українські, так і російські, але — що цікаво найбільш — від українських згадок подиха літописна старовина. Так, в одній пісні пару-бок просе милу:

Дівчино моя,
Розуй мене, на,

а дівчина гордовито, наче та Рогніда, одмовля:

Розуватиму, кого знатиму, —
Ледачого обійду, не займатиму ¹⁾.

Ще досі в деяких підручниках нетямлючі автори тнуть старі чудернацькі речі про якусь то етнографичну українську мішанку, наприклад, вчитель Пажеського Корпуса Ричков в своїй «Історії Росії» 1907 р. стор. 149 знов виводє українців з під Карпат і звязує їх з Чорними Клобуками. Дались же ёму в тямки ці нікчемні Чорні Клобуки! Та вже ці речі повинні зистатись наукою тільки пажів, і в справжній науці нема ім місця.

З давен давна в Києві в Софійськїм соборі, за престолом в олтарі високо-високо стоїть Божа Мати і ясними очами, з молитвою до свого Сина, ласкаво, дивиться Вона на грїшни йбідний світ. Здавна богомольці прозвали її Нерушимою Стіною. Колись церковь була зруйнована татарами, потім була зруйнована ляхами, а Нерушима Стіна зосталась нерушимою, і тепер, як і в давні часи за Ярослава Мудрого, люде дивляться на свою віковїчну святу Заступницю і моляться перед нею, і ждуть від Неї для себе полегкости та пцастя-долі. Такою ж Нерушимою Стіною зьявляється і мова українська, на протязі її довгого життя, од Ярослава Мудрого до наших часів, і ніякі заходи з її руйнуванням не мали доброго наслідку. Безліч люда стоїть перед цією теж віковїчною святїстю і жеде, таємно жеде від неї добра і правди на ґрунті великих старих національних заповітів христїанської любови та міжнародного, теж славьянського братерства.

¹⁾ Чубинскій, Труды этн. ст. эксп. IV, 438.

III.

Головні історичні кроки української мови.

Кожна історична мова має свої ступіні, і українська теж, та на жаль досі ще мало зроблено для наукового досліду її історичного розвитку і злучених з ним політичних, суспільних і побутових обставин.

До XVI віка українська мова помалу виявляється в письмених творах, в дипломатичних та правничих актах, наприклад, у вкладній записі князя Долгодата 1427 р., в Духовній князя Андрея Володимировича 1446 р., в грамоті київського князя Семена Олельковича 1459 р. на землю пана Шашка, з указівкою, як в старовину «спродкове спокійне землю держали і заживали»¹⁾.

З протягом часу число нових знахідок і дослідів української лінгвістичної старовини значно побільшало, і там, де раніш нічого не було видно, або де добачали тільки мертвечину, несмачну мішанку польських та руських слів, при ближчій досліді можна вже завважити певний розвій, боротьбу ріжних течій, ріжнородні змагання, проби письменства близького до народного життя і його інтересів²⁾.

В XVI і XVII ст. українська мова блискуче виступила у всіх прояхах духовного життя, в літописях, в споминах про старовину або мемуарах, в церковних казаннях, в шкільних віршах, в перекладі Святого Письма, в правничих договорах, в приватних листах, в духовних виставах або мистеріях, найбільш в так званих інтерлюдіях, в історичних думках, які лунали по всій Україні. Прикладів можна навести безліч, приміром, в Пересопницькій евангелії (1556—1561 р.р.) знаходимо таки вирази: «человѣкъ нѣкоторый малъ два сини... але годитея веселитися и радоватися, иж брат твой умерлъ былъ и опять ожиль, загинулъ былъ и нашелся».... (З притчи про блудного сина)³⁾.

Трохи пізніш Іоан з Вишні радив попам і владикам: по «литургии для вирозумення людського попросту толкуйте и викладайте книги св. Письма». Сам Іоан Вишенський писав зрозуміло, напр., «питаю тебе, чім ти ліпшій од хлопа, албо ти не тая ж матерія, глина і персть, ачей ти од каменя утесанъ и не маешь кішокъ и слязу холопского»⁴⁾.

Цікаво по мові, як Іоан Вишенський, що сам був ченцем, ганьбив панів за те, що вони глузували та сміялись з ченців за їх темряву і

¹⁾ *Крымскій*, «Погод. гипотеза» і «Украинск. грамматика», т. I.

²⁾ *Франко*, *Козак Плахта*, в «Зап. Т. Шевч.», 1902, III, 1.

³⁾ *Житецкий*, в *Ивѣст. Акад. Наукъ*, 1905, IV, 43.

⁴⁾ *Акты Зап. Россіи*, V, Посланія Іоанна Вышенскаго.

піяцтво. Він сперш виправля ченців за піяцтво, а далі, мало шануючи панську позичену у поляків освіту, проти неї ставить чернецькі заходи про спасення души і падає ім велику вагу. Що до піяцтва ченців то Іоан каже, що «тому неборакони въ місяць разъ трафится напиться, и то безъ браку, що знайдець, горькое-ли, или квасное, пиво албо медъ, тое глощеть, только-бы тую поганку утробу насытити могль, а по насыченю зась терпить, въ келію влізши, доколи ему другій такій праздникъ трафункомъ намірить (це б то, трапится)... А онъ зась, отшедши зъ корчмы въ свою келію тотъ кусъ смачный и куфель оплакавъ и отжаловавъ и прощаніе отъ Бога пріяль». «Тое признаваю, каже далі Вишенський, што еси рекль, яко не вмієть инокъ зъ двораны, сміхотворци, курпыаны шкурты и блазны (шутки або жарти) говорити, а то для того, ижъ онъ тые бесіды и празномовства уморилъ, убилъ и память тую мірскихъ справъ запамятанемъ погребъ, и въ простоту отъ мірскихъ хитростей ся переселилъ. А што-жъ инокъ не уміє бесідовати съ тобою: албо его пытаеши о борбѣ духу съ тіломъ, албо его пытаеши о дьявольскихъ прилогахъ, албо его пытаеши о томъ, въ чімъ животъ вічний крыється? Чімъ же ся ты ругаешъ съ инока, ижъ съ тобою не уміє бесідовати? Албо мнимаешъ, ижъ ты чого позиточного въ замтүзі научилъ? албо мнимаешъ, ижъ ты што цюотливого у курвы слышалъ? албо мнишаешъ, ижъ ты што богобойнаго отъ шинкарки навукъ? албо мнимаешъ, ижъ ты што разсуднаго отъ дудки и скрипки разобравъ? албо мнимаешъ, ижъ ты отъ трубача, сурмача, цищальника, органисты, рекгалисты, инструментисты и бубенисты што о душѣ и духовныхъ річахъ коли слышалъ? албо мнимаешъ, ижъ ты отъ всіхъ мысливцовъ или возовозовъ, возницъ или скачомудрецъ, кухаровъ или пирогахитрцовъ-лекаровъ што о богомысли навукъ? Чему ругаешся, брате дворянине, зъ инока, ижъ не вмієть съ тобою говорити? А што жъ ты маешъ за скарбъ разуму? А што-жъ за позитокъ говорки или бесіды съ тобою? А чого-жъ ся инокъ отъ тебе научить? Зась оборачиваюся къ тобі, ругателиви иноческого чина и чудуюся тому твоему несносному осідланю тымъ тяжкимъ и бременоноснымъ сідломъ глупства? Чому ся смієшь зъ инока, ижъ не уміє съ тобою говорити и трактовати, якъ пустое коло млынное, крутячи и выворочуючи безпозиточный тотъ языкъ? А што-жъ ты здороваго знаєшь да говоришь?» «Подвигъ и борба есть жизнь тая (це б то чернеца), котрій ты не знаєшь; бо еще еси на войну не выбрався, еще еси доматуръ, еще еси кровоїдъ, мясоїдъ, волоїдъ, скотоїдъ, звіроїдъ, свиноїдъ, куроїдъ, гускоїдъ, птахоїдъ, сытоїдъ, сладкоїдъ, маслоїдъ, пирогоїдъ; еще еси периноспаль, мягкоспаль, подушкоспаль; еще еси

тілу угодникъ; еще еси тілолюбитель; еще еси кровопрагнитель; еще еси перцолобець, шафранолобець, имберолобець, кгвоздиכולбець, кминолюбєць, цукролюбєць и другихъ брідєнь горько и сладכולбець; еще еси конфетолобець; еще еси чревобісникъ; еще еси гортановстєкъ; еще еси гортаногратель; еще еси гортаномудрець, еще еси дитина; еще еси младенець; еще еси млєкопій. Якъ же ты хочєшь біду военника, бьучогося и борьучогося, у щцки матернои у дома сидячи, розознаты, розсудиты).

Такий суворий до гордовитих та заможних панів і владик, Вишенський дуже ласкавий до людей бідних, до селян, до тих, як він виразно мовля, котрі не мають простої доброї сермяжки, чим би покрити наготу свою, котрі з одної мисочки борщик хлебчуть, світою покриваються, і самі собі панове і слуги. Докоряючи тогочасних панів та владик за здірства, Іоан каже, що вони з бідних, з їх пота набивають собі мішки талярами, полталярки, орти, четвертаки і потройники, коли селяне не мають шеляга, на що купить соли.

Ця демократична течія в змісті й в мові не була винятковою. Трохи пізнійш другий церковний промовця в «Слові в час бездождя» казав: «Приглядѣлемся незбожнымъ паномъ, которые такъ ся обходили окрутне зъ людьми, якого окрутенства подъ солнцемъ немашь во иншихъ земляхъ, завше звычайные податки на людєхъ, а въ королевствѣ польскомъ мало не каждый панъ, власне яко бы ся заприсягли, не пораховавшись зъ сумленіємъ, если ся годить брати у бѣднаго чловѣка тое чого сила его не зможесть? А найперво, хто поволовщину вымыслиль щобъ во вѣки зъ пекла не вышполъ» ¹⁾.

В Київській літописі (1241—1621 р.р.) «Року 1617... скопали гору Уздихальницу (в Києві), а скопано єї полшеста сажня добрыхъ у звышки и нашли тамъ печерку сажней трехъ у гору глубоко, а въ ширь сажня, и нашли въ неи горщик нищимъ, а большей нічого, и написано на стѣнѣ имя «Павель», звать же то колись былъ пустельникъ» ²⁾.

В листі до полкового писаря Мокієвського 1688 р. гетьман Мазєпа писав; «Дойшло намъ вѣдати, же... великим людємъ прикрости чинишь, меновите в будуванню и въ иншихъ господарствахъ, чєго яко мы слухаты не можемъ и не хочємъ, такъ пилно чрезъ сей листъ нашъ упоминаємъ и приказуємъ вамъ, абысте конечно... з людьми якъ наискромнѣй обходьлися».

1) Южнор. лѣтоп. Вьлозерскаго, 153.

2) Сборн. лѣтоп. юж. и зап. Рос., 1888 г., 85.

В універсалі гетьмана Скоропадського Сулимові 1711 р. казано, щоб «в обираицю пожитков и повинностей жадной ему перешкоди и перепони ништо не важився».

І навіть пізнійш, в 1721 р. чернігівський полковник Полуботок писав листи досить чистою українською мовою ¹⁾.

Навіть такі схоластичні письменники, як Галятовський і Радивилівський, часто уживали українську мову. «Милая и вдячная миѣ есть тая праця», каже Галятовський про книгу «Мессія Правдивий». Прилучаючись до Москви, Радивилівський сподівався, що «никого не будуть выгоняти зъ отчизны, зъ маестностей, изъ домовъ, за вѣру христіанскую» ²⁾. Такі чарівні надії мали українські письменники того часу; але незабаром від цих надій не осталося навіть лупілля. Кошового Калнишевського, того самого, що розумно здержав січову молодь од даремної бійки з військом Текелія, коли він руйнував Січ, заслано було одразу на Соловки і закинуто там надовго в тюрму, паче злодія; пізніш на далеку сувору північ з своєї отчизни, маестности та домів було закинуто чимало освічених українців за те тільки, що вони наважились отверто шанувать свій рідний край, напр., як Чубинський, Ефименко, Кониський.

Українська мова йшла поруч з демократичними напрямми й бажаннями, і де було більш такого бажання, там ясніш виступа мова. Хоч Григорій Сковорода писав темно, а все ж і у него тим більш демократизма в змісту, чим більш було ужито ім рідної мові. Найбільш демократичний його вірш «Ой ти птичко желтобока» здебільша збудовано на ґрунті народної пісні «Стоїть явір над водою». Подібно до Вишенського, котрого Сковорода взагалі дуже нагадує, Сковорода у вірші «Ой ти птичко жолтобока» каже:

На що мені замишляти,
Що в селі родила мати?
Нехай у тих мозок рветься,
Кто високо в гору дметься,
А я собі буду тихо
Коротати милий вік ..

Українська мова заховалась в селі, поміж селянами, в піснях, казках і інших проявах духовного життя; згодом з цієї захованої скарбниці

¹⁾ Сулимовській Архивъ, 24, 40 и др.

²⁾ Гарна праця П. Житецького про україн. літер. мову XVII ст. надрукована в «Кіевской Старинѣ» 1888 г.

взято було багато дорогих перлин, і досі приходиться здебільша контуватись та задовольнуватись її старими вжитками.

Вже в 1666 р. були заходи проти київських шкіл. «Буде имъ, писали з Москви, противъ ихъ вольностей не въ оскорбленье будетъ, и тѣхъ бы школъ нынѣ не заводить». Київський воевода Шереметьєв описав, що це було б «в оскорбленіе», і через те «великій государь ихъ пожаловалъ, велѣлъ имъ въ Києвъ школы заводить и людей въ нихъ учить кievскихъ жителей» ¹⁾. Незабаром царь Петро і цариця Катерина знищили Україну і Запорожжя і підобрали до рук київські школи. Їх було зрівняно з другими духовними школами, усі їх особисті привилеї було одібрано ²⁾. Здається, не багато вади, наприклад, від того, що мандровані дяки були прикріплені до церков, але цей урядовий захід був важким ударом для народної української просвіти. Мандровані дяки були на Україні більш вчителями, ніж дяками; за грамоту вони мали часто більш заробітка, ніж од голоса. За царювання Катерини Другої вони загубили право переходити з села в село і мусили сидіть на однім місці, що зменьшило число учителів і понівечило сільську просвіту ³⁾.

Поруч з руйнуванням Січі в 1775 р., з початком панщини в 1785 р., з скасуванням Малоросійської коллегії та козацького уряду, з часів знищення старого Магдебургського права і Литовського статута, йшло руйнування української просвіти—шкіл, друкарень і інших прояв старого культурного життя. Все більш ворожо та косо дивились на українську науку. Ще Флетчер за часи Бориса Годунова визначив, що московські «владики, не маючи ніякої науки, слідкували, щоб освіта не ширилась, з остраху, щоб не була одкрита їх темнота та нечесність». На Україні ж в XVI в. були вже вільні друкарні при церковних братствах, в яких друковались церковні і світські книги. Коли Україну прилучено до Москви, уряд ворожо став против вільних друкарень у Києві і Чернігові, було заведено цензуру і власне для України. Петро Великий не тільки зводив козаків на важких канальних роботах, він зводив і українську просвіту ріжними заборонами. Це він дав в 1720 р. указ, щоб духовна колегія в Москві переглядала всі українські видання і дбала про те, щоб «никакой розни и особаго нарѣчія въ нихъ не было», щоб вони цілком були згідні з великоросійськими. Цей указ мав заморозити літературно-просвітний рух, який потроху і замирав, а з ним замирало й все гомадське життя ⁴⁾.

1) *Житецкій*, в «Кіев. Стар.», 1888 XII 408.

2) *Петровъ*, Кіевск. Акад. въ царств. и. Екатерины II.

3) *Павловскій*, Приходскія школы въ Малоросіи.

4) *Кревецкій* в Литер.—Наук. Віст. 1904. XXVI.

Знищення української просвіти йшло поруч з загальним примусом та насилством над усіма верствами українського суспільства, окрім панства, якому кинуте було де-кілька смачних маслаків — закріпощення робітника, доступ до вищих рангів, нагрудні золоті та срібні значки, кокарди, наплечники і інші поважні цяцьки. Хто найбільш прислужував, забігав та гнув спину, тому йшли смачні аренди з ланами, гаями, з селами, містечками, таке велике ласо, що українське панство побігло за ним що духу, підставляючи ніжку один другому і ні трохи не вважаючи на те, що рідний край пішов в безодню знищення і погибелі. О половині XVIII в. Україна була вже дуже звівечена, про що красномовно свідчать журливі депутатські накази в химерній та облудній комісії для сочиненія проекта новаго уложенія 1767 р.

Ось що тоді писали полтавці: «Не имѣемъ мы никакого на себя уваженія, и по вошедшему здѣсь обыкновеню, отъ большого до меньшого, каковыхъ бы кто въ своемъ поведеніи достоинствъ ни былъ, всѣ мы порицаемъся мужиками и презираемы бываемъ, кольми паче отъ великороссійскихъ квартирующихъ и переѣзжающихъ генералитета штабъ и оберъ офицеровъ, даже до послѣдняго солдата, претерпѣваемъ, какъ войтъ и урядники, такъ и мѣщане, несноснѣйшія утѣсненія, обиды и поруганія, и самыя побои, тѣмъ наипаче, що намъ за нашу обиду положень въ правахъ небольшой платежъ. А съ великороссійскихъ чиновниковъ, отъ которыхъ мы часто имѣемъ обиды и побои, никогда и удовольствія никакого не получаемъ, и уже до того дошло, если кто изъ нихъ чѣмъ насъ обидитъ или побьетъ, мы не смѣемъ и въ искательство входить, чѣмъ самимъ отъемлется у насъ куражъ къ купеческой жизни и промысламъ».

Такі ж скарги йшли і з інших городів, напр., міщане Подгара скаржились, що шляхетство зве їх мужиками і чинить «разные гвалты, нападенія, бои въ здоровѣ, увѣчья».

Годішній правитель України граф Румянцов про утиски добре знав і навіть турбовався — бо був чоловік освічений і добрий, але нічого незміг поробить для поліпшення українського життя і навіть в своїй «Записці» сам признався, що «къ сожалѣнію все, что ни дѣлается подъ видомъ полиціи есть совсѣмъ развращенное и токмо народъ отягощающее» ¹⁾. Очевидячки, що одна людина, хоч би вона була властна і розумна, нічого не могла зробити при загальній самодержавно-чиновничій течії самоволі та насилства.

1) Австенко, Малороссія въ 1767 г., стр. 63, 84, 94.

Українська мова сховалась в селах в народі і маленькими струмочками пробивалась наверх життя. На рідну мову трохи здавався владика Георгій Кониській († 1795); мабуть, під його впливом Лобисевич переклав «Буколики» Віргілія на українську мову. В великоруських часописах инколи проходили українські пісні, наприклад, в «Музыкальныхъ Увеселеніяхъ» 1774 р. було надруковано пісню «Ой під вишнею, під черешнею»¹⁾. Взагалі в XVIII в. багато українських пісень, здебільша понівечених і поцсованих, ходило в рукописах.

В 1794 році українська мова пішла повіддю в перелицьованій Енеїді Котляревського; наче той повнісенський став, вона пішла через потоки, прорвала греблю, і з цього часу, здавалось, не можна було її спинити, тим більш, що незабаром пішло до друку багато чудових народних дум та пісень в збірниках Цертелева, Максимовича. далі виявились нові прапівники—Гулак-Артемовський, Квітка-Основьяненко, Костомаров, Метлинський. Врешті над Україною зійшло таке сонце, як Тарас Шевченко. Слово його залунало по Україні і за її кордонами. Здавалось, українська мова звернула на широкі загальні шляхи народної просвіти; та ба! на неї швидко були наложені міцні ланцюги та залізні кайдани нових урядових заборон. З українським народом сталося те, чого не бачив ніколи ні один народ,—єго материнську мову було зроблено річчю шкодливою; її засужували під важкі кари; ні піп в церкві, ні учитель в школі не мали права уживати її, під страхом втерять посаду або ще гірше—пійти під суд.

Міністр Валуев в 1863 р. висловив що «не было, нѣтъ и быть не может никакой малорусской литературы»; з того часу нечуваний на світі тягарь сорок літ давив життя українського народа і шкодив всій єго просвіті. Указ був таємний, щоб нишком працювали по єму урядовці. В пім указі сказано, щоб «къ печати дозволялись только такія произведенія на малорусскомъ языкѣ, которыя принадлежатъ къ области изящной литературы: съ пропускомъ же книгъ на малоросійскомъ языкѣ какъ духовнаго содержания, такъ учебныхъ и вообще назначаемыхъ для первоначальнаго чтенія народа приостановиться». Для України zostавлено було лиш вузьке віконце «изящной литературы»—штучної й народної; але цензура незабаром стала зачиняти і це віконце, а коли у неї не ставало змоги, то зараз бухав новий забороняючий указ. Так, коли українці в Києві збудовали «Юго-Западный Отдѣлъ Русскаго Географическаго Общества» і почали пильно займатись україн-

¹⁾ Петровъ, А. К. Лобысевичъ, 6.

ським народознавством, то піднялись усі вороги, звели великий галас не тільки в реакційних часописах, але- -такий соромі в либеральних; незабаром південно-західний відділ географічного товариства було скасовано, а його члени були розігнани; тоді ж в 1876 році вийшов новий таємний указ, короткий по змісту, але ще більш гнітючий, ніж указ 1863 рока, як можна бачить з цих його тяжких артикулів:

1. Не допускать ввоза въ предѣлы Имперіи безъ особаго на то разрѣшенія Главнаго Управленія по дѣламъ печати какихъ бы то ни было книгъ и брошюръ, издаваемыхъ на малороссійскомъ нарѣчїи.

2. Печатаніе и изданіе въ Имперіи оригинальныхъ произведеній и переводовъ на томъ же нарѣчїи воспретить, за исключеніемъ лишь: а) историческихъ документовъ и памятниковъ и б) произведеній изящной словесности; но съ тѣмъ, чтобы при печатаніи историческихъ памятниковъ безусловно удерживалось правописаніе подлинниковъ; въ произведеніяхъ же изящной словесности не было допускаемо никакихъ отступленій отъ общепринятаго русскаго правописанія и чтобы разрѣшеніе на печатаніе произведеній изящной словесности давались не иначе, какъ по разсмотрѣннн рукописи въ Главномъ Управленіи по дѣламъ печати.

3) Воспретить также различныя сценическія представленія и чтенія на малорусскомъ нарѣчїи. а равно и печатаніе на таковомъ текста къ музыкальнымъ нотамаъ».

Само собою ясно що цей указ замикав уста. Усе було під важкою забороною, навіть Святе Письмо і музыкальні ноті. На Україні все тоді мовчало і під примусом повинно було змовчати, ва вдивовиж усіх вільних народів. В Європі тоді голосно заявили, що такі важкі заборони грішать проти прав людскости, що уряд сам засуджує державу на моральну смерть. Австрійська часопись «Neue Freie Presse» в статі Russische Nivellismus Politik з огидою казала, що «eine solche Ausrottungs—Politik im eigenen Lande ist ein immenser Hohn auf Bildung und Kultur». Чехи жалкували, що указ шкодить усєму славьянству. Навіть звичайно ворожі до українців поляки з огидою казали, що тим указом «chęca zniweczyć objawy umysłowego zycia Rusinow»¹⁾.

Сорок років тяглися утиски. Українські книжки виходили зрідка і з великими цензурними перешкодами. Вдивовиж, що деякі ще виходили при таких тяжких обставинах. З надзвичайно великими клопотами, усяким турбованням українці домагались якої небудь літературної крапельки; в школі для українського слова двері досі щільно зачинено;

1) *Кривецький*. В Літ.-Науч. Вістн. 1904, XXVI, 149.

тільки для театру було зроблено трохи полегкості, да і то з різними винятками.

«Наш народ колись на свої вбогі кошти засновав у себе систему шкіль і вкрив їми всю свою землю, немов сіткою. Ці школи покасував бюрократичний режим, не замінивши нічим іншим. І той народ, що колись був проводарем культури та просвіти для самої державної нації, згодом одстав од цієї державної народности, через опіку того державного ладу, який осудив його на безпросвітну темряву. Людність, яка дивувала усіх своїм громадським та політичним розвитком, своєю культурністю, великою здатністю до різних сфер творчости, цю людність повернуто в становище повного занепаду і ослаблення всяких громадських і культурних інстинктів»¹⁾.

Так сумно йшла українська справа до визвольного руху 1905 року. Захопив і Україну цей рух культурного та економічного визволення; його надбання для України за останні роки досить значні: випущено в світ переклад Святого Письма, поки двох евангелій од Матея і од Марка; вийшло нове видання поезій Шевченка, виявились українські часописи— Рада, Літературно-Науковий Вістник, Україна, Рідний Край, Вільна Україна; в Державній Думі, в першій і в другій, зложився чималий український гурт з ясними національними домаганнями. Одночасно він видавав маленьку часопись «Рідна Справа».

Досі зроблено не дуже багато; мало було часу, мало сил, та все ж таки де-що зроблено, і ми повинні мати надії на кращу будучність.

В житті народа опісля 17 жовтня 1905 р. відбулися значні зміни: національна його свідомість постуна наперед, хоч і нешвидко через те, що на нових стежечках українського поступового розвоє лежить ще багато усяких спиняючих перешкод, через які треба перелізати з великою тратою сил і часа. А між тим народна нудьга все більш стучить в вікно і давно же голосно зове на загальну роботу. Звідусіль йде поклик прокидатися для просвітної праці на користь рідного краю. Надійшов час подивитися, що робиться в оселях, як усе навкруги гине, які злидні звідусіль обсіли, як багато стало усюди того горя, наче моря, як знівечений український народ швидко йде до знищення і усіх тягне за собою в безодню погібелі. Тепер вже ясно, як божий день, що найкращим шляхом для політичного, національного і соціального відродження повинен бути просторий шлях загальної освіти, науки і поширення її у всіх верствах суспільства.

¹⁾ Грушевський. Наши домагання.

IV.

Українські співці й байкари.

Які на землі живуть люде, у всіх
Співаки мають шанобу і повагу.
Одиссея VIII, 480.

Піснотворцями та співцями на Русі-Україні здавна були окремі, здатні до того люде. Прозивались вони в далеку старовину людьми «вѣдушими», баянами, скоморохами, шпилями, пізніш бандуристами, кобзарями, лірниками; три останні назви виперли усі інші і досі держаться непорушно. Поміж цими співцями була ріжниця і, мабуть, немала,—одні були з тутешніх, другі заходжі з чужини, але згодом ріжниця вменьшалась, і назви співців переплутувались, поки назви бандуриста і кобзаря не покрили дорешти усі останні.

Попереду, мабуть, зникла назва «вѣдушій», рівнозначна, здається, з литовськ. *vaideloti* по формі і таємному значінню ¹⁾.

В XI і XII віках головну ролю грали руські піснотворці і співці, з яких иноді виходили дуже славні, наприклад, Баян. Їго лічили за чоловіка мудрого, віцого, соловія старих часів, онуком бога Велеса. Він вславляв князів, сміливо в піснях носився по усему світу, то розбігався думками по високому дереву, починаючи з єго свої пісні, то наче орел, піднімався під хмари, то бігав вовком сіроманцем. Їго чарівні пальці жваво бігали по струнах тодішній бандури або кобзи; слухачам здавалось, що сами струни грають і голосно співають. Багато знав він різних приказок, по мистецьки починав і кінчав пісні. Слава єго, як співця, лунала довго на Русі-Україні, і через сто літ єго ще добре згадували, шанували єго почесне імення, як великанського співця.

В Літописі згадується ще другий славний співець—Митуса, але не можна довідатися, чи він був народний співець, чи церковний.

Окрім національної течії в співах Баянових були ще течії чужо-земні, ріжні «замарьски писки», в яких майстрами були скоморохи, шпилі.

Вже в «Повченє к духовному чаду» ченця Георгія з Зарубського монастиря (на правім боці Дніпра), знайденим у збірничку поученій XIII в., згадуються скоморохи поруч з «гудцями і свярцями» ²⁾.

¹⁾ В Літописі: «о сих же Всеславичахъ сие есть, яко сказаше *вѣдушии*, въ Слові о Полку Игоря Боянъ вѣщій—співець, знавєць свого діла.

²⁾ *Ждановъ*, 299.

Слово *скоморох* Шафарик виводив од народа *scamari*, Срезневський од готського *scarn, scorm* і *machere*—попереду *скормах*, а потім з перестановкою *скомрах*; Олександр Веселовський од грецького *маскарас* через перестановку слогів *скамарах*, (така перестановка і в українській мові часто трапляється: *намисто, намастирь*); Кирпичников слово *скомрах* виводив од *дохра*—жарт, шутка і *архш*—начальствую, це б то старшина над шутами, жартунами. Як би там ні було, а слово *скоморох* зайшло здавна на Україну і пішло по всій Росії, означаючи попереду таких співців і музиків, яких до-християнська Русь не знала, це б то *філярів*; зайшли вони, мабуть, з *Царьгорода*, од греків, у котрих мали велику вагу. Майстер з греків XI віка намалював їх на стінках київського Софійського собора, де їх і досі ще можна бачити. З *Руси-України* *скоморохи* перейшли в *Московщину*, де, як їх ни гнали *попи*, було добре їх прийнято по *городах* і *селах*. *Химерні* співці добре знали, як *забавляти* людей, *переряжувались* звірями, найбільш *козою*, *водили* з собою *відьмедів* і *заставляли* їх *танцювать* під *дудку*, і *сами* *здорово* *гасали*, *показували* *кукли* і *за* *них* *балакали*, *гадали* і *ворожили*, найбільш на *веліллях* та під *Різдво* і на *Русальній* *неділі* або *Троїцьких* *святках* ¹⁾.

Скоморохи дуже *розмножились* пізнійш в *Московщині*; про них е багато *звісток* з *XVI* віка. На *Україні* про них *забули*. *Перевелись* тут і *шпилі* або *німецькі* *шпильмани*, а що вони *колись* на *Україні* *здибались*—про те *маємо* *цікаву* *звістку* в *однім* *збірнику* *поученій* *XII* віка; на *бенкеті* у *багатого* *чоловіка* *згадуються* «*шпилеве, празднословци, смѣхословци*». *Вважаючи* *цей* *пам'ятник* *за* *чужою*, *проф. Ждановъ* *здається* на *думку*, що *він* *має* і *де-що* *руське*, *вказує* *при* *цім* на «*шпилеве*» в *яких* *добача* *німецькихъ* *шпильманів* (*Spielmann*) ²⁾.

В *татарське* та *польське* *лихоліття* *українцям* *було* *не* *до* *веселих* *скоморохів* *чи* *шпилів*. *Багато* *було* *сліз* *та* *руді*; *народові* *потребні* *були* *вже* *інші* *співці*, *такі*, *як* *той*, *що* *колись* *зложив* *Слово* *о* *Полку* *Игоревім*, *щоб* *вони* *не* *жартовали*, *не* *шутковали*, *а* *сумували* *вкупі* *з* *народом*, *брали* *до* *свого* *серця* *его* *журбу* і *тужили* *з* *ним*. *Такі* *співці* і *вийшли* *на* *світ* *Божий*, і *так* *як* *іх* *мета* *була* *вже* *інша*, *ніж* *у* *співців* *старих*, *то* *вони* *іначе* *стали* *прозиватись*, *по* *тих* *музикальних* *струментах*, *на* *котрих* *гнали*—*кобзарями*, *бандуристами* і *лірниками*.

Усі *три* *назви*—*кобза*, *бандура* і *ліра*—*чужоземного* *походження*, *що* *вже* *свідчить* *про* *давні* *чужоземні* *впливи*, *свідчить* *про* *старі* *жваві*

¹⁾ *Веселовскій*. ВЪ Зап. Имѣ. Ан. Н., 1883 г. XXXII, 205 и др.

Кирпичниковъ. Къ вопр. о др. рус. скоморохахъ, 1891.

Из. Срезневскій. Матер. для слов. др. рус. яз., III, 1, 381.

²⁾ *Ждановъ*, 297.

відносини між співцями русько-українськими та співцями других народів. За густими хмарами минулих віків зараз неможна довідатися в ясності, що за народи це були, але по змістові де-котрих дум, по назвах струментів можна гадати, що це були рідні українцям південні слав'яне і, мабуть, сусідні степовики половці.

З тих музичних струментів, котрі люд український мав і почасти досі має, кобза, бандура, ліра, торбан, гуся — уживались для співу, цимбали і бубон — для танців, сопілка і дудка для того та другого. Були ще якісь-то сурми, на котрих в давніх козачих полках сурмачи вигравали. Тепер по селах більш здибаються скрипка та гармоника.

Сліпці-лірники співають переважно пісні релігійно-морального зміста і сатиричні; кобзарі додають ще думи і пісні історичні. Звичайна троїста музика складається з скрипки, бубна і баса. Уживають її здебільша на весіллях.

Найголовніші струменти — кобза, бандура і ліра.

Тепер кобзу і бандуру вважають за один струмент, але в давні часи ці струменти відрізнялись. Обидва назвища чужоземні, одно — кобза — з азійського сходу, друге — бандура — з європейського заходу; кобза прийшла на Україну раніш, а бандура пізнійш і обняла два назвища — своє власне і чуже — старіше. Назва кобзарь старійша і найлюбійша українському вухові; через те, мабуть, і Тарас Шевченко назвав свій славнозвісний збірник творів «Кобзарем». В 80-х роках XVIII століття український історик Ригельман розрізняв гру на бандурі в городах і гру на кобзі в селах. Значить, була якась відміна між бандурою міською, як кращим струментом, і сільською кобзою, як простішим ¹⁾.

Слово кобза відомо було ще половцям в XII в. У інших народів, тюркського коліна, у татар, турків теж існує струмент з такою назвою. У хорватів, чехів, поляків цей струмент був теж уживаний. У запорожців кобза була звичайним струментом; в піснях вона зветься подорожною. Невідомо, звідкіль зайшла кобза на Русь-Україну, і коли, од кримських татар, в XV в., як думає-гадає Фаминцип, чи раніш, в XII або XIII в.в., од близьких сусідів половців. Перше кобза мала тільки три струни, а потім, піддавшись впливу бандури, набула 12 струн і того більше.

Бандура була вже з початку XVII в. в Англії, Іспанії, Італії; звалась тамечки подібно pandora, bandurrio. Перше занесли її в Польщу італіанські музики, а з Польщі бандура зайшла на Україну, попе-

¹⁾ *Боян*, Нар. муз. струм. на Україні, в «Зорі» 1894, № 1, 17.

реду в панських дворах, а потім і по сільських хатах. В одній старій пісні дівчина закликає козака на бандурі грати:

Пійди, козаче, до моєї хати,
Дам тобі бандуру на всю ніч грати,
В мене бандура з чистого злата,
Хто в її грає—бере охота.

Пісня сороміцька, і хоч тутечки під бандурою розуміється дещо иньше, але, як кажуть, з пісні слова не викинеш, і вказівка на бандуру має свою вагу. Більш цікаве друге свідоцтво, що в старовину бандура уживалася значними людьми. В сумній пісні про Палія визначено, що він у Сибіру в далекій засланні шукав розваги в молитвах та піснях:

Помолившись Богові,
Прийшов пан Палій до-дому,
Да й сів у наміті,
На бандурці вигравав:
«Лихо жити в світі».

Бандура складається з таких частин: педуже довга, але широка „ручка“, на впів круглястий кузов; нижня його часть зветься — *спідняк*, верхня—*верхняк*, або *дейка*, *дека*—од німець. *Deske*; на дейці дірочка—*голосник*; округлість бандурій—*блямка*; ніжня деревляна полоска—*приструнник*; до його навізані усі струни; між приструнником і голосником лежить поріжок з дерева—*кобилка*; на їй лежать усі струни. Ручка кінчається *головкою* з *кілочками* для струн. Всіх струн 12, але бува 15 і більш, навіть до 30; струни—одні з овечих кишок, другі міцніші довгі з мідяного дрота; великі струни (6)—*баси*, малі (6)—*приструнки*. Цікаво, що одна з довгих струн зветься—*прима*, друга—*терпія*, очевидно сховані тут давні латинські назвища. Фаминцин в своїй розправі про музичні струменти з'ясував повну схожість номенклатури української бандури з старою англійською пандорою.

Приструнки на бандурі були новим з'явищем. Старі бандури їх не мали. В кінці XVIII в. вони вже були на українських бандурах, як видно з малюнка в «Літописномъ повѣствованіи о Малой Россіи» Ригельмана 1785 р.

Торбан, або торбан уживався на Україні в XVIII в. Струмент був більш обладжений і кращий од бандури, і гра на ёму була важча. В XV в. з Італії і Франції *theorba*, *thorb* занесено було в Польщу, де його стали звати теорбан, а далі в Україну під назвою торбан. Усюди він

держався тільки в шляхетстві та в козацькій старшині. В харківському етнографічному музеї є два гарних торбани. В чернігівському музеї Тарновського лежить на схові торбан гетьмана Мазепи. Торбаністами були часто панські слуги. В села струмент цей, як трудний, не пішов. Кузов торбана дуже подібний до бандури, тільки поверх ручки йде друга ручка з головою на кінці, до якої націплювали ще довші струни, так звані втори; овал торбана довший, приструнків — 12, перших або басових струн — 12 і вторих — 6. Траплялись торбани на 60 струн. Звичайний стрій мажорний, веселий. Думи і псалми не підходять для цього панського струменту. Для него більш йшли романси ¹⁾.

Лірник і досі звичайна людина на Україні. На розпутті, при дорозі, на степу під могилою, біля криниці або у дорожнього хреста, на базарах та ярмарках ще лунає голос ліри. Бренить вона більш псалми, або хвалебні канти св. Варварі, св. Миколаю або плаче про гірку сирітську долю. Лірники завжди сліпці. Сумна їх пісня, гірке їх життя.

Ліра — струмент струнно-клавирний. Три струни йдуть вповдовж середини довгого кузова. На струни падають клавиші, струмент дуже простий. Згук його одноманітний, пискливий.

Поодинокі частини ліри: троник (ручка), корба (ричаг), валок (йде в середину), дзядок, байор, колесо, підставка (кобилка для струни мелодії), дві підставки (для струни тенора і байорки), брумач (збоку), клавиші, ніті (півклавиші), дека, кибіт, налубок і шія, кілки, мелодія (струна), тенор (с.), байорок (с.), хвартух (кузов), частин багато, а хисту мало.

Треба ще слова два сказати про дуже давний і вже забутий струмент гуслі. Гуслеми колись звали усякі струнні струменти, а потім у різних народів гуслі мали ріжну форму. Сербські гуслі простіший однострунний струмент, у чехів і поляків так узивається скрипка або подібний до неї струмент, на Русі в старину гусле-псалтирь мала форму півкруга з 10 — 12 струнами ріжної довжини. Найбільш уживані були гуслі поміж попівством в формі ящика або скриньки з струнами на стільці; пан-отці грали на них побожні пісні. Клавировідні гуслі довго держались по домівках сільських попів в Полтавщині і в Харківщині. На Україні любили грати на гуслеях, і добра про них пам'ять одбилась в народних піснях.

Пливіте, гуслоньки, плівіте.

Та жалібненько гудіте!...

¹⁾ Про торбан і двох значних торбаністів — Кошово і Відорма є цікава розвідка в «Зорі» (Льв.), 1894, № 5, 6, 7.

В піснях є вказівка, що гуслі робили з яворового дерева, як можна бачить з пісні, записаній харківським професором Потебнею:

Іхали купці з Харківя,
Стали явора рубати,
Тонкі гуслоньки тесати.

В народних піснях звичайний епитет гусел—«яворові гуслі»¹⁾.

До типу гусел—псалтиря належать цимбали, чималий струмент, на 12 бунтів струн; в кожному бунті по 5 струн. Музика клав цимбали собі на коліна і молоточками вибивав по струнах. Струмент цей досі уживають в Галичині. В Україні його зовсім забуто тепер згадується тільки в піснях, найбільше весільних:

Ой чия ж то родина
Кругом діжи ходила
З скрипками, з цимбалами....
Коби скрипки, цимбали,
То б і ніжки скакали....
За мною молодою сім кіп хлопців чередою
В цимбалоньки тнуть, тнуть, тнуть!...²⁾.

Бандури, мабуть, зайшли на Україну з далекого заходу або півдня, може через сербських та болгарських співців, яких на Балканах в старі часи було багато. Як струмент добрий, гучний, бандура живе і досі на Україні.

Українська ліра хоч має теж ім'я, що і ліра старих греків, але зовсім різниться од неї. Грецька ліра була струнним струментом, а ліра українська хоч і має струни, але вони сховані, і співець перебирає не струни, а клавиші; ліра, струмент далеко гірший од бандури. Ні дум, ні танців на лірі не грають. Дуже подібний до української ліри струмент здибається у Франції у савоярів.

Коли б то ні було і од кого б ві зайшли на Русь-Україну ці струменти, українці здавна мали власні до них пісні і користувались їми на своїй побит.

Невідомо теж, хто попередку зложив думи. Куліш гадав, що це були видючі вояки з козаків, і сліпці од них вже переняли³⁾. Житєцький держиться такої думки, що перші творці дум належали до

1) *Боля*, в «Зорі», 1894, № 9.

2) *Боля*, «Зоря», 1894, № 10.

3) *Куліш*, Записки о Южн. Руси, I, 185—193.

вбогих калік, із людей грамотних, котрі своїми піснями проводили в народ христіанські думки про любовь до людей, і які згодом в XVII та XVIII віках значно змінились під впливом нових обставин життя, понизчав на старечу верству. По Житецькому, типичні річі дум не могли виробитися і устояться посеред військових колотнеч, а тільки в культурнім осередові поблизу школи, і через те почин завжди був старечий, а з старців згодом виробились окремі військові кобзарі ¹⁾).

Здається, що тут Куліш ближче підходе до істини, ніж Житецький. Опіраючись на велику подібність українских дум про козака бандуриста до старої сербської пісні такого ж зміста, можна схилитись на думку, що перші вчителі українських військових музиків і співців були з сербів, що од південних слав'ян українці переняли, мабуть, і бандуру, а потім вже сами доложили праці на ґрунті власних стосунків і відносин, придержуючись життя, стежачи за всіма нечисленними війнами та бійками з татарами, турками та поляками.

Е досить ґрунта для думки, що українські бандуристи були попередю подібні до болгарських пандурів. У болгарських царів так звали військо, мабуть, передній ряд з музиків. Пандури втручались в нутрянні діла і відносини, через те їх залічили в крамольники; царі почали дивитись на них скося і гнати їх, і пандури повинні були перейти в бездомовних мандрех музиків, іноді були розбійниками і злодіями. О половині XVIII в. в Славонії пандур лічили кращими музиками в військах. Мали вони особливу одержу—червоний кобеняк (*duga crvena sabanica*) ²⁾).

Українські козацькі бандуристи дуже подібні до болгарських пандурів. Козаки часто заходили за Дунай і безперечно здибались і знакомились з пандурами, або, як їх зове в XVIII в. Тренк, бандурами. Українська дума про смерть козака бандуриста має велику подібність до герцеговинської пісні про Іово і його тамбуру, і приходе думка, що між ними е якась спорідня. Мабуть, цю думу попередю занесли на Україну південні пандури, а у них переняли місцеві українські співці. В українській думі:

Ой, на татарських полях,
На козацьких шляхах
Не вовки сіроманці квілять-проквіляють,
Не орли чорнокрильці клекочуть і під небесами літають;
То сидить на могилі козак старесенький,

¹⁾ *Житецькій*, Мысли о народ. малор. думамъ, 159—170.

²⁾ *Куһаѝ*, в *Jugosl akad. znan* 1877, т. 39,96.

Як голубонько сивесенький,
У кобзу грає-виграває, голосно співає...

Козак-бандурист, прочуваючи свою смерть, жалкує, що не знає, де діти йому бандуру.

А то пропаде моя кобза ні за собаку,
Лежатиме сама собі у степу, вивернувши у гору с...у.
А вже мені старенькому без кобзи пропадати,
Не зможу я по степах чвалати,
Будуть мене вовки-сіроманці зустрівати,
Будуть дідом за обідом коня мого заїдати.
Кобза ж моя, дружино вірна,
Бандуро моя малевана,
Де ж мені тебе діти?
А чи у чистому степу спалити
І попільць по вітру пустити?
А чи на могилі положити?
Нехай буйний вітер по степах пролітає,
Струни твої зачіпає,
Смутнесенько, жалібнесенько грає-виграває.
То, може, подоржні козаки бігтимуть близенько,
Почують, що ти граєш жалібненько,
Привернуть до могили... 1).

В сербській пісні:

Na polju se al ćador vijaje,
Pod njim Iovo bolan bolovaše;
Više njega tambura stajaje.
Bolani Iovo iz trave govori:
Tamburico moja dangubico!
Komeću te ostaviti pustu?
Da bih tebe ostavio majci,
U mene je ostarala majka,
Da bih tebe ostavio seki,
Seka će se vdat za drugoga,
Pa će drugi s tobom tamburati,
Mojoj majci rane vrijedati;

1) *Кулиш*, Зап. о Юж. Россіи, I, 158.

Da bih tebe ljubi ostavio,
Moja ljuba mlada i zelena,
Ona će se vdat za drugoga,
Pa će drugi s tobom tamburati
Mojoj majci jade zadavati.
Nego ću je sa mnom ukopati,
Kad ja trunem, nek i ona trune ¹⁾.

В перекладі українською мовою буде: на полі стоїть червоний намет, в котрім нездужа Іово. Він так говорить до своєї бандури, що висить над його ліжком: Бандуро—моя утіхо! де мені тебе діти? Матері zostавити—вона старенька; сестрі дати—вона піде заміж, і чоловік її своєю грою буде завдавать матері більшу журбу; коли подарувати милій, вона піде заміж і буде туга матусі. Нехай же її закопають зо мною, щоб вона зогнила в труні.

Подекуди ця пісня дуже подібна до української, але є між ними і велика різниця. Хоч по формі обидві пісні однаково гарні, але по змістові українська далеко краща. Сербський бандурист нікому не хоче лишити в спадщину свій струмент, навіть рідній сестрі, і згожується тільки на тім, щоб бандура його була з ним похована і з ним зогнила. Український бандурист більш схиляється до того, щоб вона zostалась цілісенькою, щоб вітер грав на ній тихесенько і давав чутку подорожним козакам,—малюнок надзвичайно гарний.

Науковий погляд, що стара українська поезія мала відносини до сербо-болгарської поезії, що поміж думами українців і юнацькими піснями південних слав'ян повинні бути звязки, такий погляд не суперечить загальним історико-політичним відносинам Руси-України до Болгарії і Сербії. Взаємні їх стосунки ідуть здавна. Ще на погляд старого слав'янофила Гильфердинга Україна була етнографичним і літературним містком поміж Московщиною та балканськими слав'янами. «Кієвъ ближе къ другимъ славянамъ, чѣмъ Москва, и точно также племя малорусское ближе къ нимъ во всѣхъ отношеніяхъ, чѣмъ великорусское; оно ближе къ нимъ своимъ языкомъ, который, не имѣя такого рѣзко опредѣленнаго типа, какъ великорусскій языкъ, стоитъ какъ бы на срединѣ между имъ и нарѣчіями западныхъ славянъ, и въ западныхъ краяхъ малорусскаго племени сливается съ рѣчью венгерскихъ словаковъ; онъ ближе къ другимъ славянамъ и въ отношеніи историческомъ и общественномъ»²⁾.

¹⁾ Кунаѣ, в Rad jugoslav. akad. znan 1877, m. 39, c. 85.

²⁾ Гильфердингъ, Собр. сочин., I, 338.

Нові досліді Первольфа, Дашкевича, Дринова, Бруна, Милетича і др. вчених славистів зміцнюють думку Гильфердинга, особливо в її відношеннях до українських дум і ин. пісень, поміж котрими трапляються часто вказівки на сербинів і болгар. Поміж українськими вченими на ці думки дуже згожувався Драгоманов. Він теж бачив в Україні «перехідний член од Росії до південно-західного славянства і взагалі до південно-західної Європи». Між инчим Драгоманов в доказ приводив пісні про те, як батько або брат продав доньку або сестру туркові, в порівнянні з сербською піснею про сватання Стефана. Драгоманов звертав уже увагу читачів на ту надзвичайно цікаву рису старого українства, що гетьман XVI в. Іван Сvirговський, що задумав у купі з молдаванами і валахами повстання православних христіан проти турецчини, є народний починач східної справи на Русі, справи, за котру російська держава взялася в XVIII в. ¹⁾ В початку XVI в. в бійках з татарами коло Случька козакам допомагали вже раці—це б то серби. З Балканщини йшли гайдуки: вони входили в польське військо, вештались часто по Україні, згодом в гайдуцькі ватаги входили й українці. Звістки про гайдуків ідуть з кінця XVI до кінця XVII в. Про гайдуків нагадує старий веселий танець, про який згадує ще І. П. Котляревський в «Енеїді» («садить гайдука—дуже витопувать ногами»). Танець гайдук зустрічається і в піснях народних; напр., в пісні «Ой, задумав селянин міщаночку брати» жінка міщаночка пье горілку, лає свого чоловіка і каже йому:

«Хоч їж, хоч не їж—вволи мою волю:

Поскачи ти гайдука та передо мною».

А той мужичище взявся за боцище:

Ой дивися—моя мила—ось і гайдучище ²⁾.

Цікаво, що захована стара музика гайдука 1541 р. на зразок південно-слав'янського хороводного кола ³⁾.

Н. П. Дашкевич схиляється на думку, що південні юнацькі пісні були відомі на Україні і, між инчим, мали вплив на українські пісні. Мабуть, з тих давних часів, з XIII і XIV в.в., повелась на Україні і сама назва «дума» для визначення поважної і сумної пісні ⁴⁾. В Болгарії слово дума означає слово, і, здається, в ґрунті справедлива гадка, що і Слово о полку Игоря XII в. є теж дума, котра для України має велику

¹⁾ Драгоманов, Розвідки, I, 2, 29, 86.

²⁾ Чубинський, Труды, V, стр. 686.

³⁾ Gloger, Encyklopedia staropolska, II.

⁴⁾ Дашкевич, Ньск. славдовъ общенія южной Руси съ юго-слав'янами, 5, 10.

вагу, як найстарійша. Може, слово дума не було позичено українцями, а малось на Русі вже здавна, одночасно, як у болгар.

Кобзарі і бандуристи з давен давна вештаються по Україні. Першу згадку про думи, а значить і про їх співців дає польський історик Сарницький під 1506 р. в «Annales, sive de origine et gestis Polonorum» (1587 р.). Він каже, що в бійці з волохами полегли два брати Струсі, завзяті молодці, про яких ще й досі—це б то в початку XVI віку співали сумні пісні, які українці звать думами (elegiae, quas dumas russi vocant). Їх співали жалісно, хитаючись з боку на бік. В селах їх теж співали з усякими змінами і з допомогою кобзи.

По словам Морштина 1606 р., дума була приналежністю козацького життя; вона складалась ще за життя героїв, услід за подіями і призначалась для співу ¹⁾).

Кобзарі своїми героїчними співами надавали козакам сміливости до боротьби з панам, за що пани і різали їм голови, як свідчить «коденская книга», що має в собі протоколи тих страт, які робили поляки в 70-х роках XVIII віку. З цієї сумної книги можна бачить, напр., що в 1770 р. трьох бандуристів, Прокопа Скрягу, Михайла Сокового зятя і Василя Варченка, було стято за поклик люда до забастовки і бійки з панством.

Але ті ж самі пани, перш польські, а потім російські користувались кобзарями та бандуристами, коли вони йшли смирно і не брикались. В польських панських дворах в XVI в. вже славились деякі бандуристи і кобзарі з козаків. Польський письменник кінця XVI в. Папроцький каже, що козаки ёго часу з великою охотою хвалились стрільбою, піснями і грою на кобзі. За часи Станіслава Августа польські магнати держали при собі найкращих українських бандуристів, щоб вони звеселяли їх гостей. В важкі часи козаки не розставались з бандурою, брали її з собою в походах і в зісланні; в думі про Семена Палія знаходимо, що в грі на бандурі він знаходив утіху в Сибірі на засланні:

На бандурі виграває: «Лихо жити в світі,

Той, душу заклавши, свиту, бач, гаптуе,

А той по Сибиру мов у лузі дубуе».

Це б то виходе, як головне лихо нерівности людської, що один, запродавши душу чортам, багатіє, вередує, свиту вишыва золотом, а другий конає в сибірських пустелях.

¹⁾ *Перети*, в Літер.-Наук. Віств. 1907, IV, 24.

Як в Польщі в XVII, так в Росії в XVIII в. бандуристів держали царі і вельможі. При київським генерал-губернаторі був бандурист, який після його смерти подався на Січ, а потім ходив з гайдамаками; звали його Рихліївський, по вуличному Бандурка ¹⁾).

Цікава доля українського бандуриста сліпця Григ. Мих. Любистка. Ім'я його часто зустрічається в Записках Марковича і Ханенка. В 1730 р. його взяли до двору в Петербург забавляти царівну Єлисавету Петровну, але через год в 1731 р. він утік. Царівна засумувала, і по всій Росії, до усіх церковних і місцевих інституцій пішли укази, щоб втікача одшукали і вернули в Петербург; в бумазі помічено було прикмети Любистка: росту він середнього, очима сліпий, білий лицем і русявий. Незабаром його шиймали, і в 1732 р. Любисток був знов у Петербурсі. Він призив до нового життя, розбагатів, оженився, зажив чини і нагороди, в 1743 р. «пожалован в дворяне» і вже на панським становищі покупав для себе маєтности в Лубенщині ²⁾).

Як широко бандура була відома, можна бачити з тих численних малюнків запорожця з бандурою, які в XVIII і в XIX віках були по українських хатах та шинках. Поміж віршами на картині є така в похвалу бандури: «гей, гей, бандуро моя золотая, коли б до тебе жінка молодая, скавав би»... ³⁾).

Як народ дивився на силу думи, можна бачити з думи про кобзаря княгиню, що розжалобила турецького султана:

Струни торкає, грає, співає,
Піснею жалібною серце у царя виймає.
Царь турецький жорстоко серце мав,
А з тієї пісні сльезами дрібними заплакав.

Проф. Перетц, здаючись на деяких закордонних мемуаристів в XVII в., висловив думку, що «репертуарь бандуристовъ начала XVIII в. не отличался высокими поэтическими достоинствами. Въ немъ преобладающими являлись два народные элемента: религиозно-поучительный и юмористически-порнографический, приче́мъ пѣсни второго рода по многочисленнымъ чертамъ ихъ языка указываютъ на свое польское происхождение» ⁴⁾).

З такою думкою трудно згодитись. Як свідчать і сучасні случаи, бандуристи легко при звичаються до нових обставин життя і швидко пе-

¹⁾ *Кіев. Стар.* 1886, X, 379.

²⁾ *Горленко, Українські былі,* 41, 42.

³⁾ *Кулишъ, Зап. о Юж Рос.* I, 191, *Каталог* виставки XII археол. съезда, 23—26.

⁴⁾ *Перетцъ, Иссл. и матер.* I, 424.

реймають те, що їм йде на користь. Недиво, що вештаючись по непорядних вшетечних вельможних дворах, поміж тими бахурами, що тільки зводили чужих жінок та потурали придворним витребенькам, вони псували свій репертуар такими сороміцькими піснями, які, мабуть, ховали, співаючи в ріднім краю на селі, де богобоязливі й соромливі люде дивились на гідкі пісні неприхильно і ворожо.

Згодом гра на бандурі почала зникать. Число бандуристів на Україні дуже зменшилось. В нові часи в правобережній Україні їх зовсім мало; українські письменники о половині минулого віку, Метлинський, Куліш Костомаров, дивились вже на кобзарів, як на останніх могокан. Куліш, за ним Чубинській і Русов таким могоканом лічили Остапа Вересая. В 1874 р. Русов і Чубинській записали усі думи і псалми, що співав Вересай, і надрукували їх в 1 т. «Записокъ Юго-Запад. Отд. И. Геогр. Общ.» Лисенко додав там же статю про музичний строй пісень Вересая. Ця праця була одною з самих ранніх і користніших про кобзарські думи.

Хоч кобзарі і переводяться, але їх зовсім не так мало, як думали старі українські письменники. Подекуди трапляються вони і на правім березі Дніпра і більш усього їх в губерніях Чернігівській, Полтавській та Харківській. Зараз налічують до 150 кобзарів і лірників ¹⁾. Київський статистичний комітет в 1903 р. зібрав звістки про 289 кобзарів і лірників у Київщині. Цікаво, що на 20 років раніш в тій же губ. налічували тільки 13 лірників, очевидячки, по недогляду і незнаттю. На 289 лірників було тільки три кобзарі. В Полтавщині налічено 76 співців, здебільша бандуристів, в Харківщині 32, в Чернігівщині 25, теж здебільша бандуристів. Світова річ, що про знищення кобзарства ще не можна казати. Навпаки, є такі зъявища за нових часів, котрі примушують думати, що це річ не така проста, що може ще бути відродження кобзарства, але вже з новими привносинами.

Тепер в селі охітніш слухають жартовливі та танцюристі співи на лірі, ніж поважні думи на бандурі. «Тепер, казав один бандурист, простолодія якась чудновата: не розуміє—що краще. Їм аби згук був, аби ця корова (ліра) ревла». З цім сгожується освічений доглядач народного життя Логиновський. Він каже, що замість кобзи тепер йде далеко не така музична ліра ²⁾. Лірників в селах і досі поважають, бо вони не тільки мають хліб од свого співання, але натякують людам на ріжні божественні речі і вчать їх мати любов до вдов і сиріт.

¹⁾ Сперанскій, Южно-русск. пѣсня, 1904 г.

²⁾ Доманицький, Коба. и лири. Киевск. губ. 1904, 3, 9.

Один з видатніших сучасних кобзарів. Пархоменко висловився, що селяне ще вельми цікавляться старими піснями і іноді розпитують про ті особи і події, які зустрічаються в піснях, але важаль, самі кобзарі не зможуть їх витлумачити, через те що не освічені з історичного і літературного боків. Малинка зовсім ґрунтовно висловив бажання, щоб такі видання для народу, як «Думи кобзарські» Грінченка, мали коментарі¹⁾.

Кобзарство держиться чимало на старих підвалинах сліпецького товариства, характерними прикметами котрого є: 1) територіальна обмеженість кожного товариства де-кількома селами, або повітом, 2) зібрання в яким-небудь одним містечку і навіть в одній хаті, 3) власна икона при церкві того села і в покупці для неї на загальний кошт свічок та оливи, 4) громадське урядовання через виборних старців, од котрих залежить приймання нових членів і керування загальними зборами, звичайно по карбованцю з чоловіка в рік; скрипку з грішми ховає голова товариства; 5) прийяття нових членів по екзамену, по старим звичаям і з іспитом, далі, догляд за членами, щоб вони держались своїх сел і не пускали до них чужих кобзарів і лірників, і 6) особлива потайна мова, яка більш менш відома усім кобзарям.

Прийяття робиться так. Після 3-х літної науки учень з вчителем своїм приходять на зібрання сліпих бандуристів. Учень дає свому вчителеві хліб і дякує за науку. Вчитель тричі читає молитву: «Молитвами св. отець наших», сліпці тричі кінчають її амінем. Далі вчитель каже: «Дякую за святій амінь, за евангельське слово; за майстерську науку. Кланяюсь вам з просьбою усім, о Христе братія, старша і младша, зогласні моему ученику (зве по йменню) хліб-сіль оддати». Всі питають: «Чи віп тобі добрий був? Чи віп тобі на пальці не возив (це б то не бив)? Чи людям здрастуй казав? Чи за милостиню одблагодаряв? Чи не навчився кашости?» Після доказу вчителя, що учень був хлопець гарний, старці згожуються дати йому хліб-сіль. Нарешті учитель тричі говоре знов «Молитвами св. отець», а учень запрошує старців «на честь, на любовь, на рюмку горілки», співають многая літа православним христіанам і нищій братії, помінають живих і померших кобзарів вчителей, і кінчають усе випивкою²⁾. Подібні артільні спілки старців знаходяться в північній Росії в Олонецькім краї і подекуди на Заході у литвинів³⁾.

1) Малинка, Кобз. и лири., 7.

2) Сперанскій, 17—19.

3) Куликовскій, въ „Нов. Врем.“ 1888 р., Сценура, въ Зап. Акад. Наукъ 1881, т. 37.

Старцівські товариства уявляють відгук старих українських ремесницьких брацтв. В старі часи вони, мабуть, мали більш ваги, як спілки для заповоги при хожденнях по манастирах і по св. місцях. В старих великоруських духовних віршах каліки перехожі, або теж старці мандрєхи мають свого отамана, збирають, а де і здірають гроші гучним голосом. Із Літописів знаємо, що в дійсности богомольці ходили часто ватагами. В 1283 р. татари було захопили десь-то під Курським «переходниці, иже ходять по землямъ милостыни просяще». Татарва одпустила їх на волю ¹⁾.

З цими історичними вказівками згожуються оповідання старого діда Семененка, як старці ходили ватагами, мали отаманів, соцьких і десятицьких, яких вибирали на великих сходьбищах на весіннього Миколу під лісом між Києвом і Переяславом ²⁾.

Старцівська потайна мова мало відома. Вона має свій словарь, без граматичного приспособлення, словарь невеличкий. Деякі слова тільки перевертні, в деяких нові приставки (напр. кудень, кутиця), є слова, дивовижні, мабуть, з циганської і з грецької мови. Сліпці бандуристи звуться невлями, прості старці — харбетрусами, поводитирь — котирем, усякий сліпий взагалі — люхно, кий — костур, торба на спині — заплішень, торба на боці — боковень. Наприклад, кобзарь, просівавши, питає поводири — «конто вдичело?» це б то — «скільки дали?», а поводитирь відповіда «пянджик» — 5 коп.: або «не посо, охве студич говредали» — «нічого, Бог дасть — сказали» ³⁾.

Про тайну лірницьку мову є цікаві розвідки з словарями Іванова «в Харьк. Статист. Листкѣ» 1883, Боржковського і Николайчика в «Кіевск. Стар.» IX, 1900, IV, Студинського в «Зорі» 1894, №№ 11, 12, Малинки в «Земск. Сборн. Черниг. губ.» 1903 г. др. і Тайна лірницька мова має слова схожі з тайними говорами шаповалів, офенів і злодіїв. Мова зветься лебійською (лебій — дід), лобурською, в Галичині також лецетінською. На зразок можна взяти пісню:

Коби мені кумса сяна,

А до кумси ще тирині

І бутельбух вовчану

Каравана чорнобрива.

¹⁾ Л. Майковъ, Матер. по стар. русск. литер. I, 41.

²⁾ Ефименко и Личда в Кіевск. Стар. 1883, X, 315.

³⁾ В. В. Ивановъ, Статист. Листокъ, 1883, X.

В перекладі на звичайну мову це буде:

Коби мені хлібець святий,
А до хліба трошки сира,
А до сира шклянка пива
Та дівчина чорнобрива ¹⁾).

Багато слов перекручених або з вставками, напр., дермонити—дерти, грівошитись—грітись. Є слова грецькі — галусть — сіль, кімать — спать, мікрый — малий. Огонь зветься дуляс однаково у лірників, офенів і злодіїв. Мова галицьких і українських лірників майже однакова. Відміни здебільша незначні, напр. гал. барот (кожух), укр. бармус; дейка (вода)—делька; гаврій (пан)—каврій; камеха (шапка)—камуха і т. п.

Багато кобзарських рисів тхне далекою стариною, але неможна сказати, що саме кобзарство зъявище без усякої надії на оживлення і без будучности. Хто зна, може, на нових підвалинах воли і просвіти воно зацвіте новими квітками. Досі воно держалось тільки в селах, а в освіченім суспільстві було занедбано, але доволі було маленького проміня освіти, як воно вже викинуло нові свіжі віти і паростки; доволі було талановитому чернігівському кобзареві Пархоменкові познайомитись в Києві з українським композитором Лисенком, як вже стара пісня про Морозенка обогатилась новим цінним додатком і новою гарною мелодією. Особливо цікаво, що ця перероблена пісня надзвичайно швидко перенята була другими кобзарями і тепер лунає в багатіх містечках і селах в новій освіченій постаті.

Коли кобзарі такі чулі до гарної новини, то чому не мати надії, що в кращих обставинах життя вони обзаведуться своїми освіченими майстрами, зручними школами, і все їх старе майстерство тоді повисчає; залунають нові гарні співи і знов завоюють любов громадянства у всіх его верставах.

В останні часи стали придивлятись до кобзарів. В 1902 р. на Харківськiм етнографичнiм концерті дуже прилюдно співало вісім кобзарів; потім такі концерти одбулись в Полтаві і в Ахтирці—теж з великим успіхом. На Харківськiм археологичнiм зїзді було піднято питання про заемогу кобзарям. Докладні статі по цєму було надруковано в часописах і в наукових виданнях ²⁾. Загальна думка в усіх ціх писаннях та, що хоч кобзарство прожило довгі віки без формулярних списків і без нагород, але з великими послугами народові; треба перелічить тепер єго заслуги, пошановать кобзарів, зібрать усі їх пісні,

¹⁾ *Студинський*, в Зорі 1894, 285.

²⁾ В *Трудах* XII арх. с. III, *Етногр. Обзор*. 1903 р.

поліпшити їх долю за допомогою їм, завести для них добру школу і допомогти їм в їх темрявій недолі.

На це питання обізналось було полтавське земство. Воно хотіло відкрити школу для сліпих, де, окрім ріжного ремесла, вчили б співати та грати на народних струментах. Нажаль, цей добрий замір земства не було здійснено. Славної пам'яті небіжчик М. Дмитрієв зовсім був правий, кажучи, що освічені люди на Україні досі не зробили нічого користного ні для народної музики, ні для розпосюдження бандури. Дмитрієв висловлює бажання, щоб музичні школи знайомили учнів з народними струментами і щоб молодіж подбала самохіть виучитись грати на бандурі ¹⁾.

У сучасних кобзарів нема нових дум. Зрідка ще трапляється де-що таке, що ніколи не бачило друку; ~~як вказує недавня запись гарної думи про жвавіше кобзаря~~, але годі сподіватись великих здобудків против того, що надруковано. Сучасні кобзарі більш і більш користуються книгами. Пархоменко, Деревченко, Нетеса кажуть, що їм читано думи по книжці, і вони їх такечки заучили для співу. Книга починає грати першу ролю в охороні старовини. Для усної старовини нема вже місця. Але це зовсім не виключає можливости нової творчости в душі старого змісту і старого музичного побуту, але вже з новим змістом. Така творчість може відповідати живим потребам народного життя і вести до поступового розвою людности. Треба тільки, щоб вона йшла поруч з найкращими замірами української інтеллігенції, в згоді з загальними інтересами українського громадянства.

Немало таких одділів в народній словесности, в яких творцями зявляються однаково і чоловіки, і жінки. Казки кажуть баби і діди, замови уживають знахури і знахурьки, весільні пісні співають парубки і дівчата. Тут творці, охоронці і виповнителі йдуть без ймення, без особливої про них пам'яті. Були в старовину, да і тепер зрідка трапляються відатнійші байкарі, котрі знають багато казок і вміють їх добре переказувати. Не дуже давно покійний Лесевич знайшов такого байкаря Чмихала в Лубенщині, записав од нього багато казок, легенд і анекдотів, усього 72 №№, і коли їх було в 1903 р. видано в Галичині, то вони склали чималий збірник на 320 сторінок досить дрібного друку. Так дивовижно кріпка була пам'ять байкаря. Оповідает Чмихало розумно, докладно, з оживленням, запалюючись власними оповіданнями, з відповідною меті інтонацією. Такі байкарі зустрічаються зрідка, і сама їх штука вимирає дорешти ²⁾.

¹⁾ Дмитрієв, Рідн. Край, 1907, № 16.

²⁾ Оповідання Чмихала вид. у Львові в 1903 р. в XIV т. «Етнограф. Збірника».

Дуже знаючих байкарів зустрічали в селах ще Куліш і Еварницький. Семен Юрченко і Харько Цехмистер поросказували Кулішеві багато преданій про запорожців і гайдамаків¹⁾. Для Еварницького гарною криницею був старий козак Розсолода; его цікаві оповідання про запорожців, які у них були ремества, як вони будували курені і зімовники, яку мали зброю і одержу. Цікаві також записи Еварницького од дідів Литвина, Табуненка, Оникієнка, Хотюна²⁾. З других сучасних етнографів багато позичив у дідів шановний Я. Новицький; цікаві оповідання Дмитра Бута, Кравця, Осипа Шута—про запорожців, татар і про старі шляхи³⁾.

Очевидно, що байкарська течія дожива останні свої часи; після смерти таких дідів, як Розсолода, швидко все піде на забуття і тільки для вчених зостануться про них звістки в книгах, і вчені люде будуть навик користуватись їх споминами в своїх наукових працях.

Нарешті є такі пісні, про які дбають тільки дівчата і жінки, так звані жіноцькі, що найбільш стійкі, бо держаться вони на таких почуваннях серця, які завжди матимуть люде, наприклад, пісні колискові, деякі весільні, приміром, усі коровайні і плачі по мертвих. В жіноцьких піснях мова здебільша дуже мнягка. Словця підобрано гарненько, як зернятка в хлібнім колосі. Самим старшим і найкращим шматочком жіноцьких пісень уявляється славетний плач Ярославни в Слові о Полку Игоря. Зо всіх одділів народної словесности жіночі пісні найбільш живучі; в селах вони і досі найлучче держуться од псування.

Українські пісні, на жаль, дуже мало досліджено з музичного боку і запевне багато красних мелодій даремне згинуло і зникло од занедбаня. Дуже гостро і, треба признати, ґрунтовно докоря проф. М. Грушевський українському суспільству за таке его національне оспальство і лінивство: «Український народ має народню музику, мелодію може найбагатшу з усіх культурних народів, а як же безконечно мало використала українська суспільність це багатство, як мало ввела в свій ужиток з цієї скарбниці. За сто літ українського відродження суспільність мала тільки одного серйозного, талановитого композитора, що спеціально отдався культивуванню української музики (М. Лисенко), а по за тим тільки більше або меньше талановитий ділетантизм. В інтелігентнім обиході панують по цей день такі чужі українській музиці річі, як «Стоїть гора високая», «Реве та стогне» (на мотивь «Бѣлѣть парусь одинокій»), або чужі романси в українських перекладах, а свого, навіть го-

1) *Куліш*, Зап. о Юж. Рос. I, 65, 240.

2) *Еварницький*, Запорожье, II, 1—33, 99, 233 и 9р.

3) *Новицький* въ газетахъ «Дявиръ» и «Степь», 1885 г.

того, вже обробленого і не чувати. Чужі композитори, польські чи російські, користуються українськими мотивами для своїх, а самі українці беруть чуже, а своє лишають лежати і гинути»¹⁾.

Тепер для записів пісень прийшла на підмогу наука з графофоном. Першу пробу такого механічного запису українських пісень зробила в 1904 р Линева, що працює в Москві в тамошній музичній комісії при Етнографічному Товаристві. Шановній Линеві пощастило вже знайти поміж українськими піснями дуже цікаві зразки старих співів, не понівечених сучасними чужоземними та чужомовними впливами. Далі, Янчук записав де-кілька десятків українських пісень з голосами в губерніях Полтавській і Подільській, та од небіжчика проф. Маркевича зосталось таких записів 75 з Чернігівщини²⁾. Жатва стоїть достигла, та, на жаль, мало женців, і зерно сиплется³⁾.

V.

Старі зразки української народної словесности.

Найстарійша звітка про руську пісню йде од арабського письменника X віка Ибн-Фодлана. Він бачив, як ховали якогось заможного

1) *Грушевський*, в Літер. Наук. Віст., 1907, V, 326.

2) *Янчук*, Записка обь изученія народной пѣсни, 1905, 8.

3) **Увага:** Головні статі про кобзарів і лірників:

Кулишъ, Записки о Южной Руси, 1856 т. 1—2.

Сперанскій, Южнорусская пѣсня, 1904.

Доманицкій, Кобзари і лірники Кіевск. губ. 1904.

Малинка, Кобзари и лирники, 1903 (Черниг.).

Лисенко, Музыка кобзарей, въ 1 т. Запис. Юго-Зап. Отд. Географ. Общ.

Русовъ, Остапъ Вересай, въ 1 т. Зап. Юго-Зап. Отд. Географ. Общ.

Ефименко, Братства и союзы нищихъ въ „Кіевск. Стар.“ 1883.

Горленко, Кобзари и лирники, т-же 1884.

Горленко, Вандуристъ Иванъ Крюковскій, въ Кіевск. Стар., 1882, XII.

Викторин, Жебрацька мова, зъв. „Зоря“ 1886.

Боржковскій, Лирники, въ Кіев. Стар. 1889.

Николайчукъ, Отголоски лирич. языка, въ Кіевск. Сар., 1890, IV.

Гнатюк, Лірники Буцак. пов. в Галичині, (в Етногр. Збірн. Наук. Тов. Шевч., I).

Малинка, Лирникъ Гомынюкъ, въ Кіевск. Стар., 1898, X.

Корниловичъ, Лирникъ Касьянъ (ib.).

Мартиновичъ, Записи (ib., 1904 г.).

Демуцький, Ліра і її мотиви, Київ, 1903.

Ивановъ В. В., Невли, въ Харьк. Стат. Листкѣ, 1883.

Николайчикъ, Лирниц. языкъ, т-же, 1889.

Студинскій, Лирники, „Зоря“ 1894.

Тихоновъ, Черниг. старцы, въ „Труд. черниг. уч. арх. ком“.

Боляк, Народ. музичні струменти, в „Зорі“ 1894 р. № 1, 17.

Хоткевич, О бандур. и лирникахъ, въ Етногр. Обзор. 1903, № 2.

Сумцовъ, О кобзаряхъ, въ Труд. XII Археол. съезда, т. III.

чоловіка. Дівчина, його рабиня, повинна була теж умерти, щоб піти з ним на той світ. Вона що-дня пила мед і співала, а в день самої смерті її підняли на високий човен, на якому лежав небіжчик; дали їй келих горілки, вона заспівала і випила. Фоцланові пояснили, що це вона поцрощалась з своїми подругами і приготувилась вмирать. Далі їй дали другу кружку вина, і вона заспівала останню довгу пісню ¹⁾. На жаль, Ибн-Фоцлан нічого не каже про зміст цих пісень. Очевидно, пісні були похоронні, на кшталт пізніших причитаннів баб по мертвих.

На похоронні плачі натякають де-які причитання в Слові о Полку Игоря, напр., «жены рускыя въсплакашася аркучи: уже намъ своихъ милыхъ ладъ ни мыслю смыслити, ни думою сдумати, ни очима съглядати, а злата и серебра ни мало того потрепати». Майже одночасно в літописі під 1078 р. князь Ярополк так жалкує по своєму помершому батькові: «отче, отче мой! что еси пожил безъ печали въ свѣтѣ семь» ²⁾. Під 1085 р. в літописі є плач Гліба по братові Борисові, з яскравими рисами народного плачу по братові: «Увы, мнѣ, Господи! лучше бы ми умерети съ братомъ, неже жити на свѣтѣ семь; аще бо быхъ, брате мой, видѣлъ лице твое ангельское, умерлъ быхъ съ тобою; нынѣ же что ради остахъ азъ одинъ? гдѣ суть словеса твоя, яже глагола ко мнѣ, брате мой любимый? нынѣ уже не услышу тихаго твоего наказанья» ³⁾...

В листі кн. Володимира Мономаха до Олега Святославича є коротенька, але дуже цінна вказівка на весільні пісні. Почувши, що Олег вбив його сина, Ізяслава, Володимір просив Олега вернуть йому жінку небіжчика: «да быхъ оплакалъ мужа ея и оны сватбы ею, въ пѣсний мѣсто: не видѣхъ бо ею первѣе радости, ни вѣнчанья ею, за грѣхи своя». І тут же Володимір додає в чисто народнім дусі, що, виплакав свое горе, бідна вдова «сядетъ ако горлица на сусѣхъ древѣхъ желѣючи» ⁴⁾.

В старих пам'ятниках, найбільш в церковних уставах і правилах XI і XII ст., часто згадуються «вохвованія», «чародѣянія», «вѣдовство», «потворы», «бѣсовское пѣніе», і треба признати, що старі духовні тут, мабуть, мали на увазі замови і намови, які безперечно вже існують на Русі-Україні спокон-віку, бо замови зустрічаються у всіх старих народів і без них в давні часи люде не могли обходитися. Замови мали в житті велику вагу і їми користувались в болістях на війні, пахаючи поле, на родинах, на весіллі, у всіх важних обставинах життя.

1) *Ждановъ*, Рус. повз. въ домонг. эпоху, въ Киевск. Унив. Изв. 1879, V, 294.

2) *Ждановъ*, 297.

3) *Лаврент. Лѣтоп.*, изд. 1872, стр. 133.

4) *Лаврент. Лѣтоп.*, изд. 1972, 244.

В Несторовім житті св. Феодосія є цінна вказівка, як київські князі кохались в піснях у себе дома. Коли Феодосій раз якось зайшов до князя в світлицю, то побачив «многя играючи прѣдъ нимъ, овы гоусельныя гласы испощающе, другыя же оръганьныя гласы поюще, и инѣмъ замарные пискы гласящемъ, и тако всѣмъ играющемъ и веселящемся, яко же обычаи есть прѣдъ князьмъ». Тут все цікаво, найбільше те, що такий був вже звичай, що так робилось завжди, і тут перелічуються гласи гусельні, органні і замарні, інакше сказати, грали на гуслях, на органах і співали якісь-то заморські, чужоземні пісні.

В великоруських билинах про Добриню збереглись давні риси піснотворчества, дуже нагадуючи про те, що бачив колись Феодосій в княжеській світлиці. Добриня на бенкеті

..... началъ гуселокъ налаживати,
Струну натягиваль будто отъ Кіева,
Другую отъ Царя-Града
І третью з Еросолима,
Танцы онъ повель то великіе,
Припѣвки-то онъ припѣваль изъ-за синя моря ¹⁾).

Легко бачити, що ці «припѣвки изъ-за синя моря» дуже нагадують Феодосієви замарні пісні, а також чудовні струни «отъ Кіева» нагадують старі гусельні гласи.

В старовину велике значіння мали поважні історичні і величальні пісні, в яких прославляли князів за їх сміливі походи на ворогів, за прихильність до своїх людей, за їх хліб-сіль. Такі пісні в XI віці вже співали храброму кн. Мстиславу († 1036 р.), старому кн. Ярославу († 1054 р.), красному Роману Святославовичу († 1079 р.), співали їх на широкий лад, з різними вимислами, з приказками, наприклад, «тажко ти головѣ, кромѣ плечю, зло ти тѣлу без голови», мабуть в тім значінні, що князь і народ повинні йти поруч.

Вславляючі князів так пісні і звались мабуть славою. Вони кінчались так, як закінчено Слово о Полку Игоря XII віка—«Слава Игорю Святославличу, буй-туру Всеволоду, Владиміру Игоревичу, здрави князи и дружина», або як в XVI і XVII віках кінчали козацькі думи:

Слава не вмре, не поляже!

Буде слава славна

Поміж козаками,

¹⁾ Рыбниковъ, Пѣсни, II, 31.

Поміж друзями,
Поміж рицарями,
Поміж добрими молодцями,
Утверди, Боже, люду царського,
Народу християнського,
Війська запорожського
На многая літа
До конца віка ¹⁾).

Старі літописи мають в собі багато історичних оповіданнів і баек про давні часи, про походи на греків і хазар, про свари і бійки князів. Шановні вчені Сухомлинов, Костомаров, Бестужев-Рюмин і Маркевич зібрали і упорядкували їх досить гарно, з дослідями, які з пісень та казок було зложено ченцями, які дружиною. Дружинні сказання переходили до народа і лунали по городах і селах. Де-котрі історичні оповідання були мабуть сперш піснями, приміром, як хазари почали було брать з полян дань і злякались, що вони давали дань мечами гострими на обидва боки. Такі данники, сказала хазарська старшина, і з нас будуть згодом брати податки. Може піснею було і те оповідання старої літописи, як греки хотіли обійти князя Святослава подарунками. Багато усяких казок ходило про князя Олега і княгиню Ольгу. Значна частина їх ввійшла в літописи XII віка. Ці легенди здебільша, мабуть, зайшли на Русь-Україну в X і XI віках з варягами і на Русі були перероблені ²⁾.

Бестужев-Рюмин, розглядаючи джерела літописи XII віку, теж думав, що иньші преданія літописець здобув в письменних записях, а иньші знайшов в піснях. Як каже Б.-Р., оповідання про герць Мстислава з Редедю має риси епічного твору. Після оповідання про смерть кн. Романа додано, що «суть кости его и доселѣ тамо лежаче, сына Святослава, внука Ярославля»; слова ці буцім натякують на ті пісні, котрі малюють, як дощ моче в степу козацькі кістки. Дуже цікаво те місце в літописі Іпат'євського списка, де виступа співець Орь, котрий йде з Дикого поля на далекий Кавказ, щоб відтіль завернуть до дому половецького князя. Коли той не слухав его, Орь дав ему понюхати любимого зілля, що росте в степу, евшан. Після того князь заплакав і вернувся до дому ³⁾.

¹⁾ Антонович и Драгомановъ, Ист. пѣс. I, 113 и др.

²⁾ Костомаровъ, Монографія, XIII, 44, 126 и др. Сухомлиновъ, в «Основи» 1861, VI, 63 и др.

³⁾ Бестужевъ-Рюминъ, О составѣ русск. лѣтописей до XIV в., 40, 44.

Хоч оповідання це в основі було половецьким, але воно на Русі-Україні знайшло собі добрий притулок і було поширене українськими дрібницями, як свідчить про те сама мова, і додаткові фантастичні риси, мабуть, старо-українського твору. Князь Роман, по літописі, «устремился быше на поганья, яко и левъ, сердить же бысть, яко и рысь, и губяше яко и крокодилъ, и прехожаху землю ихъ, яко и орель, храборъ бо бѣ яко и туръ, ревновавше бо дѣду своему Монамаху, погубившему поганья Измаилтяне, рекомья половци, изгнавшѣ отрока въ Обезы (це б то Абхазію) за желѣзныя врата, Сърчанову же оставію у Дону, рыбою ожившю; тогда Володимиръ Мономахъ пилъ золотомъ шеломомъ Донъ, приѣмши землю ихъ всю і загнавшю оканьяныя Агаряны. По смерти же Володимеръ, оставшю у Сърчяна единому гудьцю же Ореви посла и въ Обезы, река: Володимиръ умерлъ есть, а воротися, брате, поиди въ землю свою; молви же ему моя словеса, пой же ему пѣсни половецкія; оже ти не восхочеть, дай ему поухати зелья, именовъ евшан. Оному же не восхотѣвшю обратитися, ни послушати, и дастъ ему зелье; оному же обухавшю и восплакавшю, рче: «да луче есть на своей землѣ костью лечи, нѣли на чуже славну быти». И приде въ свою землю, отъ него родившюся Кончаку, иже снесе Сулу, пѣшь ходя, котель нося на плечеву».

Гарним літописним оповіданням про евшан користувались новіші поети. Хоч це оповідання цілком однесено до половців, але те, що літописець ім зацікавився і докладно привів его, доказує, яку велику вагу давали пісням в до-монгольській Русі-Україні.

В цім маленькім оповіданнячку чимало поважних дрібниць, напр., «рибою ожившю», що означа в Сирчанові оборотня, пив золотим шеломом воду з Дона, як в Слові о полку Игоря, «снесе Сулу», «пѣшь ходя, котель нося на плечеву» — темні вирази.

Профессор Маркевич, перелічивши добре народні оповідання старої літописи, здається на ту думку, що велике число оповіданнів старої літописи безперечно доказує існування в XII віці епічної поезії, може, цілих поем, як ще раніш висловлявся Полевой. На жаль, усі оповідання так вплетено в літописний текст, що дуже важко, а инколи зовсім неможна розрізнити їх цілком. Сами літописці очевидно не розбирались, де правда і де казка, і часто користуються казками, як фактами ¹⁾.

В самій мові старої киевської літописи є такі вирази, які тхнуть українщиною, напр.: «А думай, гадай о Русской земли, и о своей чести, и о нашей» (в думі про Хмельницького: «тільки Бог святий знає, що Хмельницькій думає-гадає»), або «паде снѣгъ великъ въ Киевской сто-

¹⁾ Маркевичъ, О лѣтописяхъ, 145, 155.

рони, коневі до черева на Великдень», або «и вложиша и (галицького кн. Володиміра) въ укропѣ, и молвахуть, яко дна его подстунила»¹); досі укропом на Україні звать гарячу воду, а дною—біль в животі, особливо у жінок болюсть матки.

Просторою скринєю старої русько-української поезії з'являється Слово о Полку Игоря. З цього великого капітала користувались вже багато українських вчених—Максимович, Огоновський, Потебня. І справді, в Слові перш маємо цікаву вказівку, що вже в XVII віці було два напрями в поезії—старі замишлення, вільні, розгонисті, в яких співці, вславляючи князів, літали думками, як орли по-під небесами, і поруч з ними виникали вже історичні пісні, котрі ближче стояли до обставин життя, може, дещо брали з письменних джерел, по формі і змістові, мабуть, були предками пізніших козацьких дум.

В «Слові» — «чрґна земля подѣ копыты костыми была посѣяна, а кровію поляна, тугою взыдоша по руской земли». В українській думі XVI в.: «чорна земля зорана і кулями посіяна, білим тілом заволочена, а кровію зпощена».

В «Слові» наступаюче військо змалёвано такечки: «Чрґныя тучя съ моря идуть, хотять прикриты четыре солнца, а въ нихъ трепещуть синіи молніи. Быти грому великому».—В думі: «Із-за гори хмара виступае, вихожае, до Чигирина громом вигремляе, на українськую землю блискавкою блискае...» це б то на неї идуть вороги.

Невідомий автор Слова повен любовью до пісень рідного краю, високо пильнуе їх, почасти користується іми, згадуе про них. Після того, як Игорь взято у полон, «готскія красныя дѣвы воспѣша на брезѣ синему морю» (в Криму), звоня рускимъ златомъ, поють время Бусово, дельють месьт Шароканю», а коли Игорь утік додому: «дѣвици поють на Дунаі; вьютъся голоса чрезъ море до Киева... страны ради, гради весели, пѣвше пѣснь старымъ княземъ, а потомъ молодымъ». Мабуть, в XII в. і на Русі-Україні жіночі пісні були такі гарні, що автор Слова переносив їх славу на береги синього моря та Дунаю і гадав, що і там чути такі ж пісні. Та, мабуть, тоді і в жіночих піснях зміст був висший, з славою князям або з плачами за їх недолю.

Слово повно такими ж чудовними по красі звіртаннями до природи, до рослин, до звірів, до сонця, вітру, якими славна і північна українська поезія —прямий доказ, що це твори одного народу, одного творчого духа: «Начить трава жалощами, а древо з тугою кѣ земли приклонилось». Після того, як Игорь утік, ховаючись иноді в зарослях

¹ Максимовичъ, Собр. сочин. III, 223—224.

по Донцю, Донець ёму сказав: «Княже Игорю! не мало ти величія, а Кончаку нелюбія, а русской земли веселія», а Игорь одповів ёму: «О, Донче! немало ти величія, мелѣявшу князя на влѣлнѣхъ, стлавше ему зелѣну траву на своихъ сребреныхъ брезѣхъ одѣввшу его теплыми мѣглами подъ сѣнію зелену дереву; стрержаше его гоголемъ на водѣ, чайцами на струяхъ, чрѣнядьми на ветрѣхъ».

Таку ж промову до річки маємо і в пізніших українських піснях, напр.:

Ой ти, Дніпро брате, скажи мені правду?

Ой скільки у тебе річок упало?

Ой упало у мене річок сорок і чотири... 1).

В Слові Дніпро зветься Словутичем, теж в думі про Самійла Кішку (козаки до Дніпра Славуті низенько уклоняли) і в думі про смерть Хведора Безрідного (козаки йдуть Дніпром—Славутю) 2).

Далі Слово показує, що в XI і в XII віках гарних воєвників звали соколами, плачущих жінок—зозулями. ворогів—чорними воронами, людей хоробрих—буйними турами, дівчат і молодих князів—красними, гарних співців—соловьями; за малими винятками теж знаходимо в українських піснях XVII в.

Франко звернув увагу на дуже цікавий письменний пам'ятник старовини—староруську поему на апокрифичну тему про Лазарево воскресення. Звісна вона в трьох рукописах XVI віка у трьох списках, з котрих один має великоруські прикмети, один білоруські і один, очевидно, південний русько-український. «Слово о Лазаревом воскресеніі» змістом має дуже популярну в старовину тему про визволення грішників з ада Христом. Написано воно було якимсь письменним чоловіком на ґрунті апокрифичного евангелія Никодима і збудованого на ёму старого Слова св. Єлифанія Кипрського на велику суботу. По думці Франка, русько-українська переробка сягає в XIV, а може навіть і в XIII вік, в далеку добу дружинного укладу, і повинна служити доказом, що дружинна поезія мала не тільки світські пісні про битви і походи, але і поеми духовні, церковні, на апокрифичні теми. На такі думки схилила велика схожість деяких виразів Слова о Лазаревом воскресеніі з Словом о Полку Игоря. А саме:

В Слові про Игоря: «Боянъ бо... своя вѣщія персты на живыя струны воскладаше».

В Слові Лазаря: «вкладывая персты своя на живыя струны»—так в київськiм списку, а в списку північнiм з додатком «очитыя персты».

1) Чубинскій, «Труды», V, 1013.

2) Антонович и Драгомановъ, Ист. п. м. н., I, 217, 251.

В Слові про Игоря: «соловіи веселими пѣсьнями свѣтъ повѣдають».

В Слові про Лазаря: «Воспоймъ весело дружино пѣсьни днесь».

В Слові про Игоря: «Уже бо братіе невеселая година вѣстала».

В Слові про Лазаря: «Се бо время весело наста».

В Слові про Иг.: «А мы уже дружино жадни веселія».

В Сл. про Лазаря: «А того есьми, дружино, много ждали днѣй».

В Сл. про Иг.: «Туга умъ полонила».

В Сл. про Лазаря: «Тугою сердце тѣшатъ, тугою одержимы есмы».

В Сл. про Иг.: «Тоже звонъ слыша давный великій Ярославъ».

В Сл. про Лазаря: «А оуже слышу топоть перскихъ ковей» (це б то в обох разях на великім віддаленню) ¹⁾.

Така подібність в виразах наведе на думку про прямий вплив Слова о Полку Игоря на Слово про Лазаря.

Придивляючись до зміста старих письменних пам'яток, вайбільш до Слова о полку Игоря, поодиноких ёго виразів і окремих слів і рівняючи їх до пізніших українських пісень, можемо зазначити, що українська поезія истнує здавна. З протягом літ вона тільки змінювалась, слідкуючи за народним життям. Коли перевелись князі, коли зникли погані половці, а замість їх явилась ще поганійша татарва, то годі вже було згадувати про давніх князів, або їх вславляти. Нові обставини життя дали для пісень новий зміст, при більш-менш старих формах поетичної творчості. На першу чергу стали невідлижні думи, які, слідком за течією життя, або журились за тими, що нудились в неволі, або вславляли тих, котрі утікали з полону, а також і тих, що на степах та на морі бились з ворогами. Як в XII в. співали славу князю Игореви за те, що він утік од половців, так в XVI і XVII віках співали славу трём братам, що утекли з Азова, Самійлові Кішці, що збунтовав невідлижників на галері, перебив турок і утік додому.

Найдавніший спомин про думи знаходиться в анналах польського письменника Сарницького 1506 р. По ёго словах, думи складались в шанобу героїв; співали їх жалібним і сумним голосом—*voce lugubre*, трохи хитаючись з боку на бік: «*Per idem tempus duo Strussii fratres adolescentes strenui et bellicosi, a Valachis oppressi, occubuerunt. De quibus etiam nunc elegiae, quae Dumas russi vocant, canuntur voce lugubre et gestu canentium se in utramque partem motantium id, quod canitur, exprimentes*».

Про думи згадує польський письменник XVI в. Петрицій «*ruskie lamenty, podolskie dmy*». В 1547 р. музикант Яндух заробив золотий за

¹⁾ Франко, в Записк. Наук. Товар. Шевч., т. XXXI.

те, що гарно співав думи. Польський письменник кінця XVI в. Чагровський мімохідь теж згадує про думи ¹⁾).

Поляки о половині XVII в. лічили думи вже давніми піснями. Віршописець з 1650 р. замість різанини козаків з ляхами бажав, як далеко більш краще, *by grali ukraïnne dumy, jak przed laty, Turków bili ro-lasy u meźne chorwaty* ²⁾).

В Київській короткій літописі в оповіданні про звитяжество кн. Острожського над московитами під Оршею в 1515 р. висловено таку віршову похвалу, яка трохи звязує по змісту і кшталту Слово о Полку Игоря з пізнішими думами:

.....Великославному Господарю Королю Жигимонту Казиміровичу, буди честь и слава на вѣки, побѣдившему недруга своего Великаго Князя Василя Московского, а гетману его вдатному Князю Константину Ивановичу Острожскому дай Боже здоровье и счастье впередь лѣпшее какъ нынѣ побилъ силу великую московскую, абы такъ побивалъ сильную рать татарскую, проливаючи кровь ихъ бусурменскую ³⁾).

Що думи в XVII в. мали вже велике росповсюдження і великий вплив, доказом тому служе «Duma ukraïnna» в «Silva Rerum» — рукописі XVII віка. Починається вона так: «Скажи, гучна моя бандуро, яку думу нам заспівати? Скажіть, дзвінкі струни, яке життя найкраще». Далі невідомий автор згадує, як вбогі дніпрові козаки з небезпечністю пропливають на човні через кам'яні пороги, годуючись тільки бридкою соломахою. Найкращим життям потайний співець личе життя воевника. Польський письменник Третьяк в студії про цю думу подає таку гадку, що ця чудернацька дума зложена, мабуть, яким-небудь польським жолнером на березі Дніпра, може, з тих кварцянних жолнерів, що стерегли південні кордони Речі Посполитої за часи короля Сигизмунда Августа. По думці Третьяка, «Duma ukraïnna» написана між 1585 і 1632 роками під впливом поезії Кохановського, особливо его Sobótki ⁴⁾).

В 1857 році чеські вчені Градиль і Иречек видали чеську граматику свого земляка Яна Благослава, що вмер в 1571 р., одного з найученіших чехів XVI віка. Граматика Благослава не була надрукована і звісна тільки по одній рукописі. В дуже цікавм її одділі про слав'янський діалект знаходиться пісня про Штефана воеводу; чув її якийсь-то Никодим у Венеції і звідтиль заніс до чехів в Прагу. На

1) *Ткаченко*, вь Київск. Стар., 1907, VII, 144.

2) *Франко*, Хмельницяна в віршах сучасних, в Записк. Н. Товар. Шевч., XXIII, 13.

3) *Перетць*, Изсл. и матер., III, 9.

4) *Київск. Стар.* 1899, VI, 123.

вдивовиж, пісня ця вьявляється українською, а як Благослав помер в 1571 р., то вона була записана раніш і, мабуть, була на Україні дуже поширена, коли зайшла навіть в далеку Венецію. В «Сasopis Čes. Musea» 1876 р. Конст. Иречек, цитуючи Ягічеву статю про славьянські пісні про Дунай, зпинився, між иншим, на пісні про Штефана XVI в., і висловив свое здивовання, що досі ні Ягіч, ніхто другий з славьянських учених не зацікавився цією одинокою в своїм роді пам'яткою старої української народної словесности. Після того пісні цій пощастило. Незабаром на цей поклик відгукнувся харьківський проф. Потебня спеціальною працею, яку сперш надруковав в вороніжських «Филологическихъ Запискахъ» 1877 р., а потім видав окремо невеличкою книжечкою під заголовком «Малорусская народная пѣсня по списку XVI вѣка». Розібрано текст пісні з лінгвистичного боку і дано чимало розвідок про розмір пісні і про початки як цієї так і других пісень взагалі. В 1907 р. Франко в Записках Наукового товариства імени Шевченка в «Студіях над народними піснями» в першу чергу розглядив пісню про воеводу Штефана. Тут наведено критику на статю Потебни і досить докладно розказано про граматику Благослава і про історичні обставини, які одбилися в змістові пісні про Штефана. Франко наведе сперш пісню так, як вона записана у Благослава, а потім, вважаючи на її пізнійші великоруські і українські варіанти, приводе повний її текст, в якому, по його думці, могла вештаться ця пісня в старовину по Україні. Ріжниця невелика: в старій пісні 21 рядочек, а в гипотезній франковій 25, на 4 більш. Спинаячись тільки на першій, в її транскрипції латиницею, маємо на оці таку давню і гарну пісню:

Dunaju. Dunaju. čemu smuten tečes?

Na verši Dunaju try roty tu stoju:

Perwśa rota Turecka,

Druha rota Tatarska,

Treta rota Wołoska.

W tureckym roté řablami řermuju,

W tatarskym roté strylkami strylaju,

Wołoskym roté Stefan wyjwoda.

W Stefanowy roté dywońka płaćet,

J płaćuci powidała: « Stefane, Stefane!

Stefan wyjwoda, albo mé pújmi, albo me liśi».

A što mi rećet Stefan wyjwoda?

«Krasna dywonice, pújmił buch té dywońko,

Nerownaj mi jes, lišil buch té, milenka mi jes»,
Sta mi rekła dywońka: Pusty mne Stefane,
Skoću ja w Dunaj, w Dunaj hłuboky.
Ach kdo mne dopłynet, jeho ja budu».
Néchto mé dopłynul krasnu dywońku,
Dopłynul dywońku Stefan wojwoda,
J wzał dywónku za biłju ručku:
«Dywońko, dušenko, milenka mi budeš. Amen».

Пісня записана була не без помилок; де-що пропущено, а де-що передано на чеський лад. Вважаючи на поправки Потебни і Франка, без додатків, пісня повинна мати такий вид:

Дунаю, Дунаю, чому смутен течеш?
На версі Дуная три роти ту стоять:
Перша рота турецька,
Друга рота татарська,
Третя рота волоська.
В турецькі мі роті шаблями шермують,
В татарські мі роті стрілками стріляють,
В волоські мі роті Штефан воевода,
В Штефановій роті (та) дівонька плачеть
(Та дівонька плачеть), плачучи повідала:
«Альбо мене пуйми, альбо мене лиши!»
А што мі речеть Штефан воевода.
«Красна дівонице, пуймил бих тебе, дівонько,
(Пуймил бих тебе), неровная мі ес,
Лишил бих тебе, миленька мі ес»,
Што мі рекла дівонька? Пусти мене, Штефане,
«Скочу я у Дунай, у Дунай глибокий,
А хто мене доплинет, ёго я буду»,
Нехто мі доплинул красну дівоньку,
Доплинул дівоньку Штефан воевода,
І взяв дівоньку за білу ю ручку:
«Дівонько, душенько, миленька мі будеш».

По мові ця пісня галицько-руська. Хоч в устній передачі стерто деякі особливости, Франко вбачає тут мову підгірську чи краще покутьську. Самий зміст дуже розповсюджений у слав'ян, особливо на Україні: головний ёго мотив, як закохана дівчина хоче утопитись, а її рятує молодий козак, часто зустрічається в жіночих, найбільш весільних піс-

нях. На варіанті XVI одбилися тогочасні політичні відносини західнієї України до Молдавії в формі спомину про воеводу Штефана. В XVI віці в Молдавії в різні часи було п'ять воевод з іменням Стефан, і ймення якогось з них проскочило в пісню по тим жвавим стосункам, які Україна в XVI віці мала з молдаванами та волохами, у котрих в ті часи письменність була слав'янська з великими впливами старої Русі-України¹⁾. Пісню збудовано на стародавній символіці, яка трохи одбилась на колядках, як то—переплеть Дунай, вскочить в него, вирятовать з річки дівчину, перейти через міст або перенести дівчину через воду—все старі символи кохання, шлюбу та весілля. Три роти звичайне в піснях і в казках троєння: «Ой йдуть ляхи на три шляхи» і так инше, для розвитку зміста. Є варіанти білоруські і великоруські, записані навіть в Сибіру²⁾. Так далеко розходилась ця стара пісня, що знали її колись од Сибіру до Венетії.

З старих українських письменників XVI і XVII віків на деякі народні звичаї і пісні натякають Іоан Вишенський кінця XVI віка, Петро Могила і Касьян Сакович з половини XVII віка, Лазарь Баранович і Антоній Радивилівський—письменники кінця XVII віка; останні два тільки деякими приказками.

Найбільш цікаві вказівки Іоанна з Вишні. В листі до князя Острожського він писав: «Коляди з міст і сел ученієм вижените.... Щедрий вечер из міст, из сел в болота заженіте, нехай з дьяволом сидить.... Волочельное по Воскресеніи, з міст і з сел виволокши. утопите.... На Георгія мученика праздник дьявольский на поле ишедши сатані офіру танцами і скоками чинити разоріте.... Піроги і яйца надгробни в Острозі і где би ся знаходило упраздніте, би ся в христіанстві тот квас поганський не знаходить. Купала на Крестителя утопите і огненное скаканіе одсічите.... Петр і Павел молят вас да потребите і попалите колиски і шибениці, на день іх чинени на Волині і Подолу, і где би ся только тое знаходити мѣло»....³⁾

В релігійній полеміці Петра Могили з перевертнем Касьяном Саковичем, що з православія перейшов в унію, а потім в католицитво, в «Литосі» першого і в «Перспективі» другого, порозкидано вказівки на деякі весільні звичаї о половині XVII в., на попівські скоки при обожженні молодих коло аналоя, на підстригання у них волос, на дякування піснями батькам після обіда⁴⁾.

¹⁾ Як, напр., свідчать грамоти XV—XVI вв., друквані в IX т. болгарського «Сборника за народна умотвор», 1893 р.

²⁾ *Потєбня*, Малор. пѣс., 51 и др.

³⁾ *Акты Юж. и Запад. Россіи*, 1865. II.

⁴⁾ *Сучиловъ*, в «Кіевск. Стар.». 1883, XI, 510.

Чималу вагу має опублікований Франком текст української пісні з I першої чверти XVI в., що була перш надрукована ще 1625 р. в одній польській брошюрі, захований досі в однім примірнику в краківській бібліотечі кн. Чарторийських, під заголовком «Seymu Walnego Domo-wego Artykulow szesc.... Przydano do tego y insze rzeczy smieszne ku czytaniu». Тут якийсь-то Дзвонівський малює завязатого козарлюгу Плахту і надає йому таку пісню, яку співали на Україні за ті давні часи про дівчину Кулину та козака, в формі такого поміж ними діалога:

Кулина.

Ой, козачейку, пане ж мій,
Далек же маеш домок свій?

Козак.

При березі при Дунаю,
Там я свою хижу маю:
Ліс зелений, оздоблений
Красним цвітом, густим листом,
То лім мій, то покій.

Далі Кулина пита, як він поведе її, а козак одмовля, що привяже її до коня тороками. На питання про харчі, козак каже, що вони їстимуть саламаху. На питання Кулини, що за розкіш їй буде, козак каже: в день будеш коні пасти, вночі при мені ляжеш спати.

Войлочище під бочище,
А сідлице в головище,
В дубровиці на травичі
Я закрию і прикрию
Гармаком, жупаном.

Дівчина йде за козаком, котрий далі виясня їй, що домівка его Запоріжжя, де козак що має, то коли не пропъе, то програє. Дівчина пізнає годі, що скарб козачий дуже малий, що їй там ні з ким буде жити та розмовляти, ні сестриці, ні зовиці, один козак гуляка, і вона хоче додому, на що козак швидко згожується:

Ко чортом, всім лихом,
Люб човном, люб конем.

Бідна, зведена дівчина нарікає на свою нещасну долю і проклина козака,

Би прошав, що мене взяв,
Дівчину зведену.

Пісня про козака і Кулину захована до наших часів в кількох варіантах, записаних в Галичині і на Україні і надрукованих в збірниках Чубинського, Головацького, Грінченка. Цікаво, що в галицьких варіантах, дуже близьких до старого варіанту Дзвонівського, вдержалось навіть ймення Кулина ¹⁾.

В ґрунті пісень про Кулину лежать пісні західні про те, як дівчина утікла з лицарем і потім каялась, пісень дуже розповсюджених ще в давні часи ²⁾. Американський вчений Чайльд зібрав велику купу варіантів цій пісні, залічивши теж і українські.

В польській рукописі першої половини XVII в. (поміж 1633—1650 р.) під заголовком «Wiersze i piosenki erotyczne» знайдено дві українські пісні. Було їх тут більш, та на жаль більша частина загублена, і захована тільки одна пісня цілком, а друга хоч в досить значній частині, але в попсованій постаті. Перша пісня по змісту і формі дуже цікава і цінна:

Ой в місті Переяславлю, Переяславлю, посеред ринку
Продавала, продавала бабусейка той хрін,
Гдем ся взяв козак Охрин (Охрим),
Вхопив і оскребтав і зів той хрін, той хрін, той хрін.

Перші два рядки і четвертий повторяються по двічі у всіх останніх куплетах, з тими маленькими змінами, що в другім куплеті бабусенька продавала редьку, а козак Хведька вхопив і зів; в третім— бабусенька продавала перець, та де взявся козак Ференц (?), вхопив, побив і потер перець, в четвертім— бабуся продавала кобзу, де взявся зо бзу козак, вхопив, заграв і потовк кобзу; в п'ятім— бабуся продавала дуди, вискочив козак з буди, надув і спалив дуди; в шостім— бабуся продавала яйця, де взявся козак зрайдця і зів яйця і в останнім сёмім куплеті сороміцького зміста бабуся продала щось, де не взявся козак з маку, вхопив, помяв і вилизав те неподобне, що продавала бабуся. Пісня записана добре, цікава, здається, прямо йде з народних уст.

Далеко слабша і поплутана друга пісня:

Постой, постой, голубонько, розмовлю з тобою,
Не журися, мій миленький, будем жити зо мною.
.
Бодай ворога напала туга,
Що міні розлучаєть миленького друга.

¹⁾ Франко, Козак Пляхта, вь Зап. Н. Тов. Шевч. 1902, III, 1—28. Два теж старих варіанти пісні про Кулину видав Яворський торік (1909) в «Два замѣчательныхъ карпато-русскихъ сборника XVIII в.».

²⁾ Child, The engl. and scot. ballad, I № 4, VI, 496, VIII 440.

Пісня має постать компіляції з шпитка двох пісень ¹⁾.

Од XVII віка заховано багато схоластичних віршів більш—меньш народного пофарбування, иноді з значними українськими народними рисами по змістові і мові. Насамперед цікава вірша 1651 р., вписана в кінці латинської книжки «De militia equestri, antiqua et nova a Hermanno Hugone». Вірша ця знайшла розвідку у проф. М. Петрова і у П. Житецького в Archiv fur slav. Filol. Ягича 1877 II (298—301). Зложена вона була десь на заході України. Заголовок такий: Дума козацькая о войні з козаками над рікою Стиру на те нуте «ой постив бім я сім понеділків, осьмью неділеньку». Вірша досить вірно малює, як ляхи розбили під Берестечком на річці Стирі українців і спільників їхніх кримських татар. Вірша велика. Починається вона такечки:

Ой ріко Стиру, що Хміль о віру,
Як і я всему миру,
Где в Дніпр впадаєть, оповідаєть,
Радость з войны, чи миру.

Початок заплутаний і темний, означає:

«Ой ріко Стиро, що в Дніпр впадаєш!
Що робить Хмельницький за віру?
Що мирові оповідаєш: радість з війни, чи мир?»

Як близько стоїть ця вірша до народної мови, можна бачити з наступної її частини:

Хан утікаєть і куш мияєть.
Наметов одбігаєть,
Ляхи гонили, татаров били,
Хан ся не оглядаєть.
Тут зась козаки, хотя і юнаки,
Ой різко утікали:
Ляхи гонили і їх стинали,
Аж табур розорвали,
І гди би ночі тьма на помочі
Козакові не била,
Не одна мати, гди б кто дал знати,
Козацькая завила.
І так Бог знаєть, що бульш бить маєть.
Татари обступили,

¹⁾ Щурат, в Зап. Наук. Т. Шевч. 1906 VI, 131.

Затим бульш ляхув, а у нас страхув,
Бо нас тут обточили,
Три крот кланяли і упали,
Короля смо просили,
По здоровому, люб по старому,
Що сьмо іще жили,
Мовить не даеть, з очу зганяеть:
«Видайте ми гетмана,
Панов слухайте, старшину знайте,
А ідїть бити хана».
Панов слухали, старшину знам,
Татаров будім бити,
Але старшини нашої дружини,
Нїт вісти, як одступити»....

З останніх слів легко дізнатись, що вірша зложена була людиною з козацької старшини, далеко не такої вже прихильної до народа, як то здавалось авторові.

Дуже цікава вказівка, щоб віршу цю співать, як співали пісню, «ой постив я сім понеділів», яка пісня зустрічається і в пізнійших збірниках, напр.,

Понеділював я сім понеділів, восьмью неділечку,
Принеси, Боже, кого мені гоже на мою постілочку ¹⁾.

Про великий вплив народної пісні свідчить старий збірник, з перших років XVIII віка, знайдений і надрукований проф. М. Грушевським в «Записках Наук. Товар. Шевченка» 1897 р. Хоч співали ці пісні якісь то школяри давніх часів, які користувались часто і деякими сороміцькими польськими тогочасними поезіями, але все ж таки в тут багато і українського, напр., пісня про те, як комар звалився з дуба.

В рукописах XVIII в., до 1729 р. і пізнійших, Перети знайшов багато українських народних пісень, перероблених на великоруський лад, напр.:

Породила чечотка семерих дочерей....

А у поли річка, через річку кладка....

Ахъ мне жаль не малый, на серденку нудно,

Мнѣ молодой з нелюбом жить на свѣгѣ трудно....

¹⁾ Чубинский, Труды, V, № 55.

Пос'ю я лободу...

Щирим серцем любилем

И до тебе ходилем....

Да ораць мужикъ при дорозѣ....

Бѣдна моя головонька....

Пойду въ дубровоньку, гляну по свѣтлоньбу....

Велѣла мнѣ мати зелен ячмень жати....

Здається, нічого такого не має в українській словесності, що б більш, ніж ці старі скалічені пісні, вказувало на швидку і безмежну денацио-налізацію українських суспільних верхів в XVIII в., як мало було в них почуття до краси народного слова і як вони нівечили ёго останні забудки.

Пісня про смерть комара, яка знаходиться в збірниках Чубинського (V, № 205), Головацького (II, 503), добре була звісна вже в першій половині XVIII в. навіть у Великороссії в досить гарній українській формі. Пісня була хідка, зустрічається в різних старих збірниках. Комара ховають хрущ, овод, журавель, муха. Цікаво, що в збірнику Грушевського з початка XVIII в. коло небіжчика кладуть стрілочки, а зверху тугесенький лучок, в ознаку, що тут «лежить комарище—славний наш козачище» ¹⁾.

Придворний царський гусяр з українців Василь Трутовський в 1776 році видав «Собрание русскихъ простыхъ пѣсень съ нотами». В 1782 р. було друге видання, а в 1796 р. третє. Це був перший нотний пісенник, зложенний з тих великоруських і українських пісень, які співав Трутовський і в яких кохався при Дворі найбільш Потемкин, чудернацький пан, людина дуже привередлива, але не без живого почуття поезії і штуки. Українські пісні ввійшли в 3 и 4 частину збірника Трутовського. В переднім слові до першого випуска Трутовський каже, що він силкувався зберегти співи в точності і держався простих голосів. Цікаво бачити по цій старійшій збірці, які українські пісні найбільш уживали в Петербурсі як українці, так і їх вельможні слухачі; а українці; або хоч той же Трутовський, мабуть, харчувались тими рідними піснями, які на їх очі, були найкращими по співу. Пісні такі:

¹⁾ *Перетизь*, Изсл. я матер. I, 309.

1. Ой гай, гай, гай зелененький.
2. Ой коли я Прудюса любила, любила.
3. Ой кряче, кряче та чорненький ворон.
4. Чи ж я кому виноват.
5. Чайка.
6. Болить моя головонька.
7. Та ходив ченчик.
8. Добре тиі ляхи чинять.
9. Ой зрада, чорні брови.
10. Ой, Сербихо.
11. Северин.
12. Ой, сербине черноусе.
13. На тим боці, на толоці.
14. Ой їхав козак долом—водою.
15. Наїхали до пана жида запорозці.
16. За все горазд.
17. Ой наступив черний віл на ноги.
18. А в поле іду.
19. Взойду я на гору білими ноженьками.
20. На бережку у ставка.

Остання пісня, мабуть, була найбільш любима, бо вона має у Трутовського ноги цілком і окремо в 1792 р. була видана в Москві невеличкою книжечкою: «Малороссійская пѣсня на бережку у ставка съ полнымъ хоромъ, со всею вокальною и инструментальною музыкою»¹⁾.

Цікаво, що ця поширена в Росії в XVIII ст. пісня по змісту дуже подібна до «Дунаю» XVI віка: парубок рятує дівчину, що впала в річку або ставок. Текст пісні «На бережку», як дуже популярної, має багато хиб, на що вказував Закревській, друкуючи її в «Старосвѣтській Бандуриста»²⁾.

Пісня про Прудюса: «Ой поїхав мій миленький до млина, до млина» — оповідає, як жінка дурила з Прудюсом свого чоловіка, цілувалась, спала з ним на печі³⁾; пісня на манір старої новгородської пісні про гостя, або купця Терентія, мабуть, як і остяння, штучна переробка якої-небудь старої повісти про недбалу жінку.

Пісня про «Чайку» зложена якимсь старим українським патріотом про долю України, котру скубуть усі сусіди, наче пташине гніздо на битій дорозі: хто ни йде, то і скубне.

¹⁾ Симоци, Камеръ-гуслисть В. Ф. Трутовскій, въ Трудахъ XII археолог. съѣзда, II, 483—484.

²⁾ Закревскій, Старосвѣт. Бандуриста, 98.

³⁾ Закревскій, т. же, 103.

Ой, біда, біда чайці небозі,

Що вивела діток при битій дорозі.

Пісню цю приписували Богданові Хмельницькому (Цертелев і Максимович), або Мазепі (Полетика в Ист. Русов), або останньому гетьману Калнишевському (Бантиш-Каменскій), але однаково без фактичних підвалин, дуже вигадково. Хто б її ні зложив, вона була колись в славі і дуже розповсюджена, навіть при царськiм дворі, і сама цариця Катерина, що більш усіх скубла це небоже гніздо, охоче слухала пісню про «Чайку» і ухвалила її видання.

Збірник Трутовського добре свідчить, що в XVIII віці поміж народних українських пісень було чимало штучних, складених письменниками на ґрунті народної творчості і однаково хідких і любляних, тім більш, що в де-котрих штучних піснях, напр., в Чайці, одбилися загальні народні почуття.

VI.

Вага української народної поезії.

Під загальною назвою народна словесність йде величезне море духовного життя народа на протязі багатьох віків, великі здобудки народного духа в устній словесній формі і в пізнійших їх записях — все, що відходе од ноодинокого слова і піднімається над ним в більшім або меншім обробленню, починаючи од коротеньких прислів'їв, приказок, прокленів, до величних дум і довгих казок. В межах сільського життя поезія тягнеться червоною ниткою од колиски до могили. В поезію входять всі краші надії народа, кохання молодіжї, боєві поклики воєників, тихомовні співи матери над колискою, гучне та бучне весілля, плач сироти, журливі та жалісливі старечі пісні, віршування школярів — це все і багато других зявищ словесних роблять взагалі ту велику скарбницю, що зветься народною поезією, з якої молодіж і старі, багаті і бідні, вельможні і прості мають досі великі здобудки, в старовину цілком од неї залежали і тільки нею користувались на всему протязі життя. В давні часи пісня і казка носились над кожною людиною і часто допомагали їй як в горі, так і в радісті.

Народна поезія має завжди суб'єктивну вагу, і теперешнім часом иноді люде співають пісню з великою повагою, наче молитву, з глибоким почуттям і навіть з плачем. «Кожна людина своє горе склада в пісню», сказав якось один старий чоловік етнографу, що записував пісні¹⁾.

¹⁾ Даниловъ, Пѣсни с. Андреевки Нѣжинск. у. VII.

Народна поезія в усіх її галузях, найбільш в піснях має велику вагу для поступового розвою суспільства. Придивляючись до пісень і казок, до легенд і віршів, до сільських співів і музиків, чула людина перейма і привлаца широкі народні почуття та бажання і входе в таємні куточки народного світогляда. В казках і піснях часто, наче соняшні проміння, блищать яскраві думки або виринають гарні почуття. Розумний чоловік знаходе тут свою рідну країну, свою батьківщину, в найкращих її рисах і проявах, знаходе цілісний мир, надзвичайно барвистий, наче квітчаста нива на веселих Великодних Святах.

Нащастя, народна словесність такой скарб, що ніхто не зможе його знищати, як не заходило здавна коло цієї справи попівство, панство та усяке там начальство, духовне і світське, що виходило часом на явну боротьбу з живими проявами народного слова, особливо проти старих народних звичаїв, між якими справді инколи траплялись деякі кепські, але більшина їх гарна і корисна для людського життя, для національного почування.

Народну словесність часто гнали попи через те, що владики їх підбадьорвали. Іоан Вишенський равав загиать в болото колядки і инші народні звичаї.

«Коляды зъ мѣсть и сель ученіемъ выженѣте; не хочеть бо Христось, да при Его рождествѣ дьявольскія коляды мѣсце мають, але нехай собѣ ихъ въ пропасть свою занесеть.

Щедрій вечеръ изъ мѣсть, изъ сель въ болота заженіте, нехай зъ дьяволомъ сѣдить, а не съ христіанъ ся ругаеть.

Волочельное по Воскресеніи, зъ мѣсть и зъ сель выволочки, утопите. Не хочеть бо Христось при своемъ славномъ Воскресеніи того смѣху и руганя дьявольскаго имѣти.

На Георгія мученика празникъ дьявольскій на поле испедшихъ сатанѣ офѣру танцами и скоками чинити разорѣте; гнѣваеть бо ся на землю вашу Георгій мученик, што не машь христіанина православнаго, которій ругане тоє дьявольское очистити и изгнати мочит.

Пирогы и яйца надгробные въ Острожѣ и гдѣ бы ся знаходило упраздніте, да ся въ христіанстві тотъ квась поганскій не знаходитъ.

Купала на Крестителя утопите и огненное скаканіе отсѣчете; гнѣваеть бо ся Креститель на землю вашу, што ся на день памяти его попускаете дьяволу ругатися вами зъ васъ же ся самыхъ.

Петръ и Павелъ молятъ васъ, если хочете отъ нихъ ласку мѣти, да потребите и поपालите колыски и пибеницы, на день ихъ чиненые на Волиню и Подолу, и гдѣ бы ся только тоє знаходити мѣло; мерзко бо

имъ на землю съ небеси смотрѣти на тоє дiавольское позорище, христіанскимъ людемъ збираючися».

Бiлгородський владика славнозвiсний Юсаф Горленко о половині XVIII в. теж гонив народні звичаї, хоч сам любив слухати, як ёму співали українські пісні¹⁾. В старім віршу «Суплика або замиси на пона» парохвіяне сердяться за те, що піп

«Парубкам не велить з дiвками гуляти...

..... ще не велить челяді колядувати,

На улицю ходити і на купалах скакати,

Дiвкам не велить вiнка робити...

Уряд плентався иноді за пошiвством, напр., гетьман Скоропадський видав в 1719 році універсал «о вечерницах, кулачках и прочих зборах. аби викоренити». Цім зборам гетьман слiдом за попами приписував неврожаї, мор і инші лиха²⁾.

Щоб хоть трохи вияснить штучну вартiсть українських пісень, візьмемо деякі влучні зразки надзвичайної їх виразности, яскравого колiра і надто м'ягкого почуття, візьмемо перш деякі невеличкі шматочки пісень, декілька поодиноких образів, а далі здамося на дві, або три цiльні пісні, в свiдоцтво того, як народна поезія користується рiзними способами, щоб надати пісні найбільш вираза. Не маючи на меті таких подробиць, як порiвняння, епитети і таке ише, здамося тiльки на один цiкавий приклад, де одразу пущено два заходи—порiвняння дiвчини з природою, і виявлення дiвочої краси по впливу її на людей, це в колядцi:

Оришечка... убiралася, наряжалася,

До перкви пішла, як зоря зiйшла,

У церков вiйшла і засіяла.

Там пани стояли да її питали:

«Чи ти царiвна, чи королiвна?»

Я не царiвна, не королiвна,

Батькова дочка....

Це прямо чудовий по красі, досить гордовитий український народний демократизм, для котрого, очевидно, гарна батькова дочка йде поперед царiвнами і королiвнами в повазі та шанобі. Той люд, котрий хорошу та гарну сiльську дiвчину ставе так високо, такий люд держатиме високо голову і не буде падати до нiг великих панів, які б вони ні були високі та пишні і як би там ні бундючились.

¹⁾ Е вказівка сучасного его письменника Г. Сковороди. Житєпись І. Горленка проф. Лебедева в «Бiлгород. архіереи».

²⁾ *Неретиц*, Изсл. и матер. III, 410, 413.

В українських піснях, не тільки старих, але часто і сучасних, багато влучних виразів і чарівних порівняннів людини з різними речами природи, напр., дівчини з зірочкою, з квіточками, парубка з явором, соловейком; е чарівні малюнки долі і недолі, нещасного кохання, зради. Взяти, напр., таку пісню про закоханого парубка:

Ой зійди, зійди ти, зірочко, та вечірняя,
Вийди до мене ти, дівчино, та безрідная.
Що зірочка зійшла—усе поле освітила,
Дівчина вийшла—козаченька звеселила.

Співець ще більше користується небесними зірочками далі в опису своєї милої:

Ой я знаю, ой я знаю, чого мила красна,—
Перед нею і по за нею впала зоря ясна!
Ой упала зоря з неба та й розсипалася,
Мила зорю позбирала—та і затикалася.

Коли дівчина уквітчала себе зірочками, вона повинна быть гарною,— така головна думка.

Цікаво, що такий гарний вираз е в італіанській пісні, записаній поблизу Фріуля; і тут закоханий парубок присилує зірочки увінчати милу ёму дівчину:

Il soreli al tramonte,
E la lune a fass splendor,
E lis stellis ti incoronin
Bambinutte dal signor ¹⁾,

в перекладі: сонце йде вже додолу, місяць в небі заблищав, і зірочки укоронували милу.

Для нещасного кохання е чимало красних і майстерних виразів, напр.:

Як ми з тобою спознавалися,
Сухі дуби розвивалися,
А як кохаться перестали,
І однолітки повсихали.

Така велика сила кохання, що навіть сухі дуби ожили,—величезний поетичний образ, вартий для любого з найкращих поетів освіченого суспільства.

¹⁾ А. Веселювский, в Отч. о XXII присудж. уваров. премій, 208.

Або одна пісня починається з того, що

Котилися вози з гори,
Та в долині стали,
Любилися, кохалися,
Тепер перестали.

Нащо тут вози? А що ж хліборобові більш відомо, як не вози і вся їх справа. Перерва і знищення кохання порівняні з впиною і знищенням біга, і зроблено це розумно, бо кохання, як і усе в цім світі, збудовано на рухові. Коли гра славетний музика, рушають і плавом пливають гучні хвилі; коли очі любують гарні малюнки—од них пливають світові хвилі. Усе на світі живе тільки рухом, і на рухові держиться кожне життя. Те ж саме і в коханні. Маючи в другій пісні такий початок: «Ой колись були яри да пшениці, а тепер облоги», зарані можна чекати, що далі зустрінемо горювання, бо облоги, це б то покинута нива замість житного поля, нічого доброго не нагадує, і справді далі знаходимо, що «Ой колись були вірні сусідочки, а тепер вороги». Добрі сусідські відносини порівняні з плодопринишенням, з пшеницею.

Багато пісенних виразів дуже яскраво малюють людські почуття в рамці природи, напр., одна пісня починається такечки:

Світить місяць на полудне,
Який тепер світ облудний ¹⁾...

Надзвичайно влучно сказано, бо нащо тому місяцеві світить в південь, коли і без нього багато соняшного світа, і чи не краще було б йому світити у ночі; так краще іншим людям робить своє діло в слухний час.

В пісні «Ой кудро, кудро кудрявая» огрядна дівчина вийшла за п'яниченьку і, натерпівшись горя, каже:

Мені молодій одна шана:
З хати віконцем утікала,
В вишневім саду ночувала,
З соловейком розмовляла:
Соловеечко як тѣх, так тѣх!
А я молода, як ох, так ох!
А зозуленька—куку, куку!
За що ж я терплю таку муку?

¹⁾ Чубинський, V, 4 і виші.

Одмови нема, бо часто нема її в самім житті, як про те свідчить друга українська теж надзвичайно цікава пісня «Ой нарву я хмелю», в котрій багата сестра каже бідній:

Коли б ти, сестро, така, як я,
То силла б ти в кінці стола;
Коли б ти, сестро, так робила,
Ти б в таких латах не ходила.
Що я раненько уставаю.
По два починки напрядую,
Та свої скрині наповняю,
Та свої діти зодягаю».

Сестра одмовля такечки:

Сестро моя, сестро богатая!
Що я раніш тебе уставаю,
По три починки напрядую,
Та чужі скрині наповняю,
Та чужі діти зодягаю!

Вже Потєбня звернув увагу на ці обидві чарівні по змісту і по формі пісні ¹⁾. Особиста доля тут поставлена на великий світовий огляд; видно, що людина стражда, і не видно для чого або за що. Такі самі умови і обставини яскраво висловлено в книзі Іова та в Екклєзіасту: «И обратился я и видѣль подъ солнцемъ, что не проворнымъ достается успѣшный бѣгъ, не храбымъ побѣда и не искуснымъ благорасположеніе; но время и случай для всѣхъ ихъ. Ибо человекъ не знаетъ своего времени. Какъ рыбы попадають въ пагубную сѣть и какъ птицы въ силки, такъ сыны челоувѣческіе уловляются въ бѣдственное время, когда оно нежданно находитъ на нихъ».

Иноді нарис пісні здається темним, але, пильно придивившись, можна дійти до розуміння змісту і почути ёго надзвичайну красу. Візьмем, напр., пісню:

Йшли корови із дуброви, а овечки з поля,
Виплакала карі очі, край милого стоя.

Перший рядок здається зайвим; навпаки, придивившись і поміркувавши, зрозуміємо ёго красу, як надзвичайно влучного опису того часу, коли дівчина плакала, часу вечірнёго, по заході сонця, коли женуть до дому череду і вівці.

¹⁾ Потєбня, Объяс. малор. и сред. пѣс. I, 247—266.

Подивимось тепер, як, навпаки, дівчина гордує коханням і як надзвичайно гарно та влучно висловлено в піснях її пиху.

В одній пісні приводом з'являється бідність парубка. Дівчина йому на залицання одмовля:

Як заслужиш пару волів і пару жупанів,

Тоді сядеш коло моїх вишитих рукавів...

В другій пісні привід теж гострий, — пиха од багатства, може панства, або якої-небудь другої дівочої переваги. Дівчина каже:

Не копай з під зілля коріння,

Шукай собі, милий, де рівня.

В перекладі на звичайну мову ця пісня означає: ворожи, милий, не ворожи, а я за тебе не піду і тобою гордюю. Одночасно пісня натякає, що по селах, особливо в старовину, часто уживали при коханні ворожбу, щоб прилучить до себе дівчину або парубка. Старі баби знахурки мали такі замови і обходи, напували приворотним зіллям, намовляли присушні слова, напр., «щоб тебе за такою-то так пекло, як пече вогонь віск», або «як кипить зілля, щоб так кипив до мене милий».

Невеличкий анекдот про те, як баба, плачучи по небіжчикові, казала: «тужу, тужу, за решето бобу, чи дадуть, чи не дадуть, так мої слези дурно пропадуть»¹⁾; це коротеньке оповіданнячко виразно натякає на старий, досі існуючий в Гуцульщині звичай наймати на похоронах плачок.

В жіноцькій пісні:

Ой не літай, муравелю,

По під чорну стелю,

Не пороши миленькому

На білу постелю....

Пісня, мабуть, зложена в якій-небудь бідній країні молодичею, котра мала домівкою чорну хату, без бовдура і димаря. В таких хатах дим з печі йде під стелю, і через те стеля завжди буває чорна од сажі. Молодиця постелила свому милому постелю, накрила її білим ряденцем, а мотиль, що влетів у хату, б'ючись крилами о стелю, порохив сажу на ряденце, — малюнок побутового життя, тонкого жіноцького кохання.

¹⁾ Данилюк, Похор. прич. в «Кіев. Стар.» 1905.

Візьмемо ще таку пісенну рисочку:

Яром, яром, долиною — яром

Перелито доріженьку чаром....

Сільська доріженька вється по яру, — в Україні є багато таких чудовних заплутаних доріжок. Звернуть з неї нікуди, і ось на такій доріженці ворожбит налив чару — ні звернуть, ні обіхати — образ дуже замисловий і цікавий.

Усі ці приміри взято здебільша з одного тільки п'ятого тому Чубинського, без довгих заходів, мимохідь, і їх можна далеко збільшити, бо чудових по красі малюночків в українських піснях розкидано безліч.

Досить взяти хоч один розділ поезії, напр., думи, або краще аби яку з довгих дум, напр., думу про азовських братів, щоб назбирати купу прекрасних образів і малюнків природи і родинного життя. Напр., коротенький, але дуже виразний малюночек того степу, того страшного дикого поля, по котрому колись пробігала хижа татарва:

Тільки поле лиліє,

На ёму трава зелена зеленіе....

Є чимало надзвичайно гарних з естетичного боку поодиноких пісень, які роблять велике вражіння цілком, усім своїм змістом, от хоч би дві колискові пісні, які ухваляв ще Гоголь:

Ой спи, дитя, без сповиття,
Поки мати з поля прийде
Та принесе три квіточки.
Одна буде дрімливая,
Друга буде сонливая,
А третя буде щасливая.
Ой щоб спало, щастя мало
Та щоб росло не боліло,
На серденько не скорбіло.
Ой рісточки у кісточки,
Здоров'ячко на сердечко,
Розум добрий в головоньку,
Соньки-дрімки в віченьки.

Ой ходить сон по вулоньці
В білесенькій кошулоньці,
Слоняється, тиняється,
Господоньки питається.
А де хата теплесенька,
А дитина малесенька,
Туди піду ночувати
І дитину колихати.
А в нас хата теплесенька.
А дитина малесенька,
Ходи до нас ночувати
І дитину колихати,
Ходи, сонку, в колисочку,
Приспи нашу дитиночку.

Народна поезія має велику вагу в археології для пізнання ріжнo-манітних старих річей, на які вона иноді натяка і які з життя людoвoгo здебільша повиходили. В казках, замовах і прислів'ях иноді захoвaнa давня старoвинa, наприклад, е вказівки на ті часи, коли люде ше не знали заліза і обходились тільки кам'яними ножами та кам'яними сокирами, або з тих часів, коли люде жили в печерах та ілі найбільше сире м'ясо, коли існувало людoжeрcтвo, коли жінок брали не по згоді, а крадіжкою у сусід, коли брати женились на рідних сестрах без заборони, коли люто карали злодів, привязуючи їх до хвоста дикому коневі, садовили злочинців на палю, вішали за ребро на гак, забивали киями, видoвблoвaли з лoбa очі і робили інші страшенні кари. Всі ці і багато інших рисів далекої старoвини розкидано в казках і піснях. В одній пісні знаходиться, напр., такий старий прокляти: «Бодай тебе перун забив темненької нoчi» ¹⁾. Иноді в пісні маленька згадка має велику вагу, наприклад, в пісні:

Брешіть, брешіть, воріженьки,
Стоїть камінь край доріженьки,
Припадайте та й гадайте,
Тільки мене не обсуджайте ²⁾.

Пісня натяка на ту далеку старoвину, коли гадали на камені, попереду, мабуть, на могильнім, це б то прислухались до таємного голосу похованого під ним небіжчика).

Очі молодіці	Ще краще буде.
Як чаривниці	Лице біле,
Нехай од тебе (дощу)	Косу довгу,
	Шию і ніжку—нехай уміе.

Тут маємо уламок старої віри в цілющу силу дощу.

В веснянці «Ой у лісі на горісі» батько каже дочці:

Запалю я куль соломи —
Не горить—палає,
Біжи, біжи, до Ефимку,
Дівчина вмірає...

Ефимка прибіг і облився слезами, побачивши, що його мила померла ³⁾

¹⁾ Чубинский, V, 1092.

²⁾ Чубинский, Труды этн. ст. эксп. V, 145.

³⁾ Чубинский, Труды.... III, № 40.

Тутечки маємо вказівку, як в старовину повідомляли людей, паючи кулі соломи. Запалювання соломи в старовину було ознакою, прикметою насуваючої біди, напр., татарви. Таких останків і уламків далекої побутової старовини багато розкидано в піснях та казках.

В деяких піснях, що співають на Різдво, ще трапляються вказівки на домонгольську Русь-Україну, напр., про походи на Цареград, про свари та бійки старих князів, про стару військову зброю ¹⁾, але не дуже багато.

Далеко більше маємо споминів з козацького життя, про походи козаків на татар та турок, про бійки українців з поляками, про гайдамаків. Історичних пісень XVI—XVIII віків сховано на Україні ще так багато, що Костомаров скористував їх в цілу книжку—«Історія козацтва по малорусскимъ пѣснямъ», а Драгоманов по піснях розказав, як було Січ зруйновано і яка біда вчинилась од панщини.

В колядках про Пана Перемисльного—

На тім паняті рудая сукня,

На ножейках має шнуровані бітки,

На бочейках має кований пояс,

На тім поясі жовті ретязки,

На рученьці має золотой пертсинець...

На тіх ретязках золоті ключі.

В Ипатьевській Літописі одежа кн. Данила описана подібно, що «кожують же оловира грецького и кружевы золатыми плоскими ошить, и сапозы зеленого хъза шиты золотомъ» ²⁾.

В піснях невольницьких у 'бідних невольників в дорозі степовий «пожар ніжки обжигает, кривця слідки заливає, жерниця (стерня) ніжки коле». В Лаврентьевській Літописі—такі бідолахи йдуть «незнаемою странною, нази и боси, ноги имуще сбодены терньемъ» ³⁾.

В Старій Літописі є звістка, що «умыкиваху у воды дѣвица», інакше сказати, добували собі жінок крадіжкою, що в старовину було в звичаях у різних народів, напр., у сербів т. звана отмица. Француз інженер Боплан, котрий був на Україні в XVII р. і зоставив дуже цінний опис її, каже, що в його часи парубки викрадали собі дівчат, коли батьки їх гуляли в корчмі, і тікали з ними в ліс, де і ховались день і ніч, і коля

¹⁾ Антонович и Драгомановъ, Истор. пѣсни малор. нар., I.

²⁾ Антонович и Драгом, Истор. пѣс. I, 43, 44, 49.

³⁾ Андреевскій, Дума объ азовск. брат. 77.

їх знаходили там в першу добу, то парубка убивали. І ось в українській пісні захована така цікава дрібниця:

Молода дівчино, не йди рапо по воду,
Стереже тебе козаченько, на конику сидючи,
На тебе пильно поглядаючи ¹⁾.

В старовину був звичай, що молода на знак своєї покірливості знімала чобіг у свого чоловіка, звичай дуже старий. Ще в Літописі під 980 р. Рогніда гордовито одмовля кн. Володиміру: «не хочу розути робичича, а Ярополка хочю», натякаючи, що цей князь був сином рабині. В укр. пісні парубок каже: «дівчино моя, розуй мене, на», а дівчина гордовито йому одмовля: «розуватиму, кого знатиму, ледачого обйду, не займатиму».

Окрім побутової історії, українська народна поезія має велику вагу історично-літературну. Колись ще Гильфердинг подав таку думку, що Україна в славянщині була мостом поміж сходом і заходом і що українці з територіального і етнографічного боків зв'язують південних і західних славян з славянами північними і східними. І справді, західня культура йшла цім шляхом; в народних казках, піснях, історичних переказах криється багато вузликів старих культурних зносин і стосунків.

Навіть самісенкі форми пісень і стрій їх мають свою історичну течію і часто залежать од закордонних впливів. Історія поетичних форм, будова віршу, ритму, риму та мелодії показують, що появи ці не одвічні, не прирощенні людині, але витворені цивілізацією, перенесені певного часу і серед нових обставин, а иноді занесені навіть досить пізно, так що бувши на далекім заході в давні середньовічні часи перейшло в Польщу в XIV віку, а на Україну в XV, XVI або і того пізнійш ²⁾.

Усі українські письменники, поети, люде вчені, драматурги багацько разів висловлювались за українську пісню і дуже високо підносили її штучну вагу. Не перелічаючи їх тут, досить вказати на Шевченка, котрий вславив українські пісні, напр., в «Перебенді», цім до-віку вічного чарівнім творі, де постать українського співця змалєвана надзвичайно яскравим коліром:

Хто грає, того знають
І дякують люде;
Він ім тугу разгоняє,
Хоть сам світом нудить...

¹⁾ Костом., «Бесѣда» 1872 XI 8.

²⁾ Франко, в Зап. Н. Т. Шевч. 1902 III, 2.

Тут бачимо головну роль поезії — вона разгоняє тугу, утіша в не-
долі, керує серце чарівними образами, уносе в чудовий мир добра. Е
такі пісні, од котрих люде сміються або плачуть, як захоче співець,
а є такі, котрі він співає тільки для себе, для своєї утіхи і поради,
вишком, щоб люде навіть не чули, бо тоді співцеві здається, що

..... то Боже слово,
То серце по волі з Богом розмовля,
То серце щечече Господню славу,
А думка край світа на хмарі гуля,
Орлом сизокрилим літає, ширяє,
Аж небо блакитне широкими бє,
Спочине на сонці, його запитає,
Де воно почує, як воно встає,
Послухає моря, що воно говорить,
Спита чорну гору: чого ти німа?
І знову на небо, бо на землі горе,
Бо на їй широкій куточка нема
Тому, хто все знає, тому, хто все чує,
Що море говорить, де сонце почує...

У вірші «До Основьяненка» Шевченко виразно висловив свій по-
гляд на велике значіння української народної словесности, особливо дум
і пісень. По Шевченковій думці, народна пісня свідчить про те,

Що діялось в світі
Чия правда, чия кривда
І чиї ми діти.
Наша дума, наша пісня
Не вмре, не загине.
От де, люде, наша слава,
Слава України!
Без золота, без каменю,
Без хитрої мови,
А голосна та правдива,
Як Господа слово....

Чимало вчених українців вславляли рідну пісню. «Чи мені ж
доказувати, писав, напр., М. Драгоманов в 1886 р., яку ціну має сама
по собі і для всього українського питання наша народна словесність,

найхарактерніша і найліпша проява українського народу на культурно-історичній сцені»¹⁾.

Про силу і красу української пісні свідчать і другі народи, поляки, великороси, хорвати, такі вчені, як Кольберг, Буслаєв, Олександр Веселовський, Миклошич, Ягич. В XVIII ст. українські пісні були у великій шанобі в Великороссії, у різних великих панів, напр., у Потемкина, Нарішкина²⁾.

Російський подорожний Лапшин в старій харківській часописі «Украинскій Вѣстникъ» (1816 р.), між иншим, ухваля українців за їх пісні, за те, що вони призивкли згадувать про славі діла Свірговського, Наливайка і Хмельницького. «Пісни ихъ нѣжны, выразительны и нерѣдко протяжны... Гибкостью, чистотою и пріятностью голосовъ они превзошли почти всѣхъ жителей Россіи. Придворная музыка пѣвческая составлена почти изъ однихъ малороссіянь... Если гени этой страны обратятъ вниманіе на малорусскій языкъ и образуютъ оный, тогда малороссіяне во славу ученыхъ произведеній своихъ, можетъ быть, будутъ состязаться съ просвѣщеннѣйшими народами Европы»³⁾.

Майже одночасно другий російський подорожний Мещерський зазначив «особливую способность малороссовъ къ пѣнію и музыкѣ»⁴⁾.

Цікаво, що перша українська граматика зложена була в 1818 р. великоросом Павловським через те, що він закохався в українських піснях і, дякуючи їм, зробився щирим прихильником української мови. Ось що він сам про те каже в передмові: «Коротко скажу, что нѣсколько лѣтъ живучи въ Малой Россіи, довольно могъ примѣниться къ національному характеру ея жителей. Я нашелъ въ нихъ что-то пріятно-меланхолическое... Они имѣютъ природную внимательность, остроту, наклонность къ музыкѣ и способность къ пѣнію. Хлѣбосолюство и простота нравовъ составляютъ ихъ существенныя свойства... въ дѣлахъ справедливы... въ намѣреніяхъ основательны,... любятъ опрятность и чистоту... работаютъ тихо, но «прочно... къ наукамъ расположены, кажется, съ природы. Пісни ихъ всегда почти томны; скрывающіеся въ нихъ замыслы, непринужденное выраженіе мыслей и блистающая всегда какая-то нѣжность и невинность безподобны! Что можетъ быть разительнѣе, какъ слушать, какъ малороссіяне по вечерамъ пріятныхъ лѣтнихъ дней поють свои заунывныя пѣсни». І ось чулий автор полюбив Україну, вивчився її мови, склав для її розуміння докладну граматику,

1) Драгоманов, Листи до Франка, 1906.

2) Безсоновъ, Нашъ звѣкъ въ русск. историч. пѣсняхъ, 232.

3) Укр. Вѣстн., 1816, X.

4) Украинскій Журналъ, 1825 № 13.

поставив над словами наголоси, додав збілочку українських виразів і прислів'їв¹⁾.

З старих російських письменників з надзвичайною прихильністю про українські пісні висловила Соханська (псевдон. Кохановська, † 1884 р.), родом з Харківщини. Вона мешкала в маленькій хуторі Макаровці Изюмського повіту, поміж нікчемним місцевим панством. В 1871 році вона писала до відомого славянофила Івана Аксакова: «Отъ плодоносныхъ равнинъ нашего благодатнаго умѣреннаго юга, съ окраины его зеленыхъ степей звенить и льется малорусская пѣсня. Вслушиваясь въ ея переливы, въ основную пѣвучую ноту ея голоса, диву даешься: изъ какого тайника души человѣческой, изъ какой поѣтической глубины льются эти звуки, которымъ нечего учиться у нашихъ наукъ облагораживающаго чувства? Такъ оно прирожденно благородно въ этой пѣснѣ народной. Какая въ немъ поѣтическая тонкость, и женственная прелесть, и граціозна мѣрность!»²⁾.

Трохи пізнійш дуже ласкаво обізвався відомий російський поет гр. Олексій Толстой в одному своїм листі: «Мій брат у перших, Лев Мих. Жемчужников, писав він, приїхав з України і привіз відтиля чарівні національні мотиви. Вони вразили мое серце. Ніякий другий народ не виявив себе в піснях так яскраво і гарно, як народ український. Слухаючи їх, бачиш старовину краще, ніж читаючи Гоголя»³⁾.

Згадаємо, як тепло малює Короленко українську пісню:

Ой на горі та жінці жнуть.

«Всякій, хто слышалъ эту прекрасную народную пѣсню, каже славный письменник, навѣрное хорошо запомнилъ ея мотивъ, высокой, протяжный, будто подернутый грустью историческаго воспоминанія. Въ ней нѣтъ событій, кровавыхъ сѣчь и подвиговъ. Это только одна мимолетная картина, всплывшая мгновенно въ воспоминаніи малоросса, какъ смутная грѣза, какъ отрывокъ изъ сна объ историческомъ прошломъ»⁴⁾.

Українські пісні вражають не тільки чужих чулих людей; вони і взагалі роблять велике вражіння на чужоземне громадянство.

Ще в XVII в. в Москву стали закликать українців у церковні хори, і користувались їх піснями, які в XVIII віці ввійшли вже в таку моду, що зложилась навіть приказка: «русакъ до читанья, казакъ до спѣванья». як показує збірник приказок Янькова 1749 р. В «Москаль Ча-

¹⁾ *Пытинъ*, Ист. русск. этногр. III, 310—311.

²⁾ *Кохановская*, въ прил. къ „Гражданину“ 1872, I, 3.

³⁾ *А. Толстой*, Вѣстн. Европы, 1905 IV.

⁴⁾ *Короленко*, Слѣпой музыкантъ, § XII.

рівник» Котляревського москаль каже українцеві: «Вѣдь вы природные пѣвцы. У насъ есть пословица: хохлы никуда не годятся, да голосъ у нихъ хорошъ». Придворні співці були здебільш з України, в Глухові навіть була школа для підготовки співців у Петербург ¹⁾.

О пів минулого віку в Харкові освічений владика Іннокентій, славетний церковний промовець, мав хор півчих здебільша з українців, який співав не тільки церковні, а й світські українські пісні, і вславився так, що потім довго про ці співи згадували з великою шанобою. Соханська каже в своїх споминах, що попередній владика Смарагд, як великорос, любив північних басів, «и хоръ его ревѣлъ до того страшно въ густой осадистой ихъ силѣ, что не только бѣдная душа, и самое тѣло грѣшное пригнеталось къ землѣ. Ужъ ревуть, батюшки, въ обиду себя не дають, говорили, по выходѣ изъ собора, пріѣзжавшіе на ярмарки московскіе купцы»... Коли ж пізнійш ці самі купці чули іннокентієвських півчих, як вони в церкві співали «Во Іорданѣ крещающуся тебѣ, Господи», а потім як вони за добрі карбованці співали в трахтирі українські пісні, то—але тут нехай каже сама Соханська—«купцы были удивлены и поражены новымъ неиспытаннымъ очарованіемъ, и выражали свой восторгъ всѣми обычными и необычными приемами, начиная отъ шума и крика похвалъ, до топота ногъ, восторженной ругани, и доходя до тихихъ, невольнo падающихъ слезъ и умиленнаго шопота полузабытья. «Умереть дайте... дайте умереть! Вишь ты, Господи, Святители Московскіе, какъ она поеть-то, сударушка, хохлацкая душа!» такъ кричали въ восторгѣ побѣлѣвшія московскія купеческія головы» ²⁾.

Треба зазначити, що українські вистави в Великороссії і досі здебільша користуються українськими піснями, яких багато, де треба і не треба, понанихано майже у всіх українських драматичних творах. При мові мало відомій, при змісті звичайно далекім од російських стосунків український театр захоплює чужинців найбільш піснями, в яких часто яскраво живе і гра чула народна душа.

Славетний славянський вчений Ягич дає українській поезії велику вагу і лічить її найкращою в славянстві. Він дає дуже виразний її загальний опис в поступовім порівнянні з поезією великоруською: *ist die letztere (українська) mit Recht als Poesie des Herzens und Gemüthe characterisirt worden, so haben wir in der ersteren—(великор.) die Poesie des Verstandes und der halten Berechnung vor uns; lässt jene die zartesten Saiten des menschlichen Herzens ertönen, so gefällt sich diese in*

¹⁾ *Петричъ*, Исслѣд. и матер., I, 290, 211.

²⁾ *Гражданинъ*, 1872, I, 4, 5. (Прилож.).

prächtigen Beschreibungen äusserer Erscheinungen; ist jene subjectiv und individuell, so hat diese einen entschieden objectiven und universellen Character. Die kleinrussische Poesie hat selbst in ihren epischen Leistungen die Hinneigung zum Lyrischen nicht verleugnen können, während die grossrussische volkspoesie in allen ihren lyrischen Lieder entschieden episch ist ¹⁾),—це б то, що українська поезія має особистий характер, йде од серця і до серця, а великоруська дуже замислива і трошки холодна, бо головніш йде од розуму і до розуму.

Славянський письменник Лукич в «Slavische Blätter» 1874 р. висловився, що мова українців досить зрозуміла всім слав'янам, красується легкістю, гучністю і поміж усіма північними мовами найбільш здатна до поезії і музики. Українська народна поезія найкраща в Європі, по естетичних речах, влучнійша до речі, поважності тона і м'якості почування.

Відомий німецький поет і перекладач на німецьку мову Пушкіна і Лермонтова, Боденштедт в збірнику українських пісень— «Die poetische Ukraine» 1845 р. висловився, що українська мова найкраща з усіх славянських; віде древо народної поезії не має таких величезних плодів, як в піснях України, з їх тугою і радістю, з великою виразністю і м'яккістю почувань. Народ, що склав і досі співає такі гарні та розумні пісні, по Боденштедтові, повинен бути освічений і славний. Боденштедт далі показує, що українська поезія в багатьох її утворях дуже подібна до поезії найбільш освічених західних народів. В ній німецький письменник знаходе багацько рисів старого лицарства і дуже м'яккі і ніжні впливи жіноцтва ²⁾).

Велика сила народної словесности виявила себе яскраво в тих впливах, які вона мала на українських письменників, і навіть на письменників польських і російських, що стояли в стосунках з Україною і більш-менш ознайомились з нею.

Українська письменність з покон віку користувалась народними поетичними мотивами і кращі риси брала з цієї багатой скарбниці. Вже в старих пам'ятниках Руси-України, наур., в літописях XII в., в Слові о полку Игоревім, в Молені Даниїла виринають шматочки народного слова, найбільше казки та приказки.

В сухій схоластичній письменности XVI і XVII століттів находимо вже чимало здобудків народного слова, здебільш у приказках, приміром, в «Перестрозі» з початку XVII ст. «Пес сукно стережеть, а сам в нем

¹⁾ Jagić, в Archiv für slav. Philol. I, 310, 324.

²⁾ Драгомановъ, въ Зап. Ю.-З. Отд. Геогр. Общ., 1874, II, 48.

не ходять», «Что город, то норов» в «Литосі» Петра Могили 1644 р., «Для казака воевода велика невзгода» в «Lutnia Apollinowa» Лазаря Барановича 1671 р. і в инш. книгах.

В рукописах XVII і особливо XVIII віку зустрічається багато віршів, зложених письменниками на кшталт народних пісень і дум. Старі українські історики Грабянка і Величко свідчать, що за таку працю брались львівський владика Іосиф Шумлянський і гетьман Мазепа. Е пісні, які приписують Калнишевському, Головатому і ин. старим козацьким урядовим особам. Житецький визначив декілько гарних старих пісень невідомих авторів XVIII віка, написаних під впливом народної поезії гарною українською мовою, міцно і яскраво. Ось, напр., як виразно невідомий письменник описав, як ляхи в 1766 р. скарали на горло нещасного млівського ктитора Данила Кушніра за те, що він взяв чашу з церкви, яку уніати примусом одібрали, і сховав її у своїй коморі. За те ёго польський рейментарь Воронич катував, зігнавши народ силоміць дивитись на те, як ёго мучили, смалили і рубали. Незабаром якийсь письменник зложив вірш.:

Учинили вражі ляхи у Вільшані славу,

Да отняли Данилу Млівському главу,

Тіло ёго повеліли огнем іспалити,

Главу ёго до палі гвоздем прибити.

Пісні про гайдамаччину йшли двома течіями — народною і письменною. Часом обидві ці течії близько сходились і мали взаємний вплив.

В XVIII віці найкращі штучні пісні піднімались часом до висоти пісень народних і чимало ім уподоблялись, як свідчать про те, приміром, пісня про сотника Метлицю, занотована Житецьким:

Ой річка — Дніпр широкий,

Течеш ти в Чорное море,

Ох, візьми мене з собою,

Бо горе ж тут, горе!

В тих крутих порогах

Вода з каміннями воює,

В тих зелених дубровах

Сива зозуленька кукує....¹⁾

Безперечно ця пісня не народна, а штучна, але, очевидно, зложена вона людиною талановитою на підставі народної творчости.

¹⁾ Житецький, Мысль, 134.

Хвиля народної мови і поезії бє в творах харківського письменника XVIII в. Сковороди, приміром, в єго пісні — «Ой ти, птычко желтобока».

Ой ты, птычко желтобока,
Не клади гнѣзда высоко!
Клады на зеленой травкѣ,
На молоденькой муравкѣ.
От ястреб над головою
Висить, хочет ухватить,
Вашею живет он кровью.
От, от кохти он острит.

Стоит явор над водою,
Все кивает головою.
Буйны вѣтри повивають,
Руки явору ламають,

А вербочки шумять низко,
Волокут мене до сна,
Тут течет поточек близко,
Видно воду аж до дна.

На что ж мнѣ замышляти,
Что в селі родила мати?
Нехай у тѣх мозок рвется,
Кто высоко в гору дмется,
А я буду себѣ тихо
Коротати мылый вік:
Так минет мене все лихо,
Щаслив буду человек.

Другий куплет починається так:

Стоїть явір над водою,
Все кивает головою....

що прямісенько перероблено з народної пісні — «Стоїть явір над водою», яку добре і досі знають на всім широкім просторі Руси-України, напр., в Полтавщині:

Стоїть явір над водою, в воду похилився,
Козаченько молоденький, чого зажурився? ¹⁾

в Галичині:

Стоїть явір над водою,
Вітер ним колише.... ²⁾

При кінці «Притчи Еродій» Сковорода згадує про ту українську народну пісню, яку співали архиерейські півчі білгородського владика Юсафа Горленка:

Соловечку, сватку, сватку,
Чи бував же ти в садку, в садку,
Чи видав же ти, як сіють мак,
Вот так, вот так сіють мак.
А ти шпачку, дурак...

¹⁾ Чубинский, Труды эти. ст. эксл. V, 319.

²⁾ Головацкий, Народ. пѣс. Галиц. и Угор. Руси, III, 201.

Чого дурак? Сковорода мовчить, а сучасна веснянка, занотована в Харківщині, відповіда цілком на це питання.

Приказки Сковороди мають різні джерела; одним з таких джерел була народна поезія, напр., в «Разговорѣ дружескомъ о душевномъ мирѣ» знаходимо казки про те, як дід та баба робили собі хату без вікон, опісля набирали в наволочку сонячного світу і носили ёго в хату, маючи таким родом її освіщати. В тім же трактаті є вказівка на казки про те, як грамотний Марко добрався до раю і як св. Петро злякався баби.

Подекуди у Сковороди розкидано народні ознаки або прикмети, напр., «коли при заході сонця зачервоніє на заході, то буде добрий день, а коли на сході, то буде негода». Трапляються іноді українські приказки, напр., «далеко свині до коня» ¹⁾.

В віршах українського письменника XVIII в. попа Некрашевича «Исповѣдъ» (1789 р.) є така цікава вказівка на старі забубони. Під пита жінку, чим вона грішна, чи вона іздила до ворожки, щоб «щастливе місце узнать для постройки хати», чи творила на весіллях «кощунья шутки» (мабуть натяка на перезву). Жінка похваляється, що вона п'ятінку шанує, що року говіє, колядками і щедрівками ухваля Бога, постить пости. В другій цікавій вірші Некрашевича «Ярмарок» (1790 р.) є вказівка, що при купівлі волів «треба стерти землю волам спину та випить до дна рюмку горілки, щоб воли оралі» ²⁾.

Можна признати, що у Сковороди і Некрашевича українська народна мова і поезія хвилювали ще зрідка і потроху, пробиваючись з-за міцної шкарлупи схоластичности. Але у їх славнозвісного сучасника Котляревського вони вже йдуть гучною повідю і наповняють усі ёго твори новими червоними та блакитними фарбами. Не кажучи вже про драматичні ёго твори, з їх піснями, в самій перелипіваній Енеїді є багато українського фольклора, є дуже цікаві вказівки на пісні, казки, гри, гадання і приказки.

Котляревський дає гарну звістку, які пісні співали в ёго часи:

Про Сагайдачного співали,
Либонь співали і про Січ,
Як в пікінери набирали,
Як мандрував козак всю ніч,
Полтавську славили шведчину,

¹⁾ Сковорода, Сочин., вид. 1894 р., 170, 235, 93, 107 і др.

²⁾ Перетинь, Исслѣд. и матер. III, 158, 160.

І неня як свою дитину
З двора проводила в поход,
Як під Бендерью воювали...

Очевидячки, тут маємо огляд історичних пісень українського народу XVIII ст., яких в часи Котляревського було ще дуже багато і якими він користувався в своїх творах.

Пісня про Сагайдачного, мабуть, та, що і досі відома на Україні «Ой, на горі та женці жнуть», де Сагайдачний зветься необачним через те, що проміняв жінку на тютюн та люльку ¹⁾).

Пісня про неню, що проводила свого сина в поход, мабуть, дума про Коновченка, як він пішов у військо, як его забили вороги і як плакала его мати Коновчиха.

Цікаво, що в другім місці Котляревський дає такий же реєстрик казок:

Катигорох, Іван Царевич,
Кухарчич, Сучич і Налетич,
Услужливий Кузьма-Демьян,
Кошій з прескверною Ягою,
І дурень з ступою новою,
І славний рицарь Марциван.

Вважаючи на те, що в других місцях Енеїди знаходяться ще вказівки на казки про кобилячу голову, про золоті дерева, про летючий килим, про настільник скатерть-самобранку, про чоботи-самоходи,— вважаючи на всі ці згадки, легко бачити, що Котляревський добре знав казки. А що ці казки цілком народні, можна довідатися з пізніших фольклорних збірників, приміром, з «Трудовъ» Чубинського, де можна знайти чимало цих казок ²⁾).

Подекуди в Енеїді трапляються народні звичаї, приміром, весільне об'язування сватів рушниками, співання віршів школярами на Різдво; трапляються різні дитячі іграшки— «в свинки», «у панаса», «в журавля», «в хрещики», «в горюдуба», «в жгута», «в візка», «у ворона», «в тісної баби», «в паці», «в джерегели», також багато танців, горлиця, гайдук, гопак, часом в дуже влучнім малюнкові, напр., Еней «садив крутенько гайдука».

¹⁾ Гарна наукова розвідка Грінченка про цю пісню в І т. Запис. Наук. Товар. в Кїві 1908 р.

²⁾ Чубинській, Труды этн. ст. эксп. II, 59, 256 и др.

Цікаво, що Котляревський в ряд з реестриками тогочасних пісень і казок дає ще реестрик гаданнів, який для України має таку ж силу, яку здобув пізнійш реестрик великоруських ворожіннів в початку «Свѣтлана» Жуковського. Дівчата Котляревського

В комін сужених питали,
У хатніх вікон підслухали,
Ходили в північ по пустках,
До свічки ложечки палили,
Щетину із свині смалили,
Або жмурились по кутках.

Одні з цих ворожіннів досі ще існують в селах, а других вже нема. Е в Енеїді ще один цікавий фольклорний реестрик—які трави уживали знахурки і як вони з ними поводитись:

Знахурка... зараз в горщикок наклала,
Відемских різних, всяких трав,
Які на Константина рвала,
І то гніздо, що ремез клав,
Васильки, папороть, шевлію,
Петрів батіг і конвалію,
Любисток, просирень, чебрець,
І все те налила водою
Погожою непочатою,
Сказавши скількось і словець.

Коли зібрать те, що Котляревський в Енеїді висловив про відєм і знахурок, то матимем гарний причинок до українського фольклора. Так, знахурка Сивилла вороже на зірочках, одганя трясцю і волос, вилива переполох, замовля гадюк. Друга відьма літа в комін, їздить верхи на упирах, ляка по ночі людей, вороже на бобах, продає дощ, може его задержувать. Знахарь замовля кров, зна, як гатить греблі,—взагалі з всіх цих рисів виходе фольклорна збірка ¹⁾.

Зовсім можливо, як думають Дашкевич, Перетц, Франко, що Котляревський свого «Москаля Чарівника» взяв з народного анекдота; коли не прямо з сільських переказів, то, мабуть, з легеньких байок,

¹⁾ Котляревський, Енеїда, в вид. «Кіевск. Стар.» 36, 75, 33, 40, 56, 65, 66.

або т. званих фацецій, а може з «Письмовника» Курганова ¹⁾, де теж знайшов собі місце анекдот про невірну жінку, — анекдот дуже старий та розповсюджений.

З фольклорного боку велику вагу мають твори харківського письменника першої половини XIX в. Квітки-Основьяненка. Багацько його оповіданнів збудовано цілком на ґрунті українського фольклору.

Оповідання «Конотопська відьма» збудовано на старих народних казках про те, як знахурки та відьми задержували дощ і як їх за те топили в річці або ставку. Квітка навіть з'ясував, яка була проба жінкам на доказ, чи вони відьми, як їх держали на віжках, і коли яка пуринала, то таку лічили за відьму і хлопці одчесовали її тернавими. Що це були не тільки побрехеньки, а що колись так і робилось, добре свідчать судові акти XVIII в. Гуцули топили відьм навіть в 1827 році.

Оповідання «Мертвецький Великдень», «Підбрехач», «На пущання як завязано», «Пархомове снідання» зложені очевидячки по казках та повір'ях про мерців, про сватання і т. інші. Оповідання «Знахарь» на великоруській літературній мові з'являється фольклорним малюнком народнього українського життя. Взагалі Квітка дає так багато звісток про народних ворожбитів і знахурок, як ні один з других письменників.

В оповіданні «Маруся» маємо два головних способи лікарювання болістей в ті часи, коли ще не було земських дохторів. Як Маруся занедужала, мати її Настя побігла до знахурки, щоб вилила, або злизала, бо це її мабуть з очей, або нехай переполох вилива, або тряскою відшентує; нехай що зна, те і робить, а батько Марусин зараз достав іорданської води та звелів Насті, щоб нею потерла Марусі бік, де болить; дав тієї ж води трошки нагитись, а сам підкурював її херувимським великолдним ладаном.

Найбільше Квітка зацікавився слободсько-українським весіллям; в його оповіданнях і драмах є дуже багато описів весілля, звичаїв і пісень. Описи сватовства, зговору, гільця, короваю знаходимо в «Сватанні на Гончарівці», в «Маруся», в «Козір-дівка» і в «Підбрехач». Упорядкувавши весь цей матеріал, матимем яскраву і правдиву картину слободсько-українського весілля з початка XIX віка.

Похорон дівчини описано в оповіданні «Маруся». Колись уся Россія плакала над жалісним описом сумного похорону, як попи покропили святою водою домовину, парубки положили Марусю в труну,

¹⁾ *Перетигъ*, Изслѣд. в матер., I, 278. Франко. «Моск. Чар.» в Зап. Н. Т. III. 1899, I. *Дашкевичъ*, въ Кіев. Стар., 1893.

а дружечки упорядкували на ній коси, квіточки на голову положили, віночок з жовтих гвоздиків, та з ромену, та з різних квіток, як труну несли чотирі хлопчики з хусточками в руках.

Квітка дає правдиві описи різдвяних і великодних звичаїв в просторих оповіданнях «Панна Сотниковна» (на рус. мові), «Маруся», «От тобі і скарб». Цікаво, напр., що тут розказано про те, як в старовину писали писанки з пташечками і квіточками, як баби під свято пораяються коло хазяйства, з печеним та пасками, як святять паску, печеного баранця, порося, ковбасу, крашанки, сало, сіль, розіславши все це великодне добро на хусточці під церквою на цвинтарі. Вагагалі Квітка, наче та бжола, наносив в свої драми і оповідання багато солодких щільників з квітчастої ниви української народної поезії.

Шевченко дуже шановав рідні пісні, записував їх і весь свій вік користовався їми. В його паперах знайдено записану ім в 1843 р. в Межигорі думу про Бондаренка, пісню про Семена Палія, пісню «Все луги, все береги, ніде води да напиться»¹⁾.

На Шевченковий «Кобзарь» народна поезія наложила великі і барвисті фарби, попереду в самій мові, в порівняннях, епитетах і символах, далі Шевченко дає чимало шматків і уламків устного піснотворства, на рещті є доволі цілих трохи перероблених народних пісень.

Починаючи з дрібниць, з символів і порівняннів, зазначимо, що у Шевченка, як в людових піснях, парубки в тузі хиляться, наче явір над водою, битву, як в думах, змалєвано наче засівання поля кістками і поливання рудою; калина при долині—дівоцька чиста краса²⁾.

Доля і Недоля у Шевченка зустрічаються дуже часто в таких виразах, як і в піснях народних. Звичайно Шевченко кляне долю або її шукає:

Нумо знову людей і долю проклинать

Дівчинонька одинока

Долю зневажає;

Бодай тобі, доле,

У морі втопитись,

Що не даеш мені і досі

Ні з ким полюбитись³⁾.

А в народній пісні з Волищини:

¹⁾ Горленко, Кіевск. Стар. 1886, II, 405.

²⁾ Шевченко, Кобзарь, вид. 1883, 181, 161, 205.

³⁾ Шевченко, вид. 1883, 276, 367.

Чумаче— бурлаче,
Дурний розум маеш,
Долю проклинаеш;
Невинная доля —
Винна твоя воля ¹⁾.

У Шевченка «доля заховалась», в пісні «доля покинуть думає» і т. ин. Другі твори Шевченка про долю нагадують переспів народної пісні або казки, напр., поезія «Той блукає за морями» нав'яна відомою усюди казкою про багатого та бідного, як за багатого робе его доля, а доля бідного лінива, недбала. Думка Шевченка, що доля сама найде, кого схоче, у колісці найде, цілком збудована на ґрунті народної пісенної філософії ²⁾.

Далі у Шевченка є багато народних звичаїв і повір'їв, напр., про місячні плями, що буцім на місяці «брат брата на вильцях держе», про те, що «веселка воду позичає», про весільні рушники і коровай, про ворожки, лікарські зілля і ин.

Подекуди зустрічаються народні оповідання, легенди, приказки, приміром, про те, як ксєндзи їздили на жінках.

Найбільше зустрічаються думи і пісні, в яких, очевидячки, Шевченко кохався, які він добре знав і вніс в свої твори в переспіві або на які тільки натяка. Як Котляревський дав реестрики існуюваних в его часи пісень, казок і ворожіннів, так і Шевченко зоставив у «Перебенді» цікавий реестрик пісень, які йому, мабуть, були найбільш милі.

Перебендя

Сяде собі, заспіває:

«Ой не шуми, луже!»...

Заспіває про Чалого—

На «Горлицю» зверне;

З дівчатами на вигоні—

Гриця та веснянку,

А у шинку з парубками—

«Сербина», «Шинкарку»;

З жонатими на бенкеті

(Де свекруха злая)—

Про тополю, лиху долю,

А потім— «У гаю»;

¹⁾ Чубинскій, V, 1042.

²⁾ Шевченко, 174, Чубинскій, V, 119

На базарі про Лазаря,
Або, щоб те знали,
Тяжко, важко заспіває,
Як Січ руйновали.

Тут, очевидно, різні пісні—веселі і сумні, історичні і побутові, веснянки і баляди. В додаток Шевченко в других місцях (в «Гайдамаки» і в «Невольник») двічі згадує думу про бурю на Чорнім морі і Олексія Поповича: в «Гайдамаках» є соромні пісні, що співають після весілля на перезві— «Як була я молодою преподобницею».

В «Тарасова ніч» кобзарь з журби співає жіночу п'яницьку пісню «Нехай буде отакечки». Поезія Шевченка «Утоптала стежечку через яр», очевидно, перероблена з народної п'яницької пісні. Простими переспівами можна лічить поезії Шевченка: «Ой на горі ромен цвіте», «Ой я свого чоловіка в дорогу послала», «Ой пішла я у яр за водою», «У неділеньку та ранесенько», «Ой не п'ються пива, меди» (чумацькі), «Полюбилась я», «На городі коло броду», «І багата я», «Ой піду я» (весільня) і чимало других.

З пізніших українських письменників народною поезією дуже користувались Стороженко, Щоголів, Глібов, Куліш, Грінченко («Смілива дівчина»), Кононенко і ин. Драматичні твори Старичького, Кропивницького і др. найбільшу вагу завжди мали через літературні відбитки народного життя, народні пісні і приказки.

Були і зворотні впливи письменности на народну поезію, особливо в нові часи, з поширенням просвіти. Так, в село пішло дещо з Шевченка, напр., з «Черниця Марьяна», багато взято з драм Котляревського і Квітки через їх вистави, дещо з Щоголіва «Гей у мене був коняка», «У полі»; од Забіли вдержалось «До соловейка» «Не щибечи, соловейко». Е поповнані переспіви поезії Пушкіна, як от «Чорна шаль»¹⁾.

Деякі польські письменники також підпадали під вплив української поезії. Особливо багато користувався нею Богдан Залеський. Молоді годи він провів у Каневськім повіті, поміж українцями, і потім, навіть в старості, з-за кордону, переносився думками на Україну. Він користувався збірниками Цертелєва і Максимовича. «Не живу я на звичайному світі, писав він в старості з-за кордону, але десь за семью горами, за семью морями, в країні казки, зовсім блискучій—блакитній. Як сяду до писання, то думки мої, як хвиля за вітром, несуть мене все до одного берега, до тої царівни України... По довгих літах прохолонув

¹⁾ Данилюк, П'єси с. Андреевкн.

я з давніших козацьких поривів, але і досі, тільки здумаю про молодість, як ця фатаморгана виступає живо і виразно; чую голоси, що перегомоніли; бачу постаті, з котрими давно розстався». Справді перекази люду і пісні люду вельми суть животворні. Сучасний галицький учений Колесса показав ¹⁾, що багато поезій Залеського збудовано на українських мотивах, наприклад, поезія «Wzgórek pożegnania», «Nieszczęśliwa rodzina», «Janusz Bieniawski» построєні на українських піснях і думах «Гомін, гомін по дуброві», Івась Коновченко і інші; «Młoda zaswatana» перероблена з «Чи я в лузі не калина була». «Dowjaki koniec» з «Ой любилося двое дітей»; «Zakochana» з «Віють вітри», яку пісню Залеський взяв з «Наталки Полтавки» Котляревського, «Ukaranie» з «Не ходи, Грицю, на вечерниці» і інші.

Як давно українська пісня ходє поміж велокоросіянами, з точністю не звісно, але можна сказати, що вона уживалась вже в XVII в., безперечно о другій його половині, коли багацько українців перебралось в Московщину на різні духовні посади, і дуже широко розливалась українська пісня в XVIII в., про що свідчать як рукописні збірники русских народних пісень, так і надруковані в кінці віку збірники Чулкова і Новикова. Напр., в новиковській збірці 1780 р. знаходяться поцисовані українські пісні «Під вішнею, під черешнею», «Мандровало пахоля», «Да орал мужик при дорозі», «Чи я ж кому виноват», «Чечотка» і деякі інші ²⁾. В пісеннику «Молодчикъ» 1790 р.—«Била жівка мужика», «Сама я пшениченьку жала», «Був Сава в Немірові», «Темная та невидная ніченька», «Засвистали казаченьки», «Да їхав козак з України». В пісеннику 1818 р. 27 українских пісень.

Великоруські і білоруські селяне здавна знають багато українських пісень, позичених од українців, одні через книжки, другі (і таких найбільше) через вуста. В різних великоруських збірниках (Шейна, Соболевського і др.) зустрічається пісня «Одна гора высокая, а другая низка», записана в далеких північних краях, в губерніях Новгородській, Олонецькій, Псковській. Островський скористував цю пісню і вставив її в драму «Бѣдность не порокъ». А пісня ця цілком українська:

Одна гора высокая, а другая низька.

Одна милая далеко, а другая близька.

В Україні цю пісню співають парубки, а в Московщині—дівчата, які прилучили її до весняних гулянок або хороводів.

¹⁾ *Зап. Наук. Товар.* ім. Шевченко 1892, I 124—208.

²⁾ *Перетизь, Исслѣд. и матер.* I, 291, 197.

Великоруські пісні: «Объѣздася мѣщанинъ мѣщаночку брати», «Броду-броду, тамъ дѣвчинонька брала воду» і чимало инших більш-меньш скорочені українські «Ой задумав селянин мѣщаночку брати», «Ой у броду, ой у броду брала дівчинонька воду» ¹⁾).

Українські пісні заходили на далеку північ ріжними шляхами, — через салдат, через засланців, через переселенців. Відомо, напр., що в XVIII в. українці сотнями селились на землях багатих тамбовських і др. панів.

Ще більше позичок у білорусів. Без помилки можна зазначить, що найбільша і найкраща частина їх пісень збудована цілком або почасти на ґрунті українських пісень. У всіх білоруських збірниках можна натрапити більш і менш перероблені українські пісні. В однім збірнику Романова таких можна налічити більш сотні, напр. «Высоки горы» знаходяться в кращій формі у Чубинського (V, 581), «Соловей ты мой» теж у Чуб. (V, 494), «Зоренька ты моя» — у Чуб. (V, 802), «Якъ затужа да засвища соловей» перероблена з української думи про козака в турецькій неволі. У білорусів зустрічаем теж українські історичні пісні про Морозенка, духовні про св. Миколая, деякі колядки та весільні. Як перероблюються та прилажуються українські пісні на білоруському заході, можна побачить з пісні «Ой не шуми, луже, по дібровонці дуже». Слово луг (ліс на низу по над річкою) було не в тямку і в білоруській пісні й вийшло: «Не шуми ты, цюга (теж вьюга), по чистому полю» ²⁾).

Як цупко захоплювала українська народна поетична течія великорусів, коли вони часом до неї близько підходили, можна побачити на прикладі Ізм. Срезневського, котрий в 30 роках так занісся за харківськими українцями, що навіть став підроблять хвальшиві думи. Ламанський в біографії Срезневського означив, що він «съ отрочества знакомый съ Квиткою, Артемовскимъ-Гулакомъ, съ ихъ друзьями и пріятелями, въ своихъ привязанностяхъ, вкусахъ и направленіи сталъ пламеннымъ украинцемъ» ³⁾, хоч треба додати не надовго, бо з переїздом до Петербургу все українське од нього одпало, наче шкарлупа, і в довгій своїм житті він був для України запевним чужинцем.

Ще більш яскравими доказами зъявляються великороссіянка з Орла Марко Вовчок і великороссіянка з Коли Олександра Ефименкова, котрі, маючи в своїх чоловіках щирих українців, приложили рук до

¹⁾ *Перетичь*, Ист. литѣр. изслѣд. и матер. I. 316—334.

²⁾ *Суминовъ*, Разб. этногр. трудовъ Романова, в Отч. о присудж. Макар. преміи 1893 г. стр. 9—15.

³⁾ *Пыпинъ*, III, 93.

української справи і вславились перша в українській літературі, а друга в обміжках наукового українознавства.

Пушкін трохи побував в Україні, як політичний висланець. Людина великого розуму, він одразу почув красу українських казок і пісень. Ще до вислання він чув українську пісню «З за гори-гори»¹⁾ і переробив її в 1814 р. в поезію «Казакъ». В Катеринославі Пушкін записав якісь-то дві казки; мабуть, одну з них він пізнійш переробив в поезію «Гусаръ» (1833 р.). Пушкін не мав часу придивитися до України, і з піснями її познакомився більш по збірнику Максимовича. «А я обираю ваши пѣсни», сказав Пушкін Максимовичеві, зустрівшись з ним на вулиці. В той час він саме писав поему «Полтава». Але українська народна поезія мало відбилась на цій поемі, і коли б сам Пушкін не признався, що він шукав матеріалу і натхненія в українських піснях, то цього не можна довідатися з самого текста.

Більш скористував її для російської літератури українець Гоголь. «Вій», «Тарасъ Бульба», дещо в «Вечерахъ на хуторѣ близь Диканьки» збудовано в значній мірі на українських народних підвалинах, справді, не дуже близько, бо Гоголь здорово перелицевував і перероблював, зацікавившись тільки фантастичними мотивами, найбільш казками про чортів, знахурів і відєм. В его «Вечерахъ» окрім ріжної чортовщини нічого нема; зато вже чортовщини вповну,—чорт в людській постаті, чортяча робота для людей, ім некористна, як чорти лякають під Івана Купала, запродаж душі чортові, шабаш відєм, гра з чортами в карти, ізда на чортові, чортяка Вій і др.²⁾ В 1829 р. Гоголь прохав своїх роличів, щоб вони слали ему в Петербург листи з описом сільських звичаїв і віруваннів, якими він і користувався, коли писав «Вечера». В 1831 р. Сомов у листі до Максимовича висловився: «У Гоголя есть много малороссійскихъ пѣсень, побасенокъ, сказокъ и проч., коихъ я еще ни отъ кого не слыхиваль». В 1832 і 1835 роках Гоголь був в Україні і побільшив свої збірники, в результаті чого була, між иншим, его статя «О малороссійскихъ пѣсняхъ» в Журн. Минист. Народн. Просвѣщ. 1834 р. Деякі записи Гоголя ввійшли в збірник Метлинського. Проф. Петров в невеличкій, цінній статі «Южно-русскій народ. элементъ въ раннихъ произведеніяхъ Гоголя», зібравши головні факти, здається на ту думку, що хоч знання Гоголя з протягом літ і побільшало, але Гоголь завжди користувався народною поезією тільки як

¹⁾ Сумцовъ, Пушкинъ, 265—276.

²⁾ Чудаковъ, Отраж. нар. слов. въ произв. Гоголя въ Киев. Унив. Извѣст. 1906 XII. 1—37. Тут дано чимало порівняннів з народними казками.

служебною допомагаючою річю і вносив так багато свого, так перелипéував казки і пісні, що иноді їх важко пізнати. Окрім казок, Гоголь користувався думами, напр., в «Тарась Бульба» е позички з думи про Самійла Кішку і думи про поход на поляків¹⁾.

Цікаво, що російський письменник Капнист († 1824 р.), який родився на Україні, слідком за старим українським письменником Сквородою († 1794 р.), незалежно від него, переробив народну пісню «Стоїть явір над водою», з тою ріжницею, що у Сквороди ухвалено скромність життя («нехай у тих мозок рветься, хто високо в гору дметься»), а у Капниста висловлено жаль, що ёму в житті «низкій положень предѣль» в порівнянні з тими дубами, що стоять на вершині.

Зрідка українська поезія яскравим промінням блищить в творах Короленка — «Слѣпой музыкантъ», «Лѣсь шумить», в оповіданнях Данилевського, Мачтета (найбільше в «Бѣлая Панна») і декотрих інших сучасних російських письменників.

Цікаво, що один російський письменник в книжці, виданій в далекім Устюзі, журиться із занепаду пісень в Великороссії і радить для поліпшення народного літературного смаку видавать найкращі народні пісні, додаючи і українські, як особливо гарні²⁾.

Надто цікаво, що в 1907 р. в одній поважаній берлінській часописі було подано кілька зразків українських народних пісень в німецькім перекладі з додатком мелодій в нотах. Часопись зазначае, що в тих піснях багате джерело народної лірики, дуже цікавої для музиків і поетів, і вони можуть черпать з того джерела з великою користю для своєї творчости³⁾.

Все, що було тут казано, виразно свідчить, яку велику скарбницю мають досі українці в своїх піснях і казках.

Коли спитать: а що зробила українська штука? чи вона користувалась віками зібраним дорогим скарбом народного слова? Нічогісінько, бо вона ёго прогляділа і зовсім ім не користувались, та і сама вже давно, з XVIII віку, пішла самохіть тиняться по чужих придворних та вельможних сінцях. Сумний та огидний привід дав Левицький в XVIII в., що на всі боки малював тільки Катерину Другу і її вельможних бахурів, не вважаючи на те, що вони саме руйновали Січ, заводили на Україні кріпацтво, нищили школу і в постаті чудернацького Потемки-Нечоси глузували над усім українським народом, ломаючи з себе якихсь то великих і п'я-

1) *Петровъ*, Чтенія въ Общ. Нестора, 1902 г. I—III, 53—74.

2) *Кіев. Стар.*, 1893, V, 100.

3) *Рідн. Край*, 1907, № 16.

них запорожців, з нікчемними анекдотами та приказками бучім на український лад в пошану великих панів. Не диво, що ні Левицький з його вельможними портретами, ні сучасний йому Боровиковський, який теж найбільш малював великих панів, не здібні були навести штуку на рідні шляхи, а навпаки, вони і їх нащадки тільки все більш од них тікали і заводили українських малярів на російські «пути-дороженьки»; помалу штука на Україні вмерла в головних її галузях, в будованні, в малярстві і в різьбярстві.

Не чіпаючи тутечки будовання і різьбярства, як не підхожих до народної словесности, по часті малярства виходе зовсім погано, бо малярство з одного боку могло багато поживитись із здобутків народної поезії, а з другого боку де в чім їй допомогти, напр., піддержувать більш до неї цікавості в верхніх верствах суспільства. Так ні ж! Усе пішло марно за повідю обрусительного знищення. Тоді, як великоруські маляри і ілюстратори давно вже звернули увагу на билини, пісні, казки, коли нова російська штука має такі великі національні здобудки, як картини Венеціанова, Васнецова, Нестерова, на українській штучній ниві щось зовсім пусто. Де-не-де маячить випадкова гарна рослина, напр., «Мать и дочь» В. Е. Маковського, або «Козак Голота» С. И. Васильковського, і стоять вони самі, наче квіточки в безлюднім степу.

Український народ, як горох при дорозі—хто ни йде, то скубне; в західній його частині, в Галичині, найбільш його здавна скубуть поляки, завжди, здебільша при виборах в сейм депутатів. Тут вже йдуть усякі примуси, прямишенько обдурюють, або усякими заходами витягують з країни в депутати тих, хто прихильний до польської справи і не дба рідним краєм, хто більш дба про свою кишеньку. Важко приходитьсь боротись українським депутатам за права свого народа. І ось в 1907 році вони знов дуже скаржились на польські урядові утиски і, бачучи, що ситі голодних не розуміють, що і німці, і такі славяне, як чехи, проводячи свої власні інтереси, більш сприяють дужчим полякам, ніж пригнобленим русинам-українцям, українські депутати в австрійській Державній Думі згадали про свою стару віху, про свою давню і вірну оборону і заслону-пісню. Скоїлось таке, чого ніколи не бувало ні в однім парламенті. Русинський депутат заспівав сумну пісню про українську недолу; він узяв баса горою, і усі його тридцять українських товаришів депутатів прилучились до него, підхопили його сумну пісню і голосно виявили в ній, як гірко русини скривджені ¹⁾).

¹⁾ *Барнаевъ*, в Южн. Краї 1907 № 9121.

32 депутати співали:

Ще не вмерла Україна,
Ні слава, ні воля,
Ще нам, браття молодії,
Усміхнеться доля.
Згинуть наші вороженьки,
Як роса на сонці;
Запануем і ми, браття,
У своїй сторонці.
Душу, тіло ми положим
За нашу свободу,
І покажем, що ми, браття,
З козацького роду.

Пісня в ґрунті штучна, але вже зробилась добре відомою широким парам суспільства і, відома річ, бути цій славній пісні народною.

Таким родом українська пісня в 1907 році голосно залунала в далекому Відні, як ознака політичної боротьби за народні права, на вдивовиж усім освіченим західним народам. Що це, сказали німці, чехи і інші австрійські народи, що це за сентиментна нісенітниця, а у самих мурашки побігли по спині од почуття тої кривди, яку віками роблять українцям їх національні вороги, і декому стало соромно і сумно. Пісня розбуркала сонну думку про Україну; пісня кинула блискучий промінь на її гірку долю, і забрехала струна нового кращого життя. Міністри піднялись і подались геть із зали. Чого ж то? Чи вже у них узяло за серце сумління? чи сором заколов ім в вічі? Хто зна. Але пісня вийшла на політичне поле, як прапор поліпшення української народної долі, як проводирь до кращого людського життя.

Нехай же вона йде, ця чарівна українська пісня, всіма шляхами народної творчости — науковим, штучним, музичним, політичним, нехай буя і голосно співа про всі події свого занедбаного і скривдженого народу, висловля его кращі бажання і веде его до широкої власної національної просвіти, до поліпшення життя у всіх верствах народного і суспільного добробута.

VII.

Діячі українського фольклора.

... хто сіє у народі
Зерно найкраще на землі—
Зерно любови, братерства, згоди
В громаді, в хаті і в сім'ї.
... хто істина святої
Жадає, алче мов їди,
Мов подорожний в літню спеку
Жада криничної води.

Кониський.

О г л я д .

1) Калиновський, 2) Долега-Ходаковський, 3) Цертелєв, 4) Лукашевич, 5) Максимович, 6) Пассек. 7) Метлинський, 8) Терешенко, 9) Шейковський, 10) Марцинковський-Новосельський, 11) Закревський, 12) Костомаров, 13) Гоголь, 14) Куліш, 15) Маркевич, 16) Рудченко 17) Номис, 18) Чубинський, 19) Годовацький, 20) Рухиковський, 21) Колюбері, 22) Свідницький, 23) Потєбля, 24) Антонович, 25) Драгоманов, 26) Житецький, 27) Франко, 28) Гнатюк, 29) Мамжура, 30) Грінченко, 31) Милорадович, 32) Єваричинський, 33) Новицький, 34) Горленко, 35) Перети, 36) Сперанський, 37) Нейман, 38) Яшуржинський, 39) Іванов (Петро), 41) Іванов (Василь), 41) Данилов, 42) Мартинович, 43) Лисенко, 44) Воек, 45) Маличка, 46) Доманицький, 47) Кузєла, 48—49) Ефименко, Петро і Олександра, 50) Ястребов, 51) Динареєв, 52) Яворський, 53) Василенко, 54) Бабенко, 55) Коперницький, 56) Косач, 57) Литвинова, 58) Мошинська, 59) Рукососьяська, 60) Янчук, 61) Коробка, 62) Чернявська, 63) Русов, 64) Ржегорж, 65) Поповський, 66) Подберезський. 67) Роздомський, 68) Шугевич, 69) Колєсса (Филарет), 70—71) Грушевські брати Михайло й Олександр, 72) Кайндл, 73) Науменко, 74) Пипик, 75) Кримський, 76) Халанський, 77) Сумиов.

1. *Калиновський*. В 1776 р. в Петербурзі вийшло «Описание свадебныхъ украинскихъ простонародныхъ обрядовъ въ Малой Россіи и въ Слободской Украинской губерніи такожъ и въ великороссійскихъ слободахъ, населенныхъ малороссіянами, сочиненное Григоріємъ Калиновскимъ, армейскихъ пѣхотныхъ полковъ, состоящихъ въ украинської дивизіи, прапорщикомъ». Під цим надто довгим заголовком криється невеличке описання українського весілля; зроблено воно просто, досить докладно і розумно, з додатком в кінці реєстрика, що коштувало весілля того часу. Цю цікаву стару книжечку було передруковано двічі — Калачовим в ёго «Архиві» і мною пізнійш в «Харьк. Сборникъ» 1889 р. ч. III з коротенькою передмовою ¹⁾. «Описаніє» Калиновського перша розвідка по українському фольклору. Мабуть, Калиновський для свого часу був дуже розумний чоловік, що звернув увагу на українське весілля і описав ёго просто і ясно. Нажаль він зовсім занехтував піснями, не дав ні однісенької. Весільні звичаї в «Опису» Калиновського здебільша такі ж, які й тепер уживають по селах; але є трохи і таких, що більш вже не існують, напр., звичай

¹⁾ *Калиновський*, Харьк. Сборн., прилож. къ Харьк. Календарю, 1889 г.

світилки держать в руці козацьку шаблю, з восковою свічкою тройчаткою на версі, запалювання вогнища при проїзді молоді. Цікаві описання одєжи молодих і весільні грошові втрати, напр., на горілку 12 карбованців, а попові, дякові і панамареві за вінчання усім вкупі 1 карб. 50 коп.

Праця Калиновського одчиня новий шлях фольклора, по якому пішли вже вчені XIX віка, одні видаючи збірки пісень, казок, звичаїв і т. ин, другі працюючи над їх дослідами в стосунках з ріжними сторонами народного життя.

2. *Доленга-Ходаковський*, він же Адам Чарноцький, належить до найстарійших україно-польських фольклористів і має право на ймення піонера української етнографії. Родився він в 1784 р. в Минській губ. За те, що Чарноцький хотів піти в польське військо, його оддали в москалі і заслали в Сибир. Чарноцький втік, прийняв нове ймення Доленга-Ходаковського і під таким йменням вештався по Галичині, Україні і Московщині, збираючи старі пам'ятники і народні пісні. Подорож була его життям, і весь свій вік він промандрував, як учений розвідач, археолог і етнограф. Помер він в 1825 р. в Тверській губ., бувши управителем маєтности якогось пана. Діяльність і здобудки Х. мали чималий вплив. Вацлав Залеський лічив его за найкращого записувача народних пісень. Максимович стояв до нього в тісних відносинах і багато користовався его рукописами. Митроп. Євгеній листувався з ним про всякі археологічні справи. Народні пісні Х. зібрав найбільш до 1817 р., а після гаряче працював по археології. Після смерти Х. зосталось декілька надрукованих статей по історії і купа етнографічного матеріалу, найбільш українських обрядових і весільних пісень. Холаковський зібрав до 2000 пісень, але вони не побачили світа. Недавно їх знайшов Доманицький в папері. Історичних пісень біля 60, з них п'ять нових, незнаних раніш в літературі, а то все варіанти пісень про Морозенка, про Гонту, про Харька, про Хмельвицького, про Байду. Повного видання записів Х. не було; деякі частини було надруковано в «Истор. пѣсняхъ» Ант. і Драг., в «Матер. до укр. рус. етнологі» Хв. Вовка і в «Кіевск. Стар.» 1904 р. ¹⁾

3. *Кн. Цертелєв*. З першим початком студіювання української народної слаvesности злучено ймення города Харькова. Одною з перших ластівок в цім напрямі був колишній харьківський урядовець князь Цертелєв, людина молода, талановита і прихильна до рідного краю. В 1819 р. він видав у Петербурзі невеличку (на 64 стор.) книжечку «Опыт собранія старинныхъ малорусскихъ пѣсней», в котрім вславив «поети-

¹⁾ Доманицький, в Зап. Наук. товар. Шевч. 1905 III, 1—41.

ческий геній малорусскаго народа и чистую нравственность, какъ единственное наслѣдіе, уцѣлѣвшее отъ жадности сосѣднихъ народовъ». Цертелев голосно заявив, що «нарѣчіе малорусское не менѣе другихъ языковъ способно къ поэзіи», а пізнійш, в 1824 р., в «Сѣверномъ Архивѣ» він писав, що «ни одно, можетъ быть, изъ нарѣчій языка славянскаго не имѣетъ столько разнообразныхъ прелестныхъ стихотвореній, какъ нарѣчіе малороссійское»¹⁾. В книжку кв. Цертелева ввійшло десять дум і маленький словарик. Хоч деякі погляди Цертелева на значіння народної поезії і мови хибні і видавець був більш з ділетантів, ніж людиною науки, але ж для першого разу почин був добрий і пам'ять Цертелева заслужує пошани.

4. *Лукашевич* в 1836 р. видав збірник «Малороссійскія и червоно-русскія народныя пѣсни». Перші було зібрано Лукашевичем, другі взято ім з раніших галицьких збірників. В першій відділі знайшла собі місце дуже цінна дума про Самійла Кішку. Книжечка на 170 стор. була одним з перших виданнів по українській етнографії. В передмові Лукашевич скаржитья, що українська народна поезія зника, що буцім пісні вже на Україні померли. Збірник був в старі часи досить докладний і ім багацько вчених користувались. Самий же видавець незабаром злався з глузду і почав писать різні чудернацькі і нікчемні quasi-філологічні книжки. Помер Лукашевич дуже старим і зовсім божевільним в 1887 р.

5. *Максимович*, видатний український вчений, родився в 1804 р. в Полтавщині, був профессором попереду в московській, далі в київській університеті, помер він в 1873 р. Максимович добре знав українську історію і мову і щиро працював для їх розвою. Їго наукові філологічні листи до Погодина мали велику вагу для української національної свідомости і для вияснення характерних прикмет української мови. Їго розвідки про стару письменність, про початки друкарень, про книжну старовину, його історичні праці про козаків, були дуже користні для науки²⁾. Особливо велику вагу має його збірник народних пісень, певно три збірники, бо при трьох виданнях 1827, 1834 і 1849 р., кожний раз збірник збільшався і робився все кращим. Збірник Максимовича зробив велике вражіння як на українських, так і на російських письменників і поетів, на Пушкіна, на Гоголя. На думку Драгоманова, Марія Кочубеївна в «Полтаві» одна з перших жіночих особ, навіяна жіночими українськими піснями³⁾.

Перше видання на 249 стор. мало 126 пісень, з котрих було 3 думи. Книжки, числом 4, вийшли з цікавою передмовою, де Максимович по-

1) *Лытинъ*, Ист. руск. этногр. III, 14.

2) *А. Грушевскій*, въ Извѣст. И. Акад. Н., 1906, I.

3) *Дрогоманов*, Розвідка, I, 56.

дав розумні думки про побутове і історичне значіння пісень, про те, чим найбільш відрізняються пісні українські од великоруських і про символіку пісень. Після цього видання Максимович гаряче заходився коло збирання нових матеріалів, в чім йому допомагали славний письменник Гоголь, Срезневський, Болянський; окрім того Максимович роздобув багато пісень, зібраних Ходаковським, і врешті задумав видать новий збірник, для якого, як він казав, придбав до 2¹/₂ тисяч пісень. Збірник мав вийти в 4 частинах, але в 1834 р. вийшла тільки одна перша частина «Українські народні пісні», в яку здебільша увійшли думи. Останні три частини не виходили. В 1849 р. вийшло нове видання, розраховане вже на 6 частин, але теж стало на першій, де нашли собі місце вже 20 дум та історичних пісень. В одіну од попередніх цей збірник Максимович назвав «Сборникъ украинскихъ пѣсень». Окрім дум в цім виданні є коротенький відділ пісень колискових. В примітках знаходяться історичні і словарні пояснення.

Хоч Максимович був патріотом трохи казенного російського стиля і завжди був у зносінах із славянофилами офіційного напрямку, напр. Погодиним і Шевиревим, але він добре знав українську мову і багато зробив для знайомости з українським людом. З інших його праць по українській етнографії дуже користними зъявляються невеличка стаття про Харькя і ті пісні, що про нього співають, і не дуже великий, але досить цікавий збірничок «Дни и мѣсяцы украинскаго селянина» (1856 р.).

Деякі праці Максимовича до цього часу не загубили свого наукового і почасти політичного значіння, хоч політик він був і не дуже владний. В листі до відомого професора, щирого українця Болянського Максимович якось-то висловився: «піднімаю корогву за нашу мову, за нашу землю мати», і ось ця корогва і прикрива зараз найбільш його ймення од забуття ¹⁾.

6. Пассек (Владим.), род. 1808, † 1842 р., мав бути професором харківського університету, та зносини з висланцем Герценом йому пошкодили, і він — людина освічена і прихильна до України — почав видавати «Очерки Росіи», невеличкі книжки, де дав збірку веснянок (Оч. Р. 1840, V), українських розмивок при родинах (II), Різдва і Меланки (III), опис села Каплунівки ахтирського пол. (ib). Після його смерти в «Литер. Сборникъ» була надрукована його стаття «Малороссійская свадьба». Гарна біографія Пассека в «Харьк. Сборн.», I (Прилож. до «Харьк. Календаря» 1887).

¹⁾ Найбільші ст. про М., окрім згаданої вище Ол. Грушевського, ще Пипина в «Ист. рус. этногр.» III и Огоновского в «Зорі» 1893 р., 235, 258, 296.

7. *Метлинський* родився в 1814 р. в Гадячі, вчився в повітовій гадяцькій школі під проводом українського письменника Макаровського, потім в гімназії і університеті в Харькові під впливом другого українського письменника того часу Гулака-Артемовського. Згодом він був у Харькові професором по кафедрі історії руської мови і словесности, в 1858 р. вийшов в одставку, од усіх одслонився, перебравсь в Крим і тутечки вмер в 1870 р. Для рідного краю він працював з 1839 р., коли видав «Думки і пісні», до 1854 р., коли вийшов его дуже гарний збірник «Народныя южнорусскія пѣсни». На власних своїх поезіях він підписувався Амвросій Могила, мабуть з-за того, що дивився на себе як на поета української старини, за котрою жалкував і з сумом приглядавсь до руїни колишньої слави народної. Сумний тон его поезій був відгуком як его меланхоличного настрою, так і туги его од гіркого становища українського народа і его мови. В передмові до одної з своїх праць М. висловив галку, що «українська мова зо дня на день забувається і мовкне, та прийде час, що забудеться і умовкне і слови її може тільки в сумних піснях долетять до потомства». В поезії «Рідна мова» М. каже:

Рідна мова, рідна мова!

Мов замер без тебе я!

Тільки вчую рідне слово,

Обізвалась мов сімья¹⁾.

Один з учнів Метлинського в своїх споминах каже, що двері его хати завсїгди були одчинені для студентів і взагалі мабуть ніколи не зачинались, бо він дуже близько стояв до своїх слухачів, особливо для тих, хто любив Україну і кохався в її піснях. Кобзарі та бандуристи були звичайними его гостями²⁾. В передмові до «Народ. южнор. пѣсень» М. писав: «Живое народное слово, исполненное праѣдовскихъ поученій, долголѣтней богатой житейской опытности, хранитель древнихъ преданій, памятникъ древнихъ событій, сокровище слезъ и радостей, живеть и растеть по домамъ и по путямъ, на поляхъ и на рѣкахъ, какъ горе и счастье, какъ печаль и радость. Оно близко духу и сердцу народа и благотворно для его нравовъ».

Его збірник українських народних пісень довго був найкращим, лагідно злаштованим і ріжноманітним по змісту³⁾.

1) *Метлинський*, Твори, Льв. 1906, 41.

2) *Де-Пуле*, въ «Вѣстн. Европы 1874, I, 103.

3) Доклад. див. в мой праці в «Извѣст. Акад. Наук» 1904, 3.

За часів Метлинського народна поезія ще мало була znana. Метлинський в деяких своїх поглядах на її початок і значіння помилявся, прим., коли висловився, що самі співці були геніями творчості і буцім одні до зачатку письменности з глибини своєї душі висловили почування і думки, а інші були тільки людьми пасивними, що хоронили та передавали другим твори геніїв. Пізнійш Пипин вказав на недоладність ці гадки, бо народна маса грала не тільки пасивну ролю в творенні поезії; в історичних течіях поезія змінювалась; иноді замість старих творів з'являлись нові, які звичайними людьми прилажувались до старих пісень і казок. Поділ пісень у Метлинського трохи заплутаний і недоладний. Трапляються подекуди пісні штучні. Але усі ці помилки були для того часу нікчемні, і велика була заслуга збірача. Тогочасні письменники і вчені, особливо Срезневський, дуже ухвалили збірник Метлинського; пізнійш Пипин одвів йому одно з визначних місць в українській етнографії. Потебня дуже їм користовався. Він каже, що на збірнику Метлинського вивчився придивлятися до народної поезії. Відома річ, що ця добра наука пішла йому в руку.

8. *Терещенко* (1806 - 1865), археолог і етнограф, в 1848 р. видав просторий опис народних звичаїв в 7 томах «Быть русскаго народа»; між иншим тут є чимало українських звичаїв і пісень, напр., декотрі історичні пісні (в 1 т.) весільні звичаї (II), похоронні (III, IV), грашки і гаївки (III), різдвяні (VII). Простора рецензія в «Собр. сочина Кавелина», IV т.

9. *Шейковський*, маловідомий український етнограф, автор невеличких збірок, котрими користувались часто, «О похоронахъ въ Подольской губ.» (Кіев. Телегр., 1860, №№ 24—26), «Быть Подолянъ» 1860, ч. I—II (казки, гаївки, похор.), «Опытъ южнорусскаго Словаря» 1861 А.—Б. (невеличка цікава книжка з піснями і прислів'ями), «Привѣтствія и поздравленія у подолянъ» (Кіев. Курьерь, 1862, №№ 5 і 8). Очевидно, Ш. любив рідну країну і що сили працював на новій тоді ниві українознавства.

10. *Марцишковський* (1823—1880), дуже прихильний до українців польський етнограф, писав під псевдонимом Nowosielski. В 1857 р він видав простору книжку «Lud ukraiński», з казками і звичаями українського народа. Розкидані в книжці деякі гадки автора про мифи не мають наукової ваги. Досить цікавих етнографичних вказівок маємо і в ранійшій праці М.—Nowosielski, stepy, morze i góry 1854 (про купалу, розигри, коляди і ин.). М.—Н. належать ще «Legendy i powiśla ukr.

народа» (Кіев. Телегр., 1860, №№ 75—77) і про рахманський Великдень (Dziennik Warszawski, 1854, №№ 33—35).

11. *Закревський*, з старих етнографів, людина мало відома і мало признана при житті. Щирий українець, він жив і працював далеко в Ревелі, в самотині. Їго знаття народа не було глибоким і ґрунтовним, але все ж таки деякі його праці мали важне значіння. В 1860 р. Закревський видав «Старосвѣтскій бандуриста» і «Малоросійскія пословицы», два невеличких збірники, з трохи мішаним змістом. Головна заслуга Закревського «Словарь малоросійскихъ идіомовъ». Він займа в «Стар. банд.» найбільшу его часть, сторінки 245—615. Хоч деякі письменники того часу, особливо П. Ефименко в «Основі», однесли дуже ворожо до цього Словаря, а Ефименко, мовляв, з несправедливою суворістю, Словарь був для українців добрим здобудком по досить багатому змісту, по деяким історичним вказівкам, нарешті по своїй закінченості, бо обійма усі букви алфавиту. При усіх хобах і помилках, на книжці лежить печать дуже прихильних відносин автора до рідного краю, і через те і книжку, і самого занедбаного автора можна і досі пом'янути з подякою. Пицин висловився, що Закревський зложив свій словарь в старомоднім стилі без знайомості з науковою філологічною методою, але у его було практичне знання і здоровий змисл¹⁾. Ще прихильніш одзивається Огоновський, що український лексикограф скаже Закревському спасибі за его велику працю²⁾.

12. *Костомаров*, славетний російський і український історик, перший здався на ту думку, що історія не повинна бути тільки панською наукою і величать великих панів, а що вона мусить бути історією народа, головніш простого, який заробляє хліб. Род. К. в 1817 р., учився в Харьківскім університеті, був профессором в Києві і в Петербурзі, але рано в 1862 р. покинув службу і до самої смерти в 1885 р. працював самотно. Костомаров добре знав українську мову і писав нею поезії під псевдонимом Іеремія Галка, збирав народні пісні і взагалі завжди дуже цікавився українською народною словесністю, як бачимо вже з его дисертації 1843 р. «Объ историческомъ значеніи русской народной поэзіи». Науменко каже, що ця праця Костомарова була першою науково-етнографичною працею і досі не загубила ваги³⁾. В книжці багато українських пісень, здебільша нових для того часу.

1) *Пытинъ*, Ист. рус. этногр. III, 346.

2) *Огоновскій*, Ист. литер. руск., в Зорі 1894, № 6.

3) *Науменко*, в Кіевск. Стар., 1885, V, 41.

Костомаров був одночасно збірачем і працевитим ученим. Хоч він і не видав ні одного збірника окремо, але він зібрав багато пісень і передав їх здебільша в величезні «Труди» Чубинського. В III, IV і V томах цього збірника налічують до 500 пісень у записі Костомарова. Як добра бжолка, він додав багато меду до цього великого українського вуля. Деякі думи, записані в молоді годи в Харькові, Костомаров скористовав у власних пізніших працях про українське козацтво, як воно відбилось в піснях ¹⁾.

Костомаров часто вертався до своїх молодих літературних любощів, до тих тем, котрих торкався в дисертації 1843 р., котрим спочував у статях в «Основі» 1860—1862 років. В 1872 р. він почав друковать в московськiм журналі «Бесѣда» свою працю «Историческое значеніе южнорусскаго народнаго пѣсеннаго творчества», продовжив її в «Русской Мысли» 1880 і 1883 років в «Исторіи казачества въ памятникахъ южнорусскаго народнаго пѣсеннаго творчества», а після єго смерти в «Литературномъ наслѣдіи Н. И. Костомарова» 1890 р. надрукована статя «Семейный бытъ въ произведеніяхъ южнорусскаго народнаго пѣсеннаго творчества». Характер праць описательний, без критичного дослiду. Трапляються нові авторські записи.

Драгоманов висловився, що Костомаров своїми працями про український народ заложив міцну підвалину для розвою українознавства своїми полемичними статями против поляків і великоросів, підкрепив українську національну справу, і особливо статями про дві руські народности і старий федералізм Костомаров зміцнів думку про самостійність усіх слав'янських народів ²⁾.

13. *Гоголь*, славнозвісний письменник, кохався в рідних українських піснях, пильно їх збирав і надавав їм велику вагу. «Моя радість, жизнь моя—пѣсни! Какъ я васъ люблю» писав він в листі до одного свого приятеля. Зібрав він чималу купу пісень; вони лежали в рукопису занадто довго, і тільки торік (1909) Академія Наук видала їх окремою книжкою значного розміру; тут багато пісень весільних, е колядки, пісні колискові. Взагалі Гоголь цікавився українським фольклором і мав гарну свідомість з цього боку. Про Гоголя, як етнографа, є досить простора новочасна наукова розвідка Соколова в «Этногр. Обзор.» 1909, № 2.

¹⁾ Горленко, в Кіевск. Стар. 1886, I, 118.

²⁾ Драгоманов, Громада, II, 241. Н. И. Костомаров, як етнограф, розвідка Науменка в Кіевск. Стар. 1885, V.

14. *Куліш* в 50 роках видав дуже користну для української етнографії книжку «Записки Южной Руси». В 1856 р. вийшов перший том, в 1857 р.—другий, а третій застряв по цензурній перешкоді і ёго було видано вже далеко пізнійш в «Чтеніяхъ моск. общ. ист. и древн. рос.» В «Записках» Куліша є думи, перекази, казки, життєписи кобзарів і лірників, авторські розвідки, статі деяких російських і польських вчених. Книга зробила велике вражіння і була ухвалена за багатий зміст і особливо за яскраву одголосність народного життя. Вже Шевченко і Потебня читали її залюбки через те, що тамечки знаходили не тільки надзвичайно гарні твори народного слова, але знакомились з тими старцями, що їх зберегли, що оповідали казки і співали думи. Відносячись до люду з великою прихильністю, Куліш зазначив, які народ має великі скарби дум і почуваннів, котрих українська суспільність не вмiла досить оцінить і зберегти. «Мене займав, каже Куліш, поетичний бік життя народа. Я бажав схопити драму, що з малими перервами відгравав цілий український народ. Мені хотілось побачить сільський побут в лоні природи і на ґрунті історії... Етнографія зливалась для мене в одну науку з історією, а історія розкривалась в своїх етнографичних наслідках»... Помічаючи зніщення народної словесности, Куліш причиною того лічив змагання нової цивілізації і схилився на таку думку, що буцім то «ми і народ одно і те саме, але тільки він своєю поезією зьявляє перший період культури, а ми початок нової, висшої». По думці Куліша, нові українські письменники «зьявляють тільки ширші змагання культурні». З цією думкою не можна згодитись. Вже Пипин зовсім ґрунтовно зазначив, що народній творчості шкодять не стільки змагання нової цивілізації, як змагання державної централізації, яка зовсім одпиха народ од самостійного життя, і таким чином при державній централізації нові культурні змагання застаються для українців недоступними ¹⁾. Потебня теж скося подивився на похвалку Куліша. Дома на паперці він записав— «та хиба завжди висші кляси берут у народа найкращі рісі ёго життя і слова? хиба ми, це б то українська інтеллигенція завжди дужі духом народа? Хиба народ завжди возрождається і має свое продовження в житті освіченої суспільности? Хиба завжди «ми» і «народ» одно і те ж саме, з повищенням «ми» чи завжди ми робимся більш чулими і тямущими?» Очевидячки, питання не на користь кулішевої думки.

Одночасно Петебня згадав поезію Полонського:

Нѣтъ правды безъ любви къ природѣ,

Люби къ природѣ нѣтъ безъ чувства красоты,

¹⁾ *Пыпинъ*, Ист. рус. этногр. III 196.

Къ познанню нѣтъ пути намъ безъ пути къ свободѣ,
Труда—безъ творческой мечты.

Иначе сказать, де нема любви—там нема волі і творчисти, а без-них не може бути переходу низших зъявищ в висші в думках і в житті.

«Прошедшее невозвратимо, каже Потебня; но сердечное отношение къ нему даетъ урокъ для будущаго, и урокъ этотъ гласить: не убій!»¹⁾

15. *Маркевич* (1804—1860), відомий як історик України («Исторія Малороссіи», в 5 т.), працював теж по етнографії. Талановитий музикант, він цікавився народними мелодіями, в 1831 р. видав «Українскія мелодіи», в 1840 р. «Народные украинскіе наѣвы, положенные на фортепіано». До етнографії більш торкається книжка «Обычаи, повѣрья, кухня и напитки малороссіянь», яку М. видав в самім кінці свого життя і котра, хоч трохи і хаотична по змісту, все ж свідчить, що М. приглядався до народного побуту, і деякі ёго фольклорні записи досі заховали вагу, особливо записана ім цікава інтермедія. Коротенькі, але дуже тепло та гарно написані спомини Макарова про Маркевича, про нёго, як освічену, веселу людину, про життя ёго на селі (він був заможний пан) надруковано в Основі, 1861 I.

16. *Рудченко* род. в 1845 р. в Миргороді, пройшов повітову школу, був співробітником деяких часописів, на службі державній був «по крестьянскимъ дѣламъ» при Київськім генерал-губернаторі, потім управляющим казенною палатою в Витебську і в Херсоні. Помер Р. в 1905 р. Ёго біографія в «Україні» 1907 р. Рудченкові належить два збірники «Народныя южнорусскія сказки» 1869 р., в 2 ч.,—усего 137 казок, здебільша ніде дотіль надрукованих, і «Чумацкія народныя пѣсни» 1874 р. з гарною розвідкою «Чумаки въ народныхъ пѣсняхъ». Ця праця і досі має ціну, як найкраща по чумацтву розвідка.

17. *Симон* вславився добрим виданням українських приказок. Книжка вийшла під анаграмою Номис. Симон або Симонов з старого козацького роду родився в 1823 р., скінчив науку в київськім університеті, учителював в гимназіях ніжинській і неміровській, був директором лубенської гимназії, головою мірового зъїзду, якій час головою лубенської земської управи; останні годи провів в Лубенщині в своїм хуторі. В 1861 р. в янв. книжці «Основи» Номис дав докладний етнографічний нарис «Різдвані святки». Головна праця Н., досі користна, «Українски приказки, прислівья і таке инше» вийшла в 1864 р. В книжку ввійшло багато старих надрукованих збірничків і ще більш но-

¹⁾ *Потебня*, Изъ Запис. по теоріи словеса. 128—138.

вого матеріалу, зібраного Білозерським, Кониським і здебільша Опанасом Марковичем. Усіх приказок у Номиса 14, — 339 і 505 загадок—числа величезні. Книжка вийшла тим більш корисною для читачів, що Номис розбив приказки розумно на одділи по змісту і в кінці влаштував гарний показчик. Через те у Номиса легко орієнтуватись. При деяких приказках наведено казки і анекдоти, що до них торкаються.

18. *Чубинський* р. в 1839 р. в Боришполі Переяславського повіта, пройшов правничий факультет Петербургського університету, працював для просвіти краю в Києві, за що і попав на заслання в Пинегу, потім в Архангельськ, де служив при губернаторі до свого визволення в 1869 р. В цім році він переїхав в Петербург і незабаром його було послано географічним товариством для зібрання етнографічних матеріалів в правобережну Україну. Експедиція Чубинського вийшла надзвичайно корисною для науки і особливо для українознавства. Молода сила і жвавість Чубинського помогли, що він зробив надзвичайно багато. На протязі 2 років (1869 і 1870 р.) він обїхав багато міст, укладав програми, гуртовав молоді сили для корисної загальної праці, спонукав до роботи, і таким чином в два роки зібрав такий величезний матеріал, який не могли раніш зібрати цілі наукові товариства за багато літ. Повернувшись до Києва, Чубинський почав працювати при Південно-Західнім Одділі Географічного товариства, яке дуже гаряче взялось за українознавство у всіх його галузях і за те швидко було заборонено і закрито урядом, під впливом ворогів українського народу, найбільше Юзефовича. За короткі часи свого життя Київське етнографічне товариство спромоглось тільки на два томи «Записок» (1873 і 1874 р.), в яких уміщено декілька цінних статів Чубинського, Драгоманова, Русова і Лисенка. Недоброхить Чубинський перебрався в Петербург, де тяжко занедужав; звідти вернувся на Україну і тутечки помер в 1884 р. Небіжчик визначувався великою енергією і хистю до невсипущої праці. Людина жива, пряма, з українським гумором, він зумів і сам добре працювати на користь рідного краю і других до того звертати. Зібрані його дбанням «Труды этнографическо-статистической экспедиции въ Юго-Западный край»—его вічна заслуга і вічна слава. Вийшли вони в 7 великих томах:

Перший том (XX+454) 1872 р. містить в собі забобони, загадки, чари, повір'я про звірів і рослини, приказки і прислів'я.

Другий том (679 ст.) дає миєчні і побутові казки і анекдоти, усього 295 №№.

Третій том (486 ст.) дає народний дневник, веснянки, обжинки, колядки і ин.

Четвертий том (713 ст.) малює родини, весілля і похорони в звичаях, повір'ях і піснях.

Пятий том (1209 ст.) весь зложений з пісень родинних і про кохання.

Шостий том (XI + 396) має сільські правничі звичаї і постанови волосних судів.

Сьмий том (600 ст.) каже про родинний і домовий побут жидів, ляхів і українців південно-західного краю, про їх взаємні відносини, про мову, одєжину і т. ин.

Подекуди приложено окремі праці—Антоновича про старі чари, Кістяковського про волосні суди, Михальчука про українську мову. Взагалі збірник величезний. Академик Веселовський зазначив у просторій критиці, що «Труды» Чубинського дали нове велике поле для ріжних наукових дослідів. Для всякого українця, що шукає національної свідомости, «Труды» повинні бути настільною книгою і покрасою усякої української книгарні.

Збірники Чубинського ухвалили Веселовський і Срезневський. Веселовський в кінці своєї просторої критики висловився, що «по богатству этнографическихъ данныхъ, по общему сходству плана есть лишь два труда, съ которыми можно сравнить «Труды» Чубинского—Lud Kольберга и Biblioteca delle tradizioni popolari siciliane Пятрэ. Богатство собранныхъ данныхъ свидѣтельствуегъ не только о значительной затратѣ силъ и знанія, но и объ организаторской способности и неутомимой энергіи»¹⁾.

Хоч Драгоманов, по звичаю своєму, гостро висловився проти Чубинського за систематику повір'їв і пісень, назвав надані розділи зміста «чудасіями та нелогичностями», але цей докір не такий вже важкий, при дуже багатім змісту, і навіть суворий Драгоманов мусів признати, що збірник Чубинського рідке, а либонь поодинокє в нашій літературі видання багатством і ріжнородністю матеріала»²⁾. До речі, систематикою єго займались найбільш Гильтебрандт і Костомаров, та усяка систематика пісень—річ важка і другорядна.

В маленьким збірнику поезій, (Чубинський мав до них кебету), в «Соцілка Павлуся» (Київ, 1871 р.), Чубинський сказав про себе:

Ще не багато літ прожив,

А вже сивіє чорний волос,

¹⁾ Веселовскій, Отч. о XXII присуд. наградъ гр. Уварова, 230. Там же і реценз. Срезневського.

²⁾ Драгомановъ, Вѣстн. Евр., 1877, мартъ.

Ще не діждав своїх я жнив,

Ще не жовтіє колос....

Я в світі широ працював,

Я сіяв те, що Бог послав ¹⁾.

Але коли в 1878 р. вийшли останні томи «Трудовъ», можна було сказати, що Чубинський незадовго до смерти діждав багатих жнив, і що зібрані їм копи жита вже зажовтіли на Україні.

В 1862 р. Чубинський скомпанував поезію «Ще не вмерла Україна»; славний цей гимн він підкреслив такою величезною науковою підвалиною, як «Труды этногр. стат. экспед.». Цей спів став в пригоді українцям в 1907 році, коли галицькі депутати заспівали його в віденському парламенті, на прикру злобу своїх гнобителів поляків.

19. *Головацький* род. в Галичині в 1814 р. в сім'ї попа і після науки в середніх та вищих школах був недовго попом на селі, потім професором львівського університету на кафедрі української мови, деканом філологічного відділа, ректором, але в 70-х роках австрійський уряд скинув його з посади за зносини з російськими славянофилами. Тоді Головацький перебрався в Росію, одержав тут службу в Вільні головою архивної комісії, перейшов з унії до православія і одержав різні чини і ордену; одночасно він все більш і більш цурався того народного українського напрямку, якого держався в Галичині, і в кінці свого життя лаяв на всі боки україноманів і їх, як він казав, жаргон. Помер Головацький в Вільні в 1888 р.

Видатний знавець Галичини і людина вельми працевита, Головацький в українській етнографії має велику вагу найбільш своїм величезним збірником «Народныя пѣсни галицкой и угорской Руси», перш надрукованим Бодянським в «Чтеніяхъ моск. общ. истор. и древн. російск.» 1863—1865; потім, в 1878 р., збірник вийшов одбитками в 4 великих томах..

Головацький і сам записав багато пісень, мандруючи по Галичині, і чимало взяв з ранішніх збірників. Поміж народними є і пісні освіченого суспільства. В першій книзі думи і думки. Збірач під думками дає пісні побутові; в другій книзі йдуть пісні празникові, коломійки і інші; в третій і четвертій книгах додатки, найбільш веснянки, або гаївки і колядки. Збірник Головацького треба по науковій вазі лічити майже поруч з збірником Чубинського, бо зміст величезний, хоч і трохи плутаний і без тих докладних наукових додатків, які дано в «Трудах»

¹⁾ *Огоновський*, Ист. литер. рус., в «Зорі», 1894.

Чубинського. В збірнику є чимало нових пісень, навіть цілі одділи, напр., опришкови, шумки. Дуже багаті і цінні одділи колядок, цікавий і досі найкращий одділ пісень царинних.

Велику, докладну і дуже цінну рецензію, по запиту Академії Наук, написав проф. Потебня. Тут багато філологічних і лінгвістичних заміток, пояснень деяких темних слів, подекуди дуже влучні вказівки на українську національну справу, на значіння і вагу українознавства і відповідного тому життя.

В виданні збірника Головацького велику послугу Україні виявив пирий її син і добрий її знавець професор московського університету Осип Максимович Бодяньський, що був тоді редактором «Чтеній» моск. історичного товариства. Людина дуже прихильна до рідного краю, він за молоді годи писав українською мовою під псевдонимом Йськи Материнки, потім в «Чтеніях» видав «Історію Русовъ» Полетиків батька і сина і нарешті пісні Головацького, два видання дуже важних для історії і етнографії України.

З інших праць Головацького по етнографії треба зазначити, як користні, його статі «О костюмахъ и народномъ убранствѣ русиновъ» (1868 р.) і «О народной одеждѣ русиновъ» (1877 р.).

Взагалі Головацький був працевитою людиною і окрім етнографії дуже шильнував про старі галицькі рукописи і книги. Його цінні праці «Библиографическія находки во Львовѣ» (1871 р.), «Памятники дипломатическаго и судебна-дѣловаго языка XIV—XV вѣковъ» (1865) і декілька других досі мають важне наукове значіння¹⁾.

20. *Руликовський*, прихильний до українців польський шляхтич, повітовий маршалок, род. в 1809 р., помер в 1888 в с. Геленівці Васильк. пов., Київск. губ. Їму належать: 1) *Zapiski etnograficzne z Ukrainy* в «Zbiór Wiadomości do antrop. krajow». Т. III (1879) і 2) стаття про кам'яні буси в «Zbiór Wiadom». Т. V. В першій його праці надруковано українські вірування про рослини, звірів, замови, думи, пісні, прислів'я. Вагу мають найбільш 1 і 13 одділи, з оповіданнями про старих історичних діячів²⁾.

21. *Кольберг*, (1814—1890), славнозвісний польський етнограф, зібрав велику купу польських казок і пісень і в своїй безупинній праці звернув на час і до галицьких русинів, до того цікавого гірного кутика Галичини, що зветься Покуттям. Збірник в 4 томах так і зветься

¹⁾ Про Год. див. у Огоновського в «Зорі» 1893 р., стор. 336, 355, 375, 395, 436 і агад. вище рец. Потебні.

²⁾ *Суминовъ*, Соврем. малор. этногр. II, 46—52.

«Рокисіє»; вийшов він в 1882—1889 роках і містить в собі—перший том опис побуту тубольців, гуцул, їх домівки, одяжину, харч, празникові звичаї і пісні, в другім—пісні, в 3 и 4—казки і инший фольклорний матеріал. Поміж піснями є багато гарних. Збірник зложен дуже докладно і чепурно. Мову місцеву гуцульську передано подекуди з помилками. Кольберг був збірач дбайливий, що завжди пильнував про точність і повність записів. Поруч з збірником Головацького праця Кольберга досі має велику фольклорну вагу.

Окрім праці про Покуття, Кольберг в XII і в XIII томах польського наукового видання «Zbiór Wiadomości do antropologii krajowej» надрукував невеличкі збірники українських сільських пісень і байок з Поділля і Полісся ¹⁾.

Не без вплива Коперницького і Кольберга в «Zbiór Wiadomości» було надруковано чимало збірничків по українському фольклору, з яких найбільш цінними здаються праці Мошинської—у II т. про весілля, в V т. купальські пісні, казки і загадки; Подберезького в IV т. найбільш про українську демонологію, Рокосовської про весілля на Волині, Ганни Ванке в XIII про галагівки, або гаївки і гри на Великдень, Земби і Колесси в XII і XIII т. про похоронні звичаї і т. ин. ²⁾.

22. *Свідницький* (1834—1871), талановитий український письменник, автор «Семейної хроніки Люборадських», в «Основі» 1861 р. (окт., нояб. дек.) дав простору і цікаву етнографічну розвідку «Великдень у подоллянь», усього коло 70 сторінок. Тут є багато де-чого: повір'я, звичаї великодні, де-які казки, легенди, опис одяжи, убрання, великодня страва, дитячі грашки, пісні гаївки, опис Ордані,—взагалі досі користна, хоч і мало відома етнографічна розвідка. Приведено багато гаївок цілком, а через те, що Гнатюк не примітив їх в новім збірнику гаївок 1909 р., вони і при цім збірнику заховали вагу.

23. *Потебня* родився в 1835 р. в Роменському повіті, учився в Радомській гімназії і в харківському університеті, в яким згодом був професором по кафедрі історії руської мови і словесности з 1860 р. до самої смерті в 1891 р. Людина дуже прихильна до рідного краю, знавець української мови, з надзвичайною кебетою до лінгвістики, з дуже широкою загальною освітою Потебня щиро працював в науці і его праці мають велику вагу для пізнання української мови і народної словесности. Він порушив загальні питання про український націоналізм,

¹⁾ Про Кольберга дивись у Неймана в Київск. Стар. 1884, IV, V; Янчука в Етногр. Обзор. 1889 II, V; Пыпина, Ист. русск. этногр. III, 289.

²⁾ Докладніше див. у 2 часті моєї праці „Современ. малор. етнографія“.

єго стосунки до космополитизму і порішив їх на ґрунті загального добра. Велику вагу мають єго вказівки на національну справу в рецензії єго на працю П. Житецького «Обзоръ звуковой истории малорус. нарѣчія» (1876 р.), далі єго цікава стаття «Языкъ и народность» у «Вѣстникъ Европы» 1895 (сент.) і посмертне видання єго величезної «Теоріи словесности» (1905 р.). З лінгвистичних праць багато де чого по українству знаходиться в «Замѣткахъ о малор. нарѣчїи» 1870 р. і в трьох книжках «Къ исторіи звуковъ рус. яз.» 1873 р. Тут розкидано цінні замітки про декотрі вирази в думках і старих українських актах.

Перша праця фольклорного змісту — «О нѣкотор. символахъ въ славянско-й народ. поезіи» 1860 р., книжка теперь мало відома, устаріла зовсім. Більш наукової ваги має книжка «О мифологическомъ значеніи нѣкот. обрядовъ и повѣрій» 1865 р., де зібрано багато матеріалу про різдвяні звичаї, про повір'я про змія і бабу Ягу. Праця збудована цілком в напрямі тепер вже однобокої мифологічної теорії. Цікаві розвідки про Долю 1867 р. і про купальні звичаї 1867 р., теж цінні найбільш по матеріалу. Невеличка, але дуже цінна праця — «Малор. народ. пѣсня по списку XVI в.» — розвідка про українську пісню про Стефана воеводу в чеській граматиці Благослава 1571 г.

Багато етнографічних вказівок розкидано в просторій рецензії Потебні на збірник галицьких пісень Головацького і в розвідці про Слово о Полку Игоревім.

Величезну вагу мають «Об'ясненія малор. и сродн. съ ними пѣсень» в 2 просторих томах; в першій йде річ про веснянки, в другій — про колядки. Тут зібрано і з'ясовано багато українських пісень і поруч з ними пісень інших славянських народів, по підхожих мотивах, переважно в напрямі мифологічної теорії, але з належитою обережністю в конклюдіях. Поміж веснянок дуже докладно розібрані «просо», «воротарь» і «мости». Праця про колядки займає коло 800 сторінок. Колядки і щедрівки тут розібрані по мотивах. Сперш річ йде про колядковий (5 + 5) і щедрівничий (4 + 4) віршові розміри, про значіння колядовання і щедрівання, про мети злучених з ними звичаїв і пісень, а далі про мотиви, яких налічено 81. З найбільшою докладністю і повністю Потебня розглядає мотиви про радість, величання, сіяння золота, обходи святими двора, обход з козою, чудесне древо, суперечки, хто сильніш, про соколів і орлів, тура-оленя. Взагалі етнографічні праці Потебні, особливо єго «Об'ясненія» з'являються гарним здобудком українознавства ¹⁾.

¹⁾ Докладніше див. в моїй Соврем. малор. етногр., I.

24. *Антонович, Володимир* († 1908), славнозвісний український історик і археолог, трохи торкався словесности і етнографії. Вкупі з Драгомановим він видав «Историческія п'єси малорусскаго народа» I—II 1874—1875. Як каже проф. Лобода, це видання «й досі служить за підручну книжку для всякого, хто тільки працює над українською народною словесністю». Дуже користна теж збірка А. старих актів про чарівництва в «Трудах» Чубинського. Має чималу вагу невеличка, але добре написана «Записка» А. в справі обмежень української мови (в Записк. Укр. Наук. Товариства в Києві 1909, III). Про А. багато писано в Зап. Укр. Наук. Товар. в Києві 1909 р. III, і в Чтен. в Общ. Нестора Львот. 1909, I—II.

25. *Драгоманов*, з найкращих діячів українського фольклору (1841—1895), почав працювати на цім полі в 70-х роках, коли був профессором київського університету, потім за кордоном, куди він утік в 1876 р., дав багато цінних дослідів по українському фольклору.

В 1874 р. Драгоманов виступив з двома науковими працями—«Відгук лицарської поезії в українських народних піснях» і з докладом про кровозмішку в піснях українців і інших народів, і вже в цих працях проявив самостійність погляда та велику прихильність до порівняючого методу.

Драгоманов з дворянського роду ліберального напрямку, родився в Гадачі в 1841 р., вчився в полтавській гімназії, потім в київському університеті (1859—1863), коли куратором був славний Пирогов; з початку 70-х років був у Києві професором по кафедрі загальної історії, приймав участь в різних місцевих просвітних подіях, в недільних школах, в збагаченні книгарень, в археологічній збірці, в діяльності місцевого етнографічно-географічного товариства, зносився з закордонними діячами національно-українського, і здебільша соціалістичного напрямку. Доноси синались на його, як з решета, поки в 1875 р. міністр Дм. Толстой не позбавив його посади. Драгоманов перебрався в Женеву і тутечки видавав «Громаду». Після 15 літ життя в Женеві він заплучив службу в Софійськім університеті, де читав перше по російськи, а потім, підучившись, болгарською мовою і щиро працював в болгарських наукових часописах, найбільш в «Сборн. за нар. умотворенія».

Залишаючи на боці численні праці Драгоманова публіцистичні, політичні і історичні, — з декотрими з їх далеко не згоджуюсь, особливо з його задарма гострими і несправедливими випадками против таких шановних працевників, як Огоновський, Чубинський, — треба зазначити, що українській етнографії він проложив деякі широкі і нові шляхи і багато придбав в скарбницю наукового українознавства.

Головні праці Драгоманова по етнографії:

1) Историческія пѣсни малорусскаго народа, съ объясненіями Вл. Антоновича и Драгоманова, Київъ, I, 1874, II, 1875. 2) Малорусскія народныя преданія и разказы, К. 1876. 3) Нові українські пісні про громадські справи (1764—1880), Женева, 1881. 4) Политичні пісні українського народа, Ж., I, 1883, II 1885. 5) Матеріали для історії віршів, в «Життя і Слово», 1894, I. 6) Турецькі анекдоти в українській народній словесності, в «Києв. Стар.», XIII. 7) Українські пісні про волю, ib. XIV. 8) Шолудивий Буняка в укр. сказаннях, ib. XVIII. 9) Відгук лицарської поезії (Пісні про Королевича). 10) Корделій Замурза. 11) Два українських фавльо. 12) Псовання українських на родних пісень.

Знайдеться ще десятки зо два таких праць, де Драгоманов трактує більше-менше на теми українського фольклора, напр., в його розлогіх працях в болгарськiм «Сборник за народни умотворенія» ¹⁾.

«Историческія пѣсни малор. народа» досі застаються дуже цінною працею, і нема кращої над неї, хоч чимало зібрано нового, та воно здебільша порозкидано і не мало досить наукового огляду. В першій часті збірника йдуть пісні вікт княжеського та дружинного (це сама хитка і слаба частина в праці), далі думи і пісні про боротьбу козаків з татарами та турками, в другім томі думи і вірши про боротьбу з поляками. Деякі історичні пояснення вельми просторі, про Байду, Олексія Поповича, Самійла Кішку. Видавці питають не тільки руських, але і польських і инш. літописців, широко користуються чужеземними науковими працями, рівняють де треба українські пісні до пісень инших народів, викидають деякі фальшиві пісні з розвідками про їх невдалість.

Збірник Антоновича і Драгоманова звернув на себе увагу тямущих критиків як в Росції, так і по за її кордонами. Ягич висловився, що збірник *der Anfang einer musterhaften, kritisch — historisch beleuchteten Ausgabe*, Пипин «що збірник стане виходним пунктом для дальших дослідів». Більш-меньш прихильні рецензії знайшли собі місце в «Вѣст. Евр.» (1874, XII, Костомарова), в «Стар. и Нов. Россія» (1875, III, Ор. Миллера), в «Revue des deux mondes» (ст. Рамбо) ¹⁾.

Після збірника «Историческія пѣсни малор. нар.» найбільшу наукову вагу має збірник «Политичні пісні українського народа», видання 1883 і 1885 р.р. в 2 частинах за кордоном в Женеві, як продовження першого. Коли Драгоманов потяг за кордон, то він умовився з Антоновичем, що він видасть пісні про руйнування Січи і инші XVIII—XIX ві-

¹⁾ Огоновській, в Зорі. 1894, 343.

ків, а Антонович — пісні про гетьманщину та гайдамачину. Політичні пісні видани з дуже просторими історичними увагами. В хронології е чимало помилок і натяжок ¹⁾). Драгоманов, між иншим, вказує на велике достоїнство українського народу, що він не опустився цілком під тягарем неволі і заховав пісні про свою боротьбу з ворогами. В другім місці Драгоманов зазначив, що українці зберегли свої найкращі почуття і вільні думки більш, ніж поляки і великоросси через те, що пізнійш, в XVIII ст., підпали під гніт крпацтва.

В книжці про нові пісні про громадські справи більш публицистичного, ніж наукового етнографичного змісту. Між иншим автор тут ґрунтовно жалкує, що українці, дякуючи чужим державам і чужим школам, загубили націанальне обличчя і націанальні почуття. «Инакше було б, каже Д., коли б освічені люде на Україні признали себе українцями... та думали б, говорили і писали найбільш поукраїнському, робили б перш усеґо для України, піднімали б український народ перш усеґо для неґо самого і для еґо України».

Треба сказати, що збірник «Малорусскія народныя преданія и рассказы» 1876 р., котрий має до 500 прозових казок, анекдотів, приказок, має ваґу і в свої часи еґо ухвалили Костомаров в «Русск. Стар.» і Рамбо в «Revue d. deux Mondes». Розвідок автора тут нема, але зміст і еґо систематика досить багаті і значні, так що в українській етнографії це видання було гарним здобудком.

Після смерти Драгоманова Наукове Товариство імени Шевченка видало в 1900 р. збірку розвідок небіжчика в двох томах. Сюди увійшло всеґо 23 праці, з яких найбільшу наукову ваґу мають статі про Корделію-Замурзу, про українські інтермедії XVII в., про Шолудивого Бояка, про пісні, про волю, про фатальню вдову.

В цей збірник не ввійшли дуже цінні збірки фольклорного матеріалу — «Историчні пісні малоруського народа», дуже цінна праця, яка оброблена в 1875 р. вкупі з проф. В. Б. Антоновичем; продовження цього збірника — «Політичні пісні українського народа», яке вийшло пізнійш за кордоном, праця цілком Драгоманова великої наукової ваґи, користний київський збірник «Малорусскія народныя преданія и рассказы», закордоння праця про нові українські співи про громадські справи. Окидаючи усі розвідки і збірки Драгоманова одним поглядом, треба одвести еґму почесне місце в українськім фольклору, маючи на оці, що він гаряче збирав матеріали і, збираючи їх, давав ім просторі пояснення в розлогих міжнародних порівняннях, шукаючи в них старих джерел

¹⁾ Про це докладно в моїх ст. в „Извѣст. И. Акад. Наукъ“.

слав'янських пісень і казок. В велику послугу Драгоманова треба за- лічити, що деякі досліди і збірки він написав гарною українською мовою, наприклад, популярні брошури про рай і поступ і про татарські шкоди.

26. *Житецький Пав.* (род. 1836 р.), заслужений український діяч, здавна живе в Києві і працює найбільш в київських наукових виданнях. Житецький належить до невеликого гуртка щиро українських вчених, що здебільша працюють над українським фольклорним і філологічним матеріалом, звязуючи його дрібні шматки і зводячи їх до загальних наукових поглядів. З-за поважних наукових праць Житецькому було місце в університеті, але він прожив свій вік в скромній долі гімназійного вчителя, далеко не так помітно, як то повинно було бути по його наукових послугах. Найкращими роботами Житецького з'являються ось які: «Очеркъ звуковой истории малорусскаго нарѣчія» 1876 р. Небіжчик Потебня дав велику рецензію на цю працю. Далі, «Очеркъ литературной истории малорусскаго нарѣчія въ XVII и XVIII вѣкахъ» в Київск. Стар. 1888 р., «Мысли о народныхъ малорусскихъ думяхъ» 1893 р. і «Энеида Котляревскаго и древнѣйшій ея списокъ въ связи съ обзоромъ малор. литературы XVIII в.» 1900 р. Моя рецензія на «Мысли о народ. малор. думяхъ» і відповідь Житецького були надруковані в «Етнографическомъ Обозрѣніи». Найкращі праці лінгвістичні, особливо «Очеркъ истории малор. нарѣч. въ XVII и XVIII вѣкахъ», книжка багатого змісту, з розвідками на різні нові наукові теми, що вперш зачіпаються.

27. *Франко* належить до головних діячів сучасного українознавства взагалі. Його наукові праці, досліди, видання мають велику вагу. Про життя Франка є дещо у 2 кн. моєї «Соврем. малорус. этногр.» і в «Енциклоп. Словарѣ» Брокгауза ат Ефрона. Син простого галицького коваля, Франко родився в 1856 р., багато бідував, але як людина дуже талановита вибився в велику науку і в 1908 році в пошану його обрано харківським університетом «почетнымъ докторомъ». На жаль він зломився під вагою тяжкої праці і теперішнім часом тяжко хоріє. Не займаючи тут численних писаннів літературних і історичних, саме на ниві українського фольклора Франкові належить багато розвідок надзвичайної наукової ваги, найбільш надрукованих в Записках Наук. Товар. ім. Шевченка. В першу головну чергу треба зазначити: Студії над народніми піснями, Галицько-руські приповідки (в «Етногр. Збірнику» томи XI, XVI, XXII, XXVI, XXVII), Жіноча неволя в народних піснях, Наливайко в мідянім биці, Пісня про Правду і Неправду, Притча про сліпця і хромця, Козак Плахта. Одночасно Ф. видавав «Життя і Слово»,

вістник літератури, історії і фольклору; вийшло 4 томи, в яких разом зібрано значне число народних пісень і казок. Було чимало цікавих етнографічних розвідок Франка в померлих часописах—Кієвск. Старині і Wisla, між иншим—цікава розвідка про казки і жартовливі приповідки про жидівську війну. В «Наук. Збірнику М. Грушевського» 1906 р. є користні розвідки «Наливайко в мідянім биці» і «Причинки до української ономастики». Докладну біографію Франка написав Кримський в «Енцикл. Слов.» Брокгауза і Ефрона. Просторий показчик наукових праць Франка вийшов в 1908 р. в пошану его 25-ти літ. юбілея.

28. *Гнатюк* (Володимір), з найкращих, найбільш працевитих і талановитих теперішніх галицьких етнографів. Їму належить великий збірник етнографічних матеріалів з Угорської Русі (в Етногр. Збірниках, духовні вірші, казки, легенди і инчі). Пісенні новотвори в укр. народ. слов. (в Зап. Наук. Товар. Шевч. 1908 р. і в Матер. до етнолог. X), Опис весілля в Керестурі і в Мшанці (ib.), ст. про Русинів Пряшіві і їх говори, ст. про віршовану легенду про лицаря і смерть. Не лічимо тут великого числа бібліографічних статей, розкиданих на сторінках Запис. Наук. Товар. Шевченка. Велику наукову вагу мають галицько-руські анекдоти, зібрані Гнатюком в VI т. Етнограф. Збірника, галицько-руські народні легенди в XII і XIII томах Етнограф. Збірника, знадоби до галицько-руської демонології (ib., т. XV), збірник галицько-руських коломієк (ib. XVII—XIX)—усі видання з науковими бібліографічними показчиками. В 1909 р. Гнатюк в XII т. «Матер. до укр. етнології» видання Наук. Тов. Шевч. дав вельми цінний з наукового боку збірник галицьких гаївок, з докладними вказівками на раніш надруковані, з додатком нот, з поясненнями музичними Ф. Коллеси про ритмику гаївок, з бібліографічними вказівками. Гаївки—це ті веснянки, які лунають по селах Галичини на Великодних Св'ятах. Усіх пісень у Гн. 184, з них 47 з іграми. Багато тут жартів дівчат на хлопців і навпаки. Одночасно на сторінках Запис. Наук. Товар. Шевченка Гнатюк умістив 27 пісень українських і польських з старого рукописного збірника XVIII в. В німецькій часописі Крауса «Антропифетія» в 1909 р. Гнатюк надрукував дві цікавих статі—про весільну комору, де зібрав 100 пісень перезви і дав коротеньку розвідку про еротичну українську пісню XVIII в. «Ой під горою під перевозом стояла дівчина з своїм обозом».

29. *Манжура*, український талановитий поет і наздвичайно користний етнограф, в житті своєму був самою бідолошною людиною, і надивовиж, як він на своїм недовгім віку і при тяжкій своїй хворобі, зрідка виходячи з перейнятих од батька горільчаних парів, зібрав такі

величезні збудки казок і пісень, що Драгоманов цілком ґрунтовно зміг висловитись, що его збудки — «найбільша праця в збиранні етнографічних матеріалів, яку коли-небудь зробив в Росії один чоловік»¹⁾. Манжура родився в Харькові в 1851 р., помер в Катеринославі в 1893 р. в земській лікарні, захований тамечки, без сліда, і навіть нема его портрета. Хоч по науці він не далеко пішов, не кінчив гімназії, але людина була досить освічена і дуже талановита, як про те свідчать его етнографічні зібрання і его поезії. Життя було цілком бідалашне; тинявся по селах та по людях без тривкого притулка, пробував найбільш по пасіках та по заїмках, де зустрічався з усякими людьми, постерегав їх звичаї, повір'я, записував пісні і байки. Записи Манжури надзвичайно цінні по численності і точності, по добрій і докладній передачі зміста безпосередно з народних уст. Не лічачи дуже багатих поодиноких етнографічних заміток в «Кіевск. Старинѣ», зазначимо, що з его прозових записів зложено великий і цінний збірник казок і байок, виданий Харьківським історико-філологічним товариством в 1890 р. Виданий раніш (1876 р.) Драгомановим збірник казок і переказів зложено теж здебільша з записів Манжури. Багато пісень, записаних Манжурою, ввійшло в збірники Антоновича і Драгоманова, і велика купа їх лежить досі в харьківськiм історичнiм архiвi. Цікавий збірник соромних цінічних казок і пісень загублено. Дуже цінний словарь в 585 слов ввійшов у Збірник Харьк. Истор. Фил. Общ. 1900 р. Взагалі Манжура — один з великих українських етнографічних діячів і дуже визначна людина в фольклорі ХІХ віка. Багато вчених, українських і західно-європейських, користувались і користуються его збірниками, і безсуперечно імення цего бідолахи повинно бути заховано на Україні на довгі віки в великій шанобі²⁾.

30. *Грінченко*, род. в 1863 р. поблизу Харькова, був учителем в Сумському повіті, потім довго проживав в Києві, щиро працюючи в різних українських видавнях, Італії. Велику вагу мають его три величезних томи «Етнографических матеріаловъ», з піснями, казками, дуже численними до них бібліографічними вказівками. В кінці 3-го тому е доладу зроблений показчик 318 книжок і часописів, які мають в собі українські пісні. Цей цінний збірник має йти поруч з найкращими збірниками Чубинського і Головацького. В просторій статі про Грінченка в «Южн. Краѣ» № 8969 я вже казав, що Грінченко «отнесся къ своей собирательной и редакционной задачѣ въ высшей степени

¹⁾ Драгоманов, Розвідки, II, 198.

²⁾ Про Манжуру докладно в моїй книжці «Изъ Украинской Старини».

серіозно: онъ проштудироваль предыдущіе сборники, разыскаль неизданные рукописные сборники пѣсень и сказокъ, въ томъ числѣ остатки старыхъ записей Заблоцкаго и Лукашевича, снабдилъ пѣсни и сказки библиографическими указаніями, приложилъ справочные указатели». З наукового боку користна відозва Грінченка про збірник Малинки, котра надрукована в «Отчетъ о первомъ присужденіи премій имени Н. В. Гоголя» 1907 г. (і окремо). На 64 сторінках розібрано докладно хибі і дано багато бібліографичних вказівок на казки. Не малу вагу має «Література українського фольклора» (1777—1900), користний показчик книжок по українознавству. Найбільшої ціни «Словарь украинскаго языка», зложений Грінченком в 4 томах в 1907 р., з гарною передмовою, де з'ясовано, які раніш були українські лексикони і як помалу з допомогою великого числа українських діячів складався Словарь української мови. Ця праця має чималий інтерес для етнографів, напр., в поясненнях слів: жаба, голубець, голова, живець і т. Грінченко помер в 1910 р. Некрологи в «Южн. Кр.», № 9972 і в «Раді» № 94.

31. *Милорадович* належить до найкращих збірачів і розвідачів українського фольклора, працює вже здавна і пильно. Він дав нові матеріали і одночасно пильнував про наукове їх оброблення. Родився М. в 1845 р. в Полтавщині, вчився в Харьк. універс., був мировим суддею в Лубенщині до 1890 р. і зажив у селян пошану і подяку. Етнографичні праці М. надруковано почасті в «Кіевск. Стар.», почасті в Сборн. Харьк. Ист. Фил. Общ. В Кіев. Стар. багато його розвідок про Лубенщину, про тамашні весільні пісні, різдвяні звичаї, відем, народні ліки і інші. Найбільша праця «Житье-бытье лубенскаго крестьянина» 1904 р. має 310 сторінок і містить в собі цінні розвідки про будівлі, харчі, одержу, садовину, огородину, бжільництво, жнива, худобу, про сімью. Поруч з новими записами з уст народа йдуть наукові розвідки по порівняючому методу. Вставлено багато казок і пісень. В X т. Сборн. Хар. И. Ф. О. Милорадович надруковав збірник пісень з Лубенщини. В V кн. Кіев. Стар. 1902 М. надруковав цікаву ст. «Малор. народ. повѣрья о пятницѣ». Окрім того в Кіевск. Стар. 1900 є цікава розвідка М. про народну медицину в Лубенщині.

32. *Еварницький* зібрав і видав просторий збірник етнографичних матеріалів, котрими і сам немало користовався в своїх працях по історії Запоріжжя. Д. Е., родом з Харьківщини, учився в харьк. університеті, був гимназіальним учителем в Харькові і в Петербурсі, прив.-доцентом в Москві і зараз має домівку в Катеринославі і посаду директора місцевого етнографичного музею. Е. чимало вештався по Харьківщині і

особливо по Катеринославщині, як етнограф, збираючи пісні і оповідання, і як археолог, раскопуючи могили. Багатий етнографічний матеріал він вніс в свою простору працю «Запорожъе», ще більший в книжку «По слѣдамъ запорожцевъ»; нарешті в 1906 р. видав просторий збірник пісень, записаних ім здебільша в катериносл. губ. з уст селян між 1878 і 1905 роками. В збірнику 772 сторінки, на котрих вміщено 830 пісень, більш ліричні про кохання і сімейне життя, е і історичні. Докладні критики Гнатюка в Зап. Наук. Товар. Шевченка 1907 I і Данилова.

33. *Новицький* родився в Катеринославщині в 1847 р. в панській сім'ї, учився в повітовій школі, був вчителем в народній школі, добре придивився до селян і здавна почав записувать з народних уст пісні і оповідання. Частина їх надрукована в катеринославських старих часописах «Днѣпръ», «Степь» і «Екатер. Губ. Вѣд.», почасти в Київ. Стар., в Сбор. Екатериносл. Научн. Общ. 1905 р. і Сборн. Харьк. ист. фил. общ. В VI т. Сборника Харьков. Истор. Фил. Общ. надруковано дуже цінний збірник українських історичних пісень, зібраних Новицьким в межах старого Запоріжья. Поміж ними е немало нових і цікавих, напр., цікаві варіанти пісень про Овраменка, про кн. Голіцина, про те, як люде утікали в Слобожанщину. В «Губ. Вѣд.» і «Днѣпрѣ» було надруковано багато історичних згадок про запорожців, про Семена Палія, про руйнування Січі. В останні роки Н. в «Адресъ Календарѣ» Александровська і окремо видав такі цікаві збірнички: «Малорусская и запорожская старина» (1907 р.), «Малорусскія народныя преданія, повѣрія и рассказы» (1907), «Запорожскіе и гайдамацкіе клады» (1908), «Народная память объ урочищахъ и историческихъ лицахъ Запорожья» (1909). Одночасно в 1909 Н. знов видав той збірник пісень, який раніш було надруковано в Сборн. Харьк. Ист. Фил. Общ.

34. *Горленко* († 1907) зоставив декілька користних розвідок і пильно записаних ім етнографічних матеріалів, як от «Двѣ малор. думы» (Этногр. Обзор. XI, XV), «Кобзари и лирники» (Киевск. Стар. 1884 I, XII), «Бандуристь Крюковскій» (ib. 1882 XII), «Пѣсня о правдѣ» (ib. 1883 VIII), «107 лѣтъ малор. этнографіи» (ib. 1884 III). В «Южн. Краѣ» № 9084 знаходиться моя простора статя про Горленка, як письменника і етнографа. «Статьи Горленка о кобзаряхъ и лирникахъ, писав я тут, заслуживаютъ полнаго признанія со стороны любителей и почитателей украинской литературной старины. Между прочимъ, Горленко издалъ новую замѣчательную народную пѣсню о походженіи бѣды, вродѣ Повѣсти о Горѣ-Злочастіи, далъ подробное описаніе лиры и, главное, статьи его проникнуты любовью къ народному слову и народнымъ пѣв-

памъ. Проф. Сперанскій въ соч. «О малор. пѣснѣ» (1904) относить Горленка къ числу «энергичныхъ собирателей думъ».

35. *Перетц*, профессор київського університету, належить до тих нечисленних сучасних вчених, які посувають наперед науку українознавства. Головна його праця «Исслѣдованія и матеріали» 1900—1902 р. має важне значіння в справі висліджування української народної словесности, найбільш впливів старої школи. По своїх наукових поглядах Перетц йде за Житецьким, йде одним з ним шляхом наукового досліда пісень по старих рукописах. Найбільша послуга Перетца, що він звернув увагу на старі (XVIII в.) рукописні збірники пісень, псалм і кантів і докладно їх описав, таким родом поширив межі українознавства і почасті звязав стару українську письменність з народними піснями пізнійших записів. Декотрі одділи мають самостійне значіння, напр., розвідка про «Богогласник», як він зложився і який вплив мав на народну словесність (I, 334—394), про українські пісні в великоруських переробах XVIII в. (II 161—191), про розмір старих вірш, поезій Шевченка і народних пісень (III, 344—370). В історії висліджування української народної поезії праці Перетца йдуть поруч з працями Потебни, Халанського й Неймана і подекуди їх переважають з-за багатства нових матеріалів. В «Изв. Акад. Наукъ» 1903, I, і 1907, I, знаходяться користні матеріали і розвідки Перетца про стару українську лірику (XVIII в.), а в 2 кн. «Зап. Укр. Наук. Товар. в Київі» 1908 р. простора розвідка про Житецького.

36. *Сперанскій*, профессор московського університету, в останні часи зацікавився українськими піснями і, між иншим, дав про них дві користних розвідки,—1) «Южнорусская пѣсня и современные ея носители», 1904 р. (найбільш про кобзаря Пархоменка і його пісні; рецензія Франка в Зап. Н. Тов. Шевченка 1904, III:), і 2) «Малорусская пѣсня въ старинныхъ русскихъ печатныхъ пѣсенникахъ» (Этногр. Обозр. 1909, № 2—3), теж користна праця поруч з розвідками на цю тему проф. Перетца.

37. *Нейман*, користний польський діяч по українознавству, виправляв «Materjalny etnograficzne» L. D. в VIII т. Zbiór Wiadom., де знаходяться пісні чумацькі, історичні, баладні, казки з Київщини ¹⁾). Головна праця Неймана,—«Куплетныя формы народ. малор. пѣсни» въ Киевск. Стар. 1883 р., № 8, написана під впливом Потебни. В Киев. Стар. 1883, V, знаходиться невеличка ст. Н. про пісні «Объ украинской злополучницѣ» і в 1884, V, «Малор. пѣсенникъ XVIII в.».

¹⁾ Докладно див. *Сумиловъ*, Соврем. малор. этногр., II, 69—74.

38. *Яшуржинський*, род. в 1842 р., вчився в київськ. і варшав. університетах, теперішнім часом учителює в Одесі. В 1880 р. надруковав в «Русск. Филолог. Вѣстн.» користну працю «Лирическія малорусскія пѣсни, преимущественно свадебныя, сравнительно съ великорусскими». В Київск. Стар. розкидано значне число ёго невеличких цікавих етнографічних розвідок—«Причитанія наль умершими» (1888, I, XI), «Гаданія 30 ноября» (1888, XI), «Хороводы и веснянки» (1889, V, VI), «Остатки язычesk. обрядовъ въ малор. погребеніяхъ» (1890, I), «Праздникъ муч. Маккавеевъ» (1889, VIII), «Купало» (1890, XI), «Колядки» (ib. XII), «О превращеніяхъ въ малорос. сказкахъ» (1891, III, IV), «Малор. свадьба, какъ религ. драма» (ib. 1896), «Рождеств. интермедія Коза» (ib. 1898).

39. *Іванов* (Петро), сучасний етнограф, колись був в купянському повіті інспектором народних шкіл і досі має тут свою домівку. Родився Іванов в 1837 р. в Чугуєві, і перш почав працювати, як натураліст, збираючи та студіюючи різних шкідливих комах, а потім зацікавився життям народа і почав збирати звичаї і пісні, з допомогою сільських учителів і вчителёк. Величезні матеріали, які зібрав Іванов, надруковано в Сбор. Харьк. истор. фил. Общ., в Київск. Стар., в Етнограф. Обзоръніі. Збірач сам упорядкував свої матеріали. Усі ёго збірники означені повністю і новиною зміста. В 1885 р. Іванов надруковав в Київ. Стар. статю про знахурів і замови, а далі—мало ни що року йдуть нові збірнички, нові розвідки, про вовкулаків, про погляди на душу, збірнички повір'їв належачих до хати, до батьківських і материнських проклёнів, про скарби, дитські грашки, про українських відём і упирів, оповідання про долю. Найбільш просторі й користні з наукового погляду збірник Іванова про українські легенди, надрукований в Етногр. Сбор. 1890 і 1891 р., і збірник календарних повір'їв і казок селян купянського повіту, виданий Харьк. Іст. Филол. Товар. в 1907 р. Хоч Іванов ніколи не писав укр. мовою і, здається, не дуже її тямє, але, працюючи весь свій вік на ниві українознавства, збираючи, наче бежола, народні пісні, повір'я, звичаї і все таке, він зробив чималу послугу українознавству і має право на пошану.

40. *Іванов* (Василь), займав в 80-х роках посаду секретеря Харьк. Статист. Комит., пильно зібрав етнографічні записи і написав декілька коротеньких етнографічних розвідок в «Статист. Листку» і в «Харьк. Сбор.». В 1898 р. під ёго проводом в додатку до «Харьковск. Календаря» вийшов I т. величезного збірника «Жизнь и творчество крестьявъ Харьк. губ. Очеркъ по этнографіі края». На 1012 сторінках

дано описи 50 сел старобільського повіту—побуту, страви, одежи, казок, пісень, звичаїв і т. ин. В. Стат. Листку 1883 р. Ів. надруковав коротенькі статі про невлів (кобзарську мову), про церковне уживання артоса, в Харьк. Сборн. № 7 (1893) про сучасне українське село.

41. *Данилов, Влад.*, гімназійний учитель, належить до нечисленних сучасних наукових дослідувачів українського фольклора. Найбільш його зацікавили похоронні звичаї і пісні, як видно на трьох його невеличких, користних працях в «Кіевск. Стар.» 1905 і 1907 р.р. В одній статі дани вказівки на порівняння весілля й смерти, в другій про давність похоронного голосіння; тут автор нагадує про одно голосіння в «Сказанні о св. Борисѣ и Глѣбѣ» і про різні форми тавтології в голосіннях, як то: проста тавтологія, синонимична тавтологія, повторення одної думки. В третій статі Д. вказує на звязки голосіннів з іншими ліричними піснями. В четвертій статі з'ясовано, що звичай голосіння заховано жінками. В старовину наймали плачок, як згадує про те колишній польський поет Клеонович въ Рохоланія, на те ж ще натяка народне оповіданнячко, де плачка каже «тужу, тужу за решето бобу; чи дадуть, чи ни дадуть, так мої слези дурно пропадуть». Д. висловив думку, що українські голосіння не виробили собі такі міцні форми, як голосіння російські і сербські ¹⁾. Гнатюк, рецензуючи розвідки Д., дав кілька вказівок, що в Гуцульщині і в Поділлі ще заховано подекуди звичай наймати плачок ²⁾. Д. в 1904 р. видав збірник «Пісні села Андреевки Нѣжинскаго уѣзда» (в Сборн. Ист. Фил. Общ. при Инст. кн. Безбородко і окремо). Усіх пісень 323, не лічучи варіантів. Між ними є досить цікаві, напр., про вбивство пана Саливона. Здебільша пісні ліричні про кохання; є невеличка купа пісень рекрутських, салдатських, злодійських, жартів. В кінці пісень пороблено багато вказівок на раніш друковані варіанти. В передмові вказано на мову пісень, відносини народа до пісень, позички у великорусів, деякі впливи української й російської літератури. Взагалі збірник Д. має вагу, як показчик сучасного становища української народної поезії в Чернігівщині ³⁾. Окрім того, Д. належать цікаві статі про музей Поля, про збірник Еварницького, про листи Максимовича; особливо корисна й цікава стаття Д. про ненародні пісні в українськім фольклорі в XVIII т. Сборн. Харьк. Истор. Филол. Общ. 1909 р.

42. *Мартинович*, талановитий український художник (єго гарні картини були на виставі в Полтаві, коли одкривали пам'ятник Котля-

¹⁾ *Кіевск. Стар.* 1905, III, IV, XI—XII, 1907, VI.

²⁾ *Зап. Н. Товар. Шевч.* 1906, VI, 229.

³⁾ *Доманицький*, в коротенькій рецензії на цей збірник в *Записк. Н. Т. Шевч.* 1904, II, 27, додав цікавий показчик новочасних збірень укр. пісень.

ревському), на протязі багатих літ збирав від кобзорів та лірників думи, пісні, казки, легенди, і цей великий скарб знайшов місце в Київск. Стар. 1904 р. На жаль ця збірка зосталась якось незакінченою, не мала окремого видання і пішла незабаром на забуття. Невеличка рецензія Франка в Записк. Наук. Тов. Шевч. LXX. Усі записи М.—тільки матеріал, без системи і без наукового розбору.

43. *Лисенко*, найкращий теперішній музика етнограф, уродився в Полтавщині в с. Гриньках Кременчуцького повіту в 40-х роках минулого віку, в панській родині. Мати його була талановита п'яністка. Л. вчився в Харькові, у 2 гімназії і далі в університеті, потім перевівся в київський ун., який і скінчав в 1864 р., був мировим посередником, потім за кордоном в Липську 2 роки студював фортепіано і, вернувшись до Києва, йде цілком шляхом музичного діяча. Він багато зробив перекладів на музику народних пісень і творів Шевченка і на цім ґрунті славиться вже здавна. Етнографічні праці свої Лисенко почав ще за часів студентства: літніми вакаціями на селі у себе і по околцях теж записував од народа побутові, обрядові, історичні пісні, а зимою в Києві гармонізував їх. Перший зшиток у 40 номерів—«Збірник українських пісень», вийшов в Липському, де і далі став Л. друковать свої видання. Усіх зшитків вийшло 6, в кожному по 40 пісень. В Києві Лисенко почав видавати пісні в хоровому розкладі десятками, по 10 пісень в зшитку. Таких зшитків досі вийшло 12. Одночасно видано в Петербурсі збірник танців і веснянок під назвою «Молодоші»—13 №№, пізніш вийшли 5 зшитків обрядових пісень: веснянки, купальські, колядки і весільні. В 1908 р. Лисенко видав в 5 частинах «Збірку укр. народ. пісень, пристосованих для учнів». Одночасно в своїй музично-драматичній школі він завів український одділ, між инчим клас гри на бандурі. Взагалі Лисенко одіграв велику ролю в охороні і росповсюдженні українських народних мелодій. В Київск. Стар. 1903 р., XII, знаходиться гарна розвідка Русова в пошану Лисенка «Значеніе Н. В. Лисенка для малорус. народа».

44. *Вовк* (Хведір), він же Волков, Кондратович (псевд.) род. в 1847 р., був одного часу вигнанцем і прожив чимало за кордоном, тепер проф. петербургського університету. До українського фольклора належать такі цікаві розвідки Вовка: 1) «Отличит. черты малорус. народ. орнаментики» в «Труд. з Археол. Съѣзда» в Києві, 2) *La fraternisation en Ukraine* в «Melusine», 1891, № 8, 3) «Voyages et Voyageurs en Ukraine» в *Revue d. tradit. populaires*, 1891, XI, 4) «Rites et usages nuptiaux en Ukraine» в *Antropologie* 1892, і окремо книжкою на 150 сторінок,

розвідка цікава і користна, 5) «Задунайская Сѣчь» в Київск. Старині 1883, кн. 1, 2 і 4, 6) *Le traineau dans les rites funeraires de l'Ukraine*, 1895, «7) Українське рибальство в Добруджі» (в Зап. Наук. Товар. ім. Шевченка).

45. *Малинка*, з ніжинського повіту, род. в 1865 р. вчився в Ніжині в філологічному інституті, гімназіальний вчитель в Києві, з допомогою своєї матери і своїх учнів зібрав чималий етнографічний матеріал, котрий частинами обробляв і видавав в різних наукових часописах. Головні праці: «Кобзари и лирники» (Земск Сборн. Черниг. губ. 1903, № 4), «Кобзарь Дубъ» (Етн. Обзор. кн. XII), «Родины и крестины» (Києв. Стар. 1898, № 5), «Малор. свадьба» (Етн. Обзор. кн. 34, 37, 39), «Сборникъ матеріаловъ по малорус. фольклору», 1902. Цікава рецензія на цей збірник Грінченка в Зап. Н. Товар. Шевченка, 1902, II.

46. *Доманицький*, талановитий сучасний етнограф і історик літератури, нажаль дуже хворий і, мабуть, через те він дав не багато розвідок. Наукову вагу має гарна стаття «Балада про Бондарівну» (Київск. Стар., 1905, III), книжка про київських лірників і бандуристів 1904 р., розвідка про пісні про Нечая (Києв. Стар., 1905 р.), з новими варіантами і показчиком літератури, і користна, простора розвідка «Піонер укр. етнографії.—Доленга-Ходаковський».

47. *Кузели*, видатний теперішній галицько-руський етнограф, род. в 1882 р., проходив філологічні науки сперш у львівському університеті, потім в віденському під проводом Ягича і Іречка, зараз має посаду в Чернівцях в бібліотеці університету. В подорожі по Галичані й Угорщині зібрав велику купу нових етнографічних матеріалів. Одночасно Кузела працює по українській бібліографії. Їму належить до 90 бібліографічних рецензій, найбільш по українському фольклору, надрукованих здебільша в Записк. Наук. Товар. Шевченка. З наукових праць по українському фольклору важливіші: «Дитина в звичаях і віруваннях укр. нар.» (Матер. до укр. етнолог. VIII і IX); «Балади на тему передягання хлопця» (Науков. Збірн. в пошану М. Грушевського); «Бойківське весілля» (Матер. до україн. етн. X); «Угорск. король Матв. Корвін в слав. устн. словесн.» (Зап. Наук. Тов. Шевч. 1905 р.); «Причинки до народ. вірувань» (Зап. 1907 р.).

48—49. *Ефименко*, Петро (1835—1908) і його дружина Олександра (род. в 1848 р.), він щирий українець, вона—росіянка з архангельської губ.—обоє пильно працювали по українській історії і етнографії, особливо про старі суди та про володіння землею в старі часи.

П. Ефименкові належить «Сборникъ малорусскихъ заклинаній» в «Чтен. Моск. Общ. Ист. и древн.» 1873 р., який і досі чималу наукову вагу О. Ефименковій, не лічачи її Історії України, належить ст. «Южно-русс. братства» (Слово, 1881), «Малорос. дворянство» (Вѣстн. Евр., 1891), «Турбаевская катастрофа» (Кіев. Стар.). П. Еф. дав в Кіевск. Стар. декілька коротеньких етнографічних розвідок про упирів (1883, VI), відём (1883, XI, XII), чари (1884, III, VI).

50. *Ястребов* (1855—1898), археолог і етнограф, був учителем в Єлисаветі в реальній школі, помер молодим. З його етнографічних праць мають вагу «Матеріали по етногр. новорос. края» (1904 р.), де зібрано багато казок, легенд і звичаїв, істнующих поміж селянами в Херсонщині; невеличка, але досить цінна стаття — «Малорус. прозвища Херсон. губ.» (1903 р.), теж дуже невеличка стаття про українські короваї (Кіев. Стар. 1897, VII, XI) і декілька маленьких етнографічних розвідок про гайдамацькі пісні, в Кіевск. Стар. 1885 р., XII, і 1886 X, і про пісню про серба 1884, VII. Некрологи Ястребова в Кіевск. Стар. 1899, V, і в Зап. Н. Т. Шевч. 1899, III.

51. *Дикарев*, самоук, з пильністю працював по фольклору і лінгвістиці, та, не маючи наукових підвалин, занедбав усякі наукові методи, і надзвичайно переборщив в порівняннях і в мієологічності. Проф. Жданов висловився, що розвідки Д. не мають ніякої наукової ваги. Але Наук. Товар. Шевченка в 1903 р. видало посмертні писання Д. з поля фольклора, і Франко в передмові ґрунтовно висловився, що де-які зібрані Д. матеріали можна зауважити, як користні праці, напр., його «Знадобы до укр. народ. ботаники», «Гуторки про св. Миколу 1895 р.», але тільки без хибних мієичних порівняннів. Більшої ваги зложений Дикаревим «Воронежскій Етнографіч. Сборникъ» з прислів'ями російськими (7219 №№) і українськими (492 №№). Рецензія в Етнограф. Обзорѣн. XIII.

52. *Яворський* (Юліан), працевитий знавець українського фольклора, учителює тепер в київській гімназії, галичанин. Невеличкі його праці по темах і по багатому змісту цікаві й користні з наукового боку. Такі: «О громовыхъ стрѣлкахъ», «О малорус. упыряхъ», «Мужъ, жена и работникъ» (притворная глухота), «Покаяніе разбойника», «Къ исторіи галицко-русскихъ колядокъ», «Легенда о панщинѣ», «Духов. стихъ о грѣшной дѣвѣ», «Изъ карпато-русскаго фольклора», «Сказанія и повѣрія о яйцѣ» (omne vivum ex ovo), «Два карпато-русскихъ сборника XVIII в.» (13 пѣсень и 8 апокриф. сказаній). Статі з бібліографічними вказівками.

53. *Василенко*, полтавський статистик, дав цікавий «Опыт толкового словаря народной технической терминологии Полтав. губ.» (Сборн. Харьк. Ист. Филол. Общ. 1902, XIII), статью про словарь народн. терминології (ib.), коротеньку замітку про звичай понеділкування (Кіев. Стар. 1887, I).

54. *Бабенко*, вчитель салтовської народної школи харьк. губ., з автодідактів, цікавиться археологією і етнографією. До останньої належить його «Етнографич. очеркь народ. быта Екатериносл. края» 1905. Гнатюк в Зап. Наук. Тов. Шевченка 1908, II, висловився, що «план добрий, просторий і інтересний, але виконання занадто загальне, побіжне і недокладне». Послуга Бабенка, як етнографа, лежить на другім боці його діяльності, в тім, що він пильно допомагав в збиранні матеріалів для харківського і катеринославського етнограф. музеїв, і в останні часи для петербургського.

55. *Коперницький* (1825—1891), в становищі редактора польського наукового видання—*Zbiór wiadomości do antrop. krajowej*, дав багато місця статтям по українознавству, часом їх впорядковував і самостайно написав дві статі про галицько-руських горян (в VIII т. *Zbiór Wiadom.*), взагалі був прихильний до українців і українознавства ¹⁾.

56. *Косач* (Олена Пчілка), сестра Драгоманова, працює в українському письменстві і в етнографії, видає часопис Рідний Край. Зауважимо тутечкі її розвідку про колядки в Кіевск. Стар. 1903 р. і видання українських узорів—«Українській народный орнаментъ» (1867 р.). Автобіографія О. П. в галицькій «Зорі» 1888, № 1 і 3.

57. *Литвинова*, з Чернігівщини, недавно вмерла вже старенькою, в Кіевск. Стар. умістила три коротеньких цікавих етнографичних записи про Крипицю—«богиню плодородія сѣверянъ» (1884, VI), як їй здавалось, про вбивання старих людей (1885, VI), про те, як землянці втерляли свою волю (1886, VI). Головна праця Литвинової «Южно-русский народный орнаментъ Черниг. губ.» в 2 частинах, з гарними малюнками мережок, ляхівок, клинців, писанок і т. ин., особливо гарно видана 2 ч. XII «Археол. Съѣздомъ» в 1902 р. з передмовою проф. Редина і з цікавими поясненнями самої Литвинової.

58. *Мошинська* в *Zbiór Wiadom. do antrop. krajow*—II, 1878, дала збірник—«*Zwyczaje, obrędy i piesni weselne ludu ukraińskiego* і в V т. *Zbiór Wiadom.* 1881, Куражло—цікавий збірник купалових пісень. Збірники Мошинської хоч і невеличкі, але мають немалу вагу, особливо

¹⁾ Антонович, В., в Кіевск. Стар. 1891, XI.

по казках здебільша нового цікавого змісту (Докладно я розібрав збірники М. в «Соврем. малорус. этногр.» II, 63 — 66).

59. *Рокоссовська* в VII і XIII томах Zbiór Wiadomości do antrop. krajów. дала два досить великих збірники українських пісень і звичаїв, існуючих на Волині. В VII т. зібрано пісні весільні (75 №№) і побутові (коло 300, багато попсованих), в XIII т. описи родин, весілля, похорон, Різдва, Великодня, про відєм і упирів, загадки, про хвороби і т. ин. ¹⁾.

60. *Янчук*, доглядач московського етнографічного музею, працевитий співробітник «Етнограф. Обзорнія», в 1886 видав користну наукову працю «Малорусская свадьба в Корниц. приходѣ Конст. у. Сѣдлец. губ.», з просторими науковими вказівками, з нотами. Ввесь матеріал для книжки зібрав сам Янчук. Почасти до укр. фольклора торкається невеличка его праця «Къ исторіи женскихъ типовъ» (въ Юбил. Сборн. в пошану Вс. Миллера). Помилково тут до дум пристосована штучна пісня про кобзаря-княгиню. Рец. Франка в Зап. Н. Т. Шевч. 1901. IV. Янчук зібрав дещо з укр. музики (I т. Трудовъ Комис. по изуч. народ. пѣсни). Можна ще тут згадати невеличку користну брошуру Янчука «Къ вопросу объ отраженіи апокрифовъ въ народномъ творчествѣ» 1907 р.

61. *Коробка*, сучасний український етнограф, з петербургських гімназіальних вчителів, останніми часами дав розвідку про колядки (Извѣст. Акад. Наукъ 1902, III), невеличкий (103 №№) збірничок колядок з Волині (Живая Стар. 1901), розвідку «Весенняя игра Воротарь и пѣсни о князѣ Романѣ» (Извѣст. Акад. Наукъ 1899, II). Рецензія на ці праці в Зап. Наук. Товар. Шевченка 1900, VI, 1902, XI. Коробка йде шляхами Потебни і О. Веселовського, і, на думку рецензента Гнатюка, праці его не мають великої наукової вартости.

62. *Чернявська* одночасно з Ястребовим працювала в Херсонщині. Вона збрала чималий збірник народних пісень, який надруковано в V. т. Харьк. Сборн. И. Ф. Общ. 1893 р. Сюда ввійшли невеличкий календарь, 10 історичних пісень, 112 весільних, деякі баладні, чумацькі і інші.

63. *Русов*, род. 1847 р., був гімназіальним вчителем, потім статистиком в Харькові, Петербурсі, Чернігові, тепер в київськiм комерційнім інституті. Багато вештався по Україні, багато дечого бачив, чимало записував, та фольклорні записи зникли, окрім невеличкої користної розвідки про кобзаря Остапа Вересая і его пісні, які пілком тут і зібрані—в I т. «Записокъ Юго-Зап. Отд. Геогр. Общ.». Про ритмику дум і пісень Остапа Вересая була там же розвідка Лисенка і пізніш

¹⁾ *Сумцовъ*, Соврем. малор. этногр. II, 66.

К—ського в Київск. Стар. 1882, VIII. В Київск. Стар. 1903, XII, Русов надруковав статтю про значіння Лисенка для українців.

64. *Ржегорж Франц*, чех, писав по чеськи і в чеських виданнях тільки про Галичину. Невеличкі статі Р. мають соціально-економічне значіння, як показчик життя галицьких українців, їх хазяїнування. Цікаві статі про ліки галичан в *Časop. čes. Mus.* 1891, LXV, і про галицьких жидів в *Osveta* 1892 р. ¹⁾.

65. *Поповський* в VIII т. *Zbiór Wiadomości* надруковав збірничок українських пісень, 176 №№, між ними де-кілька історичних—про Нечая, про Гавриленка, де-кілька баладних і апокрифичних—про кровозмішку брата з сестрою, про увод козаком дівчини (на кшталт старої вірування пісні про козака Плахту), про сварку чоловіка й жінки ²⁾.

66. *Подберезський* в VI т. *Zbiór Wiadom. do antrop. krajow.* 1880 р. дав на 80 сторінках цікаві «*Materyały do demonologii ludu ukrańskiego*». Зібрані вони в Київщині в чигиринськ. пов. В збірнику нашли місце про відєм, упирів, замови від різних хвороб і ин. ³⁾.

67. *Колесса*, один з найкращих знавців української музики, в Зап. Наук. Товар. Шевченка (LXIX—LXXIV) надруковав простору ст. «Ритміка укр. народ. пісень» (і окремо), де, між иншим, розгляда питання про кобзарські співи і про звязки дум з старими пам'ятниками письменности.

68—69. *Грушевські брати, Мих. і Ол.* Мих. Гр., славнозвістий український історик і публицист, зрідка торкається українського фольклора, найбільш старого, як в розвідці про «Спирні питання староруської етнографії». Другий том его Історії Руси-України містить, між иншим, пісні з початку XVIII в. Чималу вагу мають его талановиті писання про сучасні обставини українського життя. Менший его брат Олександр в «Извѣст. И. Ак. Наукъ» 1909 р., II, дав цікаву ст. «Изъ історіи укр. етнографіи», де розглядив етнографічні теми старої укр. літератури.

70. *Роздольський*, сучасний працевитий галицько-руський етнограф, зібрав велику купу галицьких казок (надрук. з передмовою Франка в VII томах Етногр. Збірника); велику купу пісень (№№ 731) з нотами (XXI т. Етногр. Збірн. 1903 р.).

71. *Шухевич*, проф., дав дуже просторий і докладний опис гуцулів в «Гуцульщина», у 2 т. Матер. до укр. рус. етнології 1899 р.;

¹⁾ Докладно в мой «Соврем. малор. етногр.» 168.

²⁾ *Сумиовъ*, Совр. малор. етногр. II, 56.

³⁾ *Сумиовъ*, Соврем. малор. етногр. II, 61.

зібрані матеріали про число гуцулів, одежу їх, харчі, родини, весілля, похорон, демонологію, ремесла, в VII т. Матеріалів 1904 року про празникові звичаї, пісні, найбільш колядки, яких зібрано багато, про великодні свята, писанки. Книжки мають багато малюнків гуцульського побуту. Цілком розвідка має велику фольклорну вагу.

72. *Кайндль*. Кайндлю належить багато коротеньких розвідок в голицьких виданнях, найбільш про гуцулів, в Bukovine Rundschau 1887 р., про гадання на Андрія «Die Ruthenen in der Bukovina 1890 (I—II), про ворожитів в Галичині (Buchenvald 1893, V, Mitteilung. der k. Geselsch in Wien, т. 37, № 10, Globus 1896 т. 59 № 24), про будівлі гуцулів (Mitteilung 1896 т. 26), Фольклорні матеріали (Етногр. Збірн. V), 12), Казки гуцульські (Zeitsh d. Ver z. Volksk 1899 II), Душа після смерті (Globus т. 67, № 23). Рец. на праці К. в Kwart. historicz. 1897 і в Зап. Н. Т. Шевч. 1898, XXI.

73. *Науменко*, род. в 1852 р., вчився в київській університеті, вчитель гімназійний, писав чимало по історії і етнографії України, найбільш в Київск. Стар., котру редагував з 1893 р. Головні статі— «Происхождение думы про Самійлу Кишку» (Київ. Стар. 1883, май), «Н. И. Костомаровъ, какъ этнографъ» (ib. 1885, май), «Новелла Боккаччо въ южнорус. пересказѣ» (ib VI). Н. знайшов збірник пісень Ходаковського.

74. *Пипин* (1833—1903), славнозвісний російський вчений, не займався ніколи самостайно українознавством, але, як людина дуже освічена і працєвита, вельми цікавився українським фольклором і в «Вѣстн. Европы» одгуковався на усі ёго головні зъявища. Згодом, на старість, він зібрав позвязував свої наукові праці. Таким робом народилась ёго «Исторія русской этнографіи» в 4 томах, з котрих третій вийшов в 1891 році; на 425 сторонках він має просторий фактичний огляд української етнографії. Найбільшу вагу тут мають розвідки вченого академіка про Максимовича, Срезневського, Костомарова, Куліша.

75. *Кримський* (род. в 1871 р.), талоновитий український поет, професор арабської мови в «Московск. Лазаревск. Инст. восточн. языковъ», знавець української мови. Ёму належать цікаві розвідки—«Погодинская гипотеза». «Древне-кіевській говоръ» (Извѣст. Акад. Наукъ 1906, III, 395), Украинская грамматика 1908 р., невеличка розвідка про легенди (Київ. Стар., 1896, X), простора біографія Франка в Энцикл. слов. Брокгауза і Ефрона. Про Крим. див. в слов. Брокгауза (з додат.) і в Тридцатил. Лазар. Инст. 1903 р.

76. *Халанський* (1857+1910), профессор харківського університету; з наукових його праць до українства належать і мають чималу вагу «Малорусская дума про Байду» (XV т. Сборн. Хар. Истор. Фил. Общ.), «Малорус. преданія о Маркѣ Проклятомъ» (в диссертациі про Марка Кралеви́ча 1893 р.) і «Размѣры малорус. историч. пѣсенъ» (в цій же книзі).

77. *Сумцов*. До українського фольклора належать: 1) О народной медицині (часоп. «Харьковъ» 1879 р., №№ 311—312), 2) Програма для собиранія етнографическихъ свѣдѣній (в Харьковскомъ Сборникѣ 1900 года, невеличка; нею користовався В. В. Иванов в збірнику пісень і звичаїв в Староб. повіті), 3) О родинныхъ обрядахъ (в Журн. Минист. Народн. Просв. 1880, ССХІІ), 4) О вредныхъ свадебн. обычаяхъ (Харьков. Вѣдом. 1891, № 125), 5) О свадебныхъ обрядахъ (диссертация 1881 р.), 6) Отношеніе укр. женщины къ кабаку (Южн. Кр. 1882, № 415), 7) Къ исторіи малорос. свадеб. обычаевъ (Кіев. Стар. 1883, XI), 8) Шпиталь въ Боромлѣ (ib. X), 8) О чумакахъ (ib. 1884, III), 9) Малор. фамильныя прозвища (ib. 1885, II, і окремо, передрук. в «Ватрі» укр. мовою), 10) Дума про Олексія Поповича (ib. 1885, I), 11) Пѣсни о Журилѣ (ib. VII), 12) Хлѣбъ въ обрядахъ и пѣсняхъ (диссерт. 1885), 13) Губернскія Вѣдомости въ этногр. отношеніи (Кіевская Старина 1885, II), 14) Религ.-миѳич. значеніе малор. свадьбы (ib. III), 15) Коломійки (ib. 1885, IV), 16) Малор. п'яницьк. пѣсни (ib. VI), 17) Мѣстныя названія въ украинск. народн. словесн. (ib. X), 18) Малор. географ. номенклатура (ib. VII), 19) Изученіе колядокъ (ib. II), 20) Досвѣтки (ib. III), 21) О вліянні греко-римскаго ритуала на малорусскую свадьбу (ib. і окремо), 22) Къ исторіи малор. ремеслен. издѣлій (ib. XII), 23) Очерки исторіи малор. апокрифич. сказаній (ib. 1887, X—XII, і окремо), 24) Къ исторіи пословиць (ib. VI), 25) Туръ въ народной словесности (ib. I), 26) Мнѣніе Шухарта о Крачунѣ (ib. I), 27) Библіографія малор. дѣтск. игръ (Сборн. Харьк. Истор. Фил. Общ. II), 28) Програма для собиранія свѣдѣній о писанкахъ (Харьк. Вѣд. 1889, № 76, і 1891, № 70), 29) Культурныя переживанія (200 розвідок в Кіевск. Стар. 1889 і 1900 років і окремо), 30) Воронъ въ народ. словесн. (Этногр. Обзорѣн. 1890, I) 31) Сказанія объ искусномъ стрѣлкѣ (ib. II), 32) Starodawne sposoby przyrzadzania chleba (Wisla 1891, III, IV), 33) Заяць въ народн. словесн. (Этногр. Обзор. 1891, III), 34) Мышь въ нар. слов. (ib. VIII), 35) Колдуны, вѣдьмы и упыри (Сборн. Харьк. Ист. Фил. Общ. 1891, IV), 36) Мертвая рука (Кіев. Стар. 1891, VI), 37) Писанки (ib. V—

- VI), 38) Къ «Вію» Гоголя (ib. III), 39) О Долѣ (Этн. Об. 1892, IV), 39) Заговоры (библиогр. въ Сборн. Х. И. Ф. Об. 1892), 40) Изъ пѣсенъ о галицкой эмиграціи (Слав. Обзор. 1893, X), 41) Сходство Слова о Полку Игоревѣ съ югослав. пѣснями (Кіевск. Стар. 1893, VII), 42) Сказанія о пчелахъ (Этногр. Обзор. 1893 II), 43) Пѣсни о смерти солдата (Этногр. Обзор. 1893, XVI—XVII), 44) Легенды о грѣшной матери (Кіевск. Стар. 1893. V, i окр.), 45) Пѣсни о змѣиномъ ядѣ (ib. XI i окр.), 46) Современная малорусская этнографія (Кіевск. Стар. 1893, 1895 i 1896 рр. i окремо в 2 частинах), 47) Квитка, какъ этнографъ (ib. 1893, VII), 48) Памяти И. И. Манжуры (ib. X), 39) Деревенскія вершины (кн. Недѣли 1893, IX), 50) Дума про Олексія Поповича (Кіев. Стар. 1894, I, i окр.), 51) Легенда о благочестивомъ живописцѣ (ib. X), 52) Пѣсни и сказки о живомъ мертвецѣ (ib. III), 53) Малор. сказки по сборникамъ Кольберга и Мошинской (Этногр. Обзор. 1894, XXII), 54) Сказки и легенды о Маркѣ богатомъ (ib. I i дод. XXI), 55) Разборъ Бѣлор. сборн. Романова (Отч. о присуд. въ 1893 г. премій им. м. Макарія i окр.). 56) О малор. думахъ (Этногр. Обзор. 1895, I), 57) Легенды о покаяніи ангела (Сбор. Хар. Ист. Фил. Общ. 1895, IX), 58) Къ библиографіи малор. религ. сказаній (ib. VIII), 59) Къ исторіи малор. пословиць (ib. IX), 60) Пожеланія и проклятія (ib. IX), 61) Сказанія о провалѣ городовъ (ib. VIII), 62) Жаба въ народ. словесн. (ib. 1897, IX), 63) Пѣсни о Травинѣ (ib. X), 64) Обереги отъ сглаза (ib. IX), 65) Ломаніе скарлупы яицъ (Кіевск. Стар. 1897, XII), 66) Утилитарная этнографія (Харьк. Вѣд. 1897, № 234), 67) О «Політичнихъ пісняхъ» Драгоманова (Изв. Акад. Н. 1899, т. IV, кн. 3), 68) Розысканія въ области анекдотической литературы (Сбор. Хар. Ист. Фил. Общ. 1899, XI, i окр.). 69) Повѣсть о томъ, какъ чортъ рассорилъ супруговъ (Юбилейн. Сборн. Вс. Миллера 1900), 70) Археологическая этнографія (Южн. Кр. 1900, № 6697), 71) Къ Харьк. этнограф. выставкѣ (ib. № 6682), 72) Очерки народнаго быта (Сбор. Харьк. Ист. Фил. Общ. 1902, XIII i окр.), 73) Поэзія и проза сельской жизни (Южн. Кр. 1902, №№ 7549—7550), 74) Современная городская колонизація (ib. №№ 7559—7561), 75) Университ. этногр. музей (ib. 1903, № 7639), 76) Пятидесятилѣтіе Сборника Метлинскаго (Изв. Ак. Н. 1904, III), 76) Этнограф. изученіе Екатериносл. губ. (вид. Екатерин. губ. земства къ XIII Арх. Съѣзду), 77) Переживанія (в Энцикл. Словарѣ Брокгауза i Эфрона), 78) Превращенія (ib.), 79) Разбойничьи пѣсни (ib.), 80) Сказки (ib.), 81) О покровительствѣ кобзарямъ (Труды XII Арх. Съѣзда т. III), 82) Исторія и этнографія Малороссіи въ Харьк. университетѣ (Южн.

Кр. 1906, № 8800), 83) И. Я. Франко (ib. № 8867), 84) Изъ аграрной несправедливости (ib. № 8887), 85) Б. Д. Гринченко (ib. № 8969), 86) Старые отзывы объ украинцахъ (Кіев. Стар. 1904, II), 87) В. П. Горленко (Южн. Кр. 1907, № 9084), 88) Богданъ Хмельницькій въ пѣсняхъ (ib. № 9165), 89) Заговоры инкантаціи (Труды XIII Арх. Съѣзда, т. II), 90), Бандуристъ Кучеренко (Южн. Кр. 1907, № 9258), 91) П. В. Ивановъ (ib. № 9261), 92) Небесный вогонь (Літерат. Наук. Вістн. 1908, I), 93) Малор. языкъ въ нар. школѣ (Южн. Кр. 1908, № 9400), 94) «Благотворительна» роспуста (Літерат. Науков. Вістн. 1909, I), 95) Изъ Украинской Старины 1902 (про этнограф. вагу І. Котляревського, Квітки, Шевченка), 96) Сказанія о Вильгельмѣ Теллѣ (з украин. вариант. в Этногр. Обзор. і Энц. Слов. Брокг., 64), 97) Сказки (Энцикл. Слов. Брокг., 59), 98) Пѣсни о Терентіи (укр. варианты, в Этногр. Обзор. 1892, I, 1893, XVII), 99) Сказанія о займѣ дней (Рус. Фил. Вѣстн. 1891, III) і 100) Малюнки з життя нар. слова, 1910.

Бібліографічний показчик

(по декотрих галузях українського фольклору, як підручник, коия хто має працювати самостійно на низі українознавства).

I.

Українознавство взагалі.

- Анучинъ, Малороссы (в «Энцикл. Слов.» Брокгауза и Ефрона, 36, з вказівками на розвідки по укр. антропології; статя коротенька, але дуже цінна).
- Нидерле, Обзорніе соврем. славянства (Энцикл. славян. филол. вып. 2. 1909, багато вказівок на статист. і антроп. літературу, на численність українців і т. ин.).
- Костомаровъ, Двѣ русскія народности (перш в «Основи», 1861, III, пізніш передруковано в «Собран. соч.»).
- Чубинскій, Труды этн. стат. экспед. въ Юго-Запад. край, т. VII (великої ваги по багатому змісту і докладних описах мови, одержи, харчів і т. и.; одночасно і усе видання «Трудовъ» в 7 томах має велику вагу в українознавстві).
- Одынець, Къ вопросу о народничествѣ (Кіев. Стар. 1906, VII—VIII, в кінці наведено коротко загальну літературу, де-які цікаві думки про українство).
- Потебня, Языкъ и народность (Вѣстн. Евр. 1895 сент., передрук. знову, в кінці «Изъ Зап. по теор. словесн.» 1905 р.).
- Потебня, О соотношеніи великор. п малор. народностей (21 В рецензії на збірник Головацького в Отчетъ объ Уваровскихъ преміяхъ в 37 т. Зап. Ак. Н., стор. 29—34).
- Дашкевичъ, Отзывъ о соч. Н Петрова „Очерки ист. укр. литер. XIX ст.“ въ Отч. о XXIX присуд. надръ гр. Уварова (багато цінних вказівок по українознавству).
- Рыльскій, Украинское народ. міросозерцаніе (Кіевск. Стар. 1898 і 1903 р.).
- Познанскій, Картина сучасного селянского побиту (ib. 1900, II).
- Мордовцевъ, Малороссійское племя, въ V т. ч. I, „Живописная Россія“ видання Вольфа, 1897, (багато малюнків).
- Живописная Россія, изд. Вольфа, I 1897, II 1898, (Збірник ст. про Україну, здебільша устарілих і плохеньких).
- Антоновичъ, В., Моя исповѣдь, в „Основа“, (1862, I).
- Перетц, Павло Житецький, (в Зап. Укр. Наук. Товар. в Кієві, 1908, III).
- Императорская Академія Наукъ. Объ отъѣвѣ стѣсненіи малорусскаго печатнаго слова, 1905, 2 вид. Спб. 1910.
- Сумцовъ, Записка по вопросу о цензурѣ книгъ на малор. языкъ, X. 1905.
- Антоновичъ, Записка по вопросу о цензурѣ книгъ на малор. яз. (Зап. Укр. Наук. Товар. в Кієві, 1909, III).
- Михальчукъ, Что такое малорусская рѣчь, 1899.
- Ефименко, А., Малор. языкъ въ народ. школь, («Слово», 1881, I, передрук. у 2 т., „Южн. Россія“, 1905 р.).
- Гринченко, Тяжким шляхом, 1907.
- Гринченко, На безпросвѣтномъ пути, 1906.
- Грушевскій Мих., Украинство въ Россіи, 1906.
- Пыпинъ, Исторія русской этнографіи, т. III (цілком присвячена українській этнографії. книжка дуже корисна).
- Сумцовъ, Современная малорусская этнографіи (Кіев. Стар. 1893, 1895, 1896, і окр. в 2 част.).

- Сумцовъ, Пятидесятлѣтне сборника Метлинскаго «Народ. южнорус. пѣсни». (Извѣст. Имп. Ак. Наукъ 1904 т. IX 3). Додатком може служити коротка наступна ст. Данилова.
- Данилов, До історіі укр. етнографіі (в Київск. «Зап. Наук. Товар.» 1908 VI. коротенька звістка про Метлинскаго і Максимовича).
- Грушевскій А., Изъ исторіи укр. етнографіи (Изв. А. Н. 1909 III).
- Дорошенко, Указатель источниковъ для ознакомленія съ Южною Русью, 1904.
- Гринченко, Литература укр. фольклора (1777—1900).
- Гринченко, Указатель книгамъ и періодическимъ изданіямъ, въ которыхъ напечатаны малор. народ. пѣсни (в кінці 3 т. «Этногр. матеріаловъ» 1899).
- Сумцовъ, Культурныя переживанія, Утилитарная етнографія, Деревенскія вершины (і инші праці див. вище стор. 127—129).
- Милорадовичъ, Житъе-бытѣ Лубенскаго крестьянина (і инші розвідки і матеріалі д. М. в Київск. Стар. 1901—1904).
- Падалка, Что сказало населеніе полтав. губ. о своемъ бытѣ, в Труд. Полт. Учен. Архиви. Ком. 1906, II.
- Познанскій, Воронежскіе хохлы, в Киев. Стар. 1885, IV.
- Ивановъ, Вас., Соврем. деревня харьк. губ., в Харьк. Сбор., 1893, VII.
- Бабенко, Этногр. очерки Екатериносл. губ., 1905 г.
- Шухевич, Гуцульщина, Матер. до укр.-рус. этнол., 1904 р.
- Kolberg, Pokucie, I—III.

II.

Х а р ь к і в щ и н а.

- Сторожевскій Н., Харьковская губ. (Загальн. огляд в 73 т. Энцикл. Сл. Брокгауза і Ефрона).
- Квітка-Основьяненко, Оповідання (розвідка моя про їх етногр. значіння в моїй кн. «Изъ Укр. Старини» 1902 р.).
- Устиновъ, Литература о Харьк. губ. (1705—1880). X 1887.
- Ефименко, А., Старин. одежда и принадлеж. домажи. быта слобожанъ (Харьк. Сб., 1887, I, передрук. у 2 т., «Южн. Россія», 1905 р.).
- Семеновъ, Россія, т. VII. Малороссія, 1903. (про Харьк. губ., дещо з етногр. боку, багато помилок).
- Соціальскій, Статистическій Листокъ, X. 1882—1883 г. (цікаві ст. Соколовського, В. Иванова, о копарках, набійщиках, гончарах і ин.).
- Иванов, Петро, Усі его численні праці про правники, грашки, відем, упирів, про долю в казках і инші (див. вище стор. 118).
- Иванов, Василь, Простора книга про побут селян Кулинського повіта (див. ст. 118).
- Твердохлѣбовъ, Описаніе кустарныхъ промысловъ Ахтырск. и Богодух. у. у. Харьк. губ. X. 1885.
- Савицкій, Ниль, Кустар. промыслы въ Харьк. губ., въ Харьк. Сбор. при Х. Камень. 1888, II.
- Козловъ, Описаніе кустарныхъ промысловъ Сумск. у. Харьк. губ. 1885.
- Сумцовъ, Очерки народнаго быта (13 т. Сборн. Харьк. Ист. Фил. Общ. 1902).
- Кристь, Кобзари Харьк. губ. (ib.).
- Тиховскій, Кобзари Харьк. губ. (ib.).
- Куляшъ, Записки о Южн. Руси, II. 1856 (похорон в Харьк.).
- Ефименко, П., Дневникъ народ. праздниковъ Харьк. губ., в Харьк. Сборн. при Харьковск. Календарі, 1881, I.
- Ивановъ, Вас., Современная деревня въ Харьк. губ., въ Харьк. Сбор., 1893, VII.
- Иванова и Марусова, Матер. для этногр. изуч. Хар. губ., въ Харьк. Сбор., 1893, VII.
- Каталогъ выставки XII Археол. Съѣзда въ Харьковѣ. Этногр. Отд.
- Соколовскій, Кустар. промыслы Кулинск. у., 1883.
- Липскій, Малор. заклинанія харьк. уѣзда, въ Харьк. Вѣдом., 1890, № 88.
- Федоровскій, Библиографія харьковскихъ изданій по археології и этнографіи 1881—1904 г. (продолж. «Литер.» Устинова) (друкується).
- Наглядное пособие: Этнографическій музей при Харьк. университетѣ (на 1 января 1910 р. лічилось річей 1782, фотографій 645, книг 296 №№).

III.

Грашки, гаївки і веснянки.

- Сементовскій, Дѣт. игры въ Полт. и Черниг. губ. (Маякъ 1843, XI).
 Срезневскій, Игры въ короля и др. (ib. XI).
 Максимовичъ, Дни и мѣсяцы укр. селянина (Собр. соч. 1877, II).
 Свидницій, Весеннія игры (Основа 1861, окт. і нояб., 19 грашек і гаївок, гарно списаних).
 Лозинскій, Дѣт. и паруб. игры (16 №№, в Зорѣ Галицкой 1860).
 Маркевичъ, Обычаи и повѣрья малор. 1860 (узято в Сементовського з «Маяка» 1843 р.).
 Вукowski, в Zbiór Wiadom. 1878, II (гра в куста з 12 піснями).
 Moszinska, в Zbiór Wiadom. 1881, V (27 №№ в Київщини).
 Kolberg, Pokucie, 1882, I (38 грашек галицьких, гарно описаних).
 Потєбня, Объясненіе малор. и срод. съ ними нар. пѣсень, 1883, (в 1 т. цінні розвідки про 6 гаївок).
 Szablewska, в Zbiór Wiadom. 1883, VII (Кривий танець під Збаражем).
 Исаевичъ, въ Киевск. Стар. 1887, VI, дав цікавий збірник грашок.
 Kopernicki, в Zbiór Wiadom. 1887, XI (описує 6 гаївок волгенських).
 Ивановъ П., Игры крест. дѣтей въ Купянск. у. Харьк. губ. (у 2 т. Сборн. Харьк. Ист.-Фил. Общ. 1890 р., з передмовою проф. Сумцова, з його ж бібліографією грашок; збірник великої ваги по змісту—95 №№).
 Сумцовъ, Культур. переживанія (Кіев. Стар. 1889, IX, наукові розвідки про 7 грашек).
 Гринченко, Етногр. матеріали, 1899, III.
 Гнатюк, Гаївки (найкращий сучасний збірник, въ Матер. до укр.-рус. етнол. 1909, XII, 360 стор., з нотами).
 Бабенко, Етногр. очерки Екатериносл. губ. 1905.
 Чугуевецъ, Веснянки, в Южн. Кр. 1890, № 3272.
 Боцяновскій, Веснянки, в «Жив. Стар.», 1894. IV.

IV.

З а г а д н и.

- Сементовскій, Малор. и галицкія загадки и пословицы (380 №№) 1871, 2 вид. 1872 (475 загадокъ).
 Франко, Останки первичного світогляду в загадках (Зоря 1884, № 15—20).
 Комаров, Нова збірка укр. приказок, 1900, Одесса (29 №№).
 Гринченко, Етногр. матеріали, 1895, I (46 №№) і 1896 II, (43 №№).
 Гринченко, Изъ усть народа, 1900 р., 372—376 (64 №№).
 Малинка, Сборникъ матеріаловъ, 1902 (269 №№).
 Чубинскій, Труды этн. ст. экспедиціи, I.
 Номис, Українські приказки 1864 (в кінці 505 №№).
 Возняк, Додавки до Номиса, в Зап. Н. Тов. Шевч., 1909, II, 178—180.
 Kolberg, Pokucie, 1884. (205 №№).
 Ивановъ, Вас., Жизнь крестьянъ Харьк. губ. 1898.
 Закревскій, Старосвѣтскій бандуристъ, 1861 (194 №№).
 Гринченко, Акад. рецензія на сбор. матер. Малинки (въ Отч. премій Гоголя 1907).
 Манжура, Сказки и пр., Сборн. Харьк. Ист. Фил. Общ., II.

V.

З а м о в и.

- Антоновичъ, Колдовство (Тр. этн. ст. экспед. Чубинскаго Г.).
 Антоновичъ, Заклинанія противъ чарь (Этн. Об. 1890, II).
 Бабенко, Етногр. очерки Екатериносл. губ., 1905.
 Бѣленькій, Народ. заклинанія надъ пчелами, Кам.-Подольск., 1880.
 М. Б., Чарп въ Подоліи (Под. Епарх. Вѣд., 1867, № 20).

- Ветуховъ, Заговори, 1907 (простора розвідка на 522 ст. Рец. Маньки в Извѣст. Акад. Н. 1908, III).
- Гавриловъ, Заговори Черниг. губ. (Сбор. Харьк. Ист. Фил. Общ. V).
- Гнатюк, Галиц.-рус. демонологія (Етногр. збіри. XV).
- Гринченко, Етнограф. матеріали, 1899, II (бібліограф. вказівки).
- Драгомановъ, Малор. народ. преданія и рассказы, 1876 (44 №№).
- Ефименко, Сборникъ малор. заклинаній (Чтен. Моск. Общ. ист. и древн. рос. 1874, цінний збірник; сюди внесено багато ранійших збірокъ замов, усѣго 221 №).
- Ивановъ, П. В. Заговори (по два, по три, в Етногр. Обзор. 1891, II, 112; Жив. Старина 1891, III, Харьк. Сборн. 1890, 36, 40, Києвск. Стар. 1885, 12—тутечки 10 замов).
- Ивановъ, Вас. Жизнь крестьянъ Харьк. губ. 1898.
- Иващенко, О южнор. шептаніяхъ (Труды 3 Археол. съѣзда 1878).
- Кіевлянинъ, 1866, №№ 24, 26 (Замови од пристріту).
- Kelberg, Pokucie, III, 91 (3 од боли голови).
- Комаров, Нова збірка малор. приказок 1890 (33 №№).
- Короленко, Черноморскіе заговори (21 №) (в IV т. Сборн. Харьк. Ист. Фил. Общ. 1892).
- Липскій, Малор. заклинанія (Харьк. Губ. Вѣд. 1890, № 88).
- Лоначевскій, Купчанко, Сборн. пѣсень Буковинск. народа 1875 (зам. 101—110).
- Малинка, Сборникъ матеріаловъ, 1902 (49 №№).
- Манжура, Сказки, 1890 (19 укр. замов).
- Милорадовичъ, Заговори (Кіев. Стар. 1900, № 6).
- Manskika, Ueber russische Lauberformeln, 1909.
- Н. И. Заговори на просо и пшеницу (Кіев. Стар. 1884, 12).
- Пассекъ, Очерки Россіи 1840, II (замови від уроків, гадюк і пн.).
- Петровъ А., Угровскіе заговори (Жив. Старина 1891, IV, 122—130).
- Podbereski, Materjalny (Zbiór Wiadom. do antrop. krajów. IV, 67—81 Замови від болестій).
- Потебня, Объясненія малор. и срод. пѣсень, 1883, I, стор. 103—127.
- Потебня, Малор. домашніе дѣвчонки (Кіев. Стар. 1890, II, 45 замов від падежа скотини).
- Пыпинъ, Памятники старин. русск. литературы, 1862, III (декілька укр. замов).
- Rulikowsky, Zapiski etnograf. z Ukrainy в Zbiór Wiadom. III, 109—119, (23 замови).
- Селивановъ, Етногр. очерки Воронежск. губ. (Ворон. Юбил. Сборн. 1886, 90—100).
- Семенова, Заговори Черниг. губ. (20 №№ в Сборн. X. Ист. Фил. Общ. IV).
- Сорокинъ, Мѣстечко Дмитровка Херсон. губ. 1891 (17 замов).
- Стороженко, Малор. суевѣрїя по сборн. Чены 1776 г. (Кіев. Стар. 1892, I, замови 119—130).
- Сумцовъ, Заговори инквнтаціи (розвідка, в Труд. XIII Археол. съѣзда въ Екатерин.).
- Сумцовъ, Библиографія заговоровъ (IV т. Сборн. X. Ист. Фил. Общ. 1892 р.).
- Сумцовъ, Пожеланія и проклятїя (ib.).
- Сумцовъ, Личные обереги отъ глаза (ib.).
- Трублаевичъ, Вроки подольскі (Под. Епарх. Вѣд. 1868, № 16).
- Чубинскій, Труды этногр.—стат. експедиціи I. 56, 60, 68, 69—74, 85, 91, 95, 96, 111—141.
- Шишацкій, О заговорахъ Черн. Губ. Вѣд. 1858, № 17).
- Щербина, Заговори черноморцевъ (Кіев. Стар. 1883, № 7).
- Эварницкій, Заговори, (Этн. Об. 1890).

VI.

Весілля.

- Калиновскій, Описаніе свадеб. украинскихъ обрядовъ (Харьк. Сборникъ III).
- Терещенко, Бытъ русскаго народа, ч. II, (1848 р.).
- Н Н, Галицьке весілля з початку XIX в. (Кіев. Стар. 1898, V).
- Чубинскій, Труды этногр. статист. експедиц. въ Юго-Зап. Край, IV (найбільший збірник весільних пісень).
- Янчукъ, Малор. свадьба въ Корницк. у. Сьдлец. губ. (докладний опис звичаїв і пісень). Рец. в Кіев. Стар. 1886, X.

- Яблоновскій, Весілля в Отаках (Київ. Стар. 1905).
Дикаревъ, Воронежск. Этногр. Сборникъ, 1891.
Николайчикъ, Новия свадеб. малор. пѣснп (Киѣвск. Стар. 1883, II).
А. К., Свад. пѣсни изъ Подоліи (ib. 1897, III).
Стрижевскій, Свадьба въ деревнѣ (ib. 1896, III).
Казиміръ, Свадьба въ Подоліи (Этногр. Обзор. 1907, I).
Гринченко, Этногр. матеріали, т. III.
Демченко, Українське весілля (з голосами), Одесса, 1905 (277 №№ вес. пісень).
Несторовскій, Свад. пѣсни бессарабск. русяновъ (Киѣвск. Стар. 1905, X).
Данковская, Свадебные обряды (и пѣсни) у малороссовъ Гривворонскаго уѣзда въ 1870-хъ годахъ (Этн. Обзор. 1909, №№ 2—3).
Zmigrodzki, Lud polski i Rusi, I. Obrzędy weselne (укр. 126—170).
Roszkiewicz, Obrędy i piesni weselne (Zbiór Wiadom. 1886, X).
Tomaszewska, Stadnicka, Kolberg, Укр. вес. пісні з Поділля і Волині—усі в XII т. Zbiór Wiadom Volkov, Rites et usages nuptiaux en Ukraine (L'Antropologie 1891, II—III, і окр., найбільш про переязу).
Щурат, Укр. весільні звичаї (Житте і Слово, 1892, I).
Дучинскій, Свадьба въ Подоліи (Жив. Стар. 1896).
Селивановъ А., Свад. обряды въ Воронежъ въ началѣ XIX в. (Вор. Юб. Сборн. 1886).
Ястребовъ, Свадеб. хлѣбы въ Малороссіи (Киѣв. Стар. 1897, XI).
Ивановъ Вас., Жизнь и творчество крестьянъ Харьк. губ. 1898 (багато матеріалу).
Бабенко, Этногр. очерки Екатериносл. губ. 1905.
Ящуржинскій, Лирич. малор., преимущественно свадебныя пѣсни, 1880.
Ящуржинскій, Свадьба малор., какъ религіозно-бытовая драма (Киѣв. Стар. 1896, XI).
Сумцовъ, О свадебныхъ обрядахъ, 1881, X.
Сумцовъ, Религіозно-миѣическое значеніе малорусской свадьбы (Киѣв. Стар. 1885, III).
Сумцовъ, О вліяніи греко-римскаго ритуала на малор. свадьбу (Киѣв. Стар. 1886, I).
Сумцовъ, Культурн. переживанія (Киѣв. Стар. 1889—1890 р.р.).
Охримовичъ, Значеніе малор. свадеб. обрядовъ и пѣсень въ исторіи развитія семьи (Этн. Обзор. 1892, XI, XV).
Гнатюк, Весілля в Керестурі, в Матер. до етнолог., 1908, X.
Гнатюк, Весілля в Мшанці, ibid., X.
Долинскій, Свадьба въ Подоліи (Под. Енарх. Вѣд., 1887, №№ 40—43).

VII.

П о х о р о н .

- Котляревскій, О погребальныхъ обрядахъ, 1868, (великої наукової ваги).
Шейковскій, Бытъ Подолянъ, 1860, II.
Брайловскій, Похор. причитанія южн. края (Рус. Фил. Вѣст. 1884, XII).
Брайловскій, Малорусская похоронная причеть и миѣическое ея значеніе, (Киѣв. Стар. 1885, IX, 73—84).
Васильевъ, Малорусскіе похоронные обряды и повѣрья (Киѣвск. Стар. 1890, VIII).
Ленчевскій, Похор. обряды и повѣрья на Волині (ib. 1899, VII).
Ящуржинскій, Малор. причитанія (ib. 1888, I).
Ящуржинскій, Остатки яз. обрядовъ въ малор. погребеніи (ib. 1890, I).
Ивановъ Вас., Жизнь и творчество крестьянъ Харьк. губ. 1898, 173 і ин.
Чубинскій, Труды экспедиціи 1877, IV.
Лепкий, Похор. звичаї (Зоря 1883, № 2—3).
Бѣньковскій, Смерть, погребеніе и загробная жизнь въ понятіяхъ народа (Киѣв. Стар. 1896, IX; рец. в Зап. Н. Т. Шевч. 1897, XVI).
Даниловъ В. В., Символика птицъ и растений въ укр. похор. причитаніяхъ (Киѣв. Стар. 1906, XI).
Даниловъ, Укр. похор. причитанія (ib. 1905, XI).
Даниловъ, Порівняння смерті і весілля в укр. погребовихъ голосіннихъ (Україна 1907, VI).
Даниловъ, Обращеніе о собираніи укр. похор. причитаній (ib. VII—VIII).

- Даниловъ, Одна глава объ укр. похоронныхъ причитаніяхъ (Кіевск. Стар. 1905, XI—XII, реп. Гнатюка в Зап. Н. Тов. Шевч. 1906, VI).
- Даниловъ, Взапмовліянія укр. похор. причитаній и бытовыхъ півсень (ib. III, рец. ib.).
- Даниловъ, Носители похор. причитаній въ Малороссіи (ib. IV; рец. ib.).
- Пачовський, Похоронні обряди на Русі, 1903. Рец. в Зап. Н. Товар. Шевч. 1904, V.
- Ziomba, Zwyczaje pogrz. na Podolu (Zbiór Wiadom. XII).
- Volkov, Le traineau dans lesrites funeraires de l'Ukraine, (Revue d. trad. popul. 1896 i окр.).
- Kaindl, Die Seele und ihr Aufenthaltsort nach Tode in Volksglauben d. Ruthenen (Globus, т. 67, № 23).
- Кулишъ, Записки о Южн. Русі, 1856, II (пох. в Харьківщині).
- Свенціцький, Похоронне голосіння, в Зап. Н. Н. Шевч., 1910, I—II (тут в додат. багато бібліогр. вказівок).
- Сѣдинскій, Сближеніе смерти съ рожденіемъ и бракомъ въ народн. поезіи (Под. Епарх. Вѣдом., 1885, № 24).
- Сѣдинскій, Народ. представл. о загробн. мірѣ (ib., 1885, № 18, 1887, №№ 9—10).
- М. С., Погреб. и поминальн. обряды въ Подоліи (ib., 1886, № 27).

VIII.

Назки, приказки (анекдоти), прислів'я.

- Рудченко, Народныя южнорос. сказки, 1869, 1870. I—II. Рецензії в Укр. бібліогр. Гринченка, 92.
- Чубинскій, Труды экспедиціи 1878, II (292 №№).
- Драгомановъ, Малор. народн. преданія и рассказы, 1876 (коло 350 №№). Рецензії в Указателѣ укр. фольклора Гринченка, 116.
- Раздольскій, Галицкі назки (Матер. до укр. рус. етнологіи, I, 1895, 25 №№, і VII, 1899, 50 №№, Франка) в докладним бібліограф. вказівками Франка).
- Гнатюк, Угорські казки (Етногр. Збірн. Наук. Товар. Шевч., III, IV).
- Стрижевскій, Малор. сказки (Кіев. Стар. 1905, VII).
- Kolberg, Basni z Polesia, в Zbiór Wiadom. XII.
- Гринченко, Изъ устья народа, 1900 р. (з цінними бібліогр. показчиками).
- Малинка, Сборникъ матеріаловъ, 1902 (104 №№). Рец. Гринченка в Акад. Отчетъ премій, Голяя 1907.
- Кулишъ, Записки о Южн. Русі, 1855, II.
- Манжура, Сказки (Сборн. X. Ист. Фил. Общ. II).
- Rulikowsky, Zapiski etnogr. (Zbiór Wiadom. III).
- Kolberg, Roknie, III—IV. Огляд мій в ХХП ян. Етнограф. Обзор. 1894.
- Moszinska, Bajki (Zbiór Wiadom. V).
- Сумцовъ, Малор. сказки по сборникамъ Кольберга и Мопиной.
- Науменко, Новелла Боккачіо въ южнорос. пересказѣ (Кіев. Стар. 1885, VI).
- Кузьмичевскій, Турецкі анекдоты въ украинской народной словесности (Кіев. Стар. 1886 II, III).
- Л. О., По поводу этого изслѣдованія (ib. X).
- Сумцовъ, Анекдоты о глупахъ (в Сборн. Харьк. Истор. Филол. Общ. 1898 і окр.).
- Тимченко, Укр. вигадки (Етногр. Збірник 1895, I, про жидів, звірів і ин).
- Ивашенко, Релігія укр. въ пословицахъ (Зап. Юго-Зап. Отд. Геогр. Общ. 1875, II).
- Комаров, Нова Збірка укр. приказок (1275 №№), Одесса, 1890. Рец. в Русск. Мысли 1890, VII.
- Гринченко, Етногр. матеріали 1895. (272 №№) I, і 1896, II (316 №№).
- Лесевич, Оповідання Чмичала (в XIV т. Етногр. Збірн. Н. Т. Шевч. 1903 р., коло 40 анекдотів, з науковими вказівками Гнатюка).
- Гнатюк, Галицько-руські анекдоти (Етногр. Збірн. 1899, VI, найкращій сучасний збірник з 700 №№, з доклад. бібліограф. вказівками; анекдоти про різні народи, про верстви суспільства, історичні, про дурнів).
- Гнатюк, Угорські новелли (ib. 1897, III).
- Закревскій, Старосвѣтскій бандуристъ 1860 (сюда ввійшли ранійші збірники).

- Перетць, Изъ исторіи пословицы (Жур. М. Н. Пр. 1898, V).
- Сумцовъ, Изъ исторіи малор. пословиць (Сб. Х. И. Ф. Общ. IX і Київ. Стар. 1887, VIII).
- Івановъ, Вас., Жизнь и творчество крестьянъ Харьк. губ. 1898.
- Дикаревъ, Воронеж. Этногр. Сборн. 1891.
- Номис, Українські приказки 1864 (дуже цінний збірник з 14333 №№, з показчиком).
- Возняк, До історії видання Номисової збірки, в Зап. Н. Тов. Шевч., 88 т., 1909, 159—180 (цікавий додаток тих приказок, що повикидала цензура).
- Франко, Галицько-руські народні приповідки (Етногр. Збірник, т. X А—В, XVI В—Д,, XXIII Д—К, XXIV К—П, XXVII Р—Ч, величезний збірник великої наукової ваги, усього 27364 №№).
- Ястребовъ, Матер. по Этногр. Новорос. Края, 1894.
- Гнатюк, Народ. оповідання про опришків (XXVI т. Етногр. Збірн., 1910 р.).

IX.

Апокрифи і легенди.

- Франко, Памитники укр. руськ. мови і літератури 1896, I (старозавітні апокрифи), 1899, II (новозав. апокрифи), 1902, III (діяння апостолів) і IV (апокр. есхатологічні)—усе видання великої наукової ваги.
- Сумцовъ, Очерки южнорусскихъ апокрифическихъ сказаній. 1888 (з Київ. Ст. 1887).
- Миронъ (Франко), Къ исторіи южнор. апокр. сказаній (Київ. Стар. 1894, XII).
- Франко, Откровеніе св. Степана (ib. 1906).
- Фотинскій, Къ литер. исторіи южнор. апокрифовъ (Волынск. истор. археол. Сборн. 1896 I).
- Яворскій, Два карпато-рускихъ сборника XVIII в. 1909 (8 апокрифів).
- Малинка, Сборникъ матеріаловъ, 1902 (в кінці 2 №№).
- Милорадовичъ, Малор. народныя повѣрія и рассказы о пятицѣ (Київ. Стар. 1902 і окр.).
- Петровъ Н. И., О южнор. легендахъ (Тр. Київ. Дух. Ак. 1877, III).
- Ястребовъ, Матер. по этногр. Новорос. Края, 1894.
- Яворскій, Духовный стихъ о грѣшной дѣвѣ, 1900.
- Янчукъ, Къ вопросу объ отраженіи апокрифовъ въ народномъ творчествѣ, 1907.
- Popovski, в VШ Zbiór Wiadom. декілька апокрифів.
- Івановъ, Петръ, Изъ области мал. нар. легендъ (Этн. Обзор. 1891, один з найкращих збіроків).
- Вержибицкій, Изъ южнорус. легендъ (Этногр. Обзор. IX).
- Васильевъ, Украинскія легенды о святыхъ (Этногр. Обзор. № 3 і № 27).
- Гнатюк, Галицько-руські народні легенди (Етногр. Збірники III, 47 №№, XII—XIII 287 №№ величезна збірка великої наукової ваги, з дуже численними бібліографічними вказівками).
- Гнатюк, Легенди в Хітарськ. Збірн., в Зап. Н. Тов. Шевч., т. 16.
- Сумцовъ, Какъ чортъ поссорилъ супруговъ (Юбил. Сборн.. Вс. Фед. Миллера 1900).
- Сумцовъ, Легенды о провалившихся городахъ (Сборн. Харьк. Ист. Фил. Общ. 1895, т. VIII).
- Сумцовъ, Легенды о грѣбной матери (Київ. Стар. 1893, 1894).
- Сумцовъ, О малор. религ. сказаніяхъ (ib.).
- Сумцовъ, Легенда о благочестивомъ живописцѣ (Київ. Стар. 1894, X).
- Сумцовъ, Небесный вогонь (Літер. Наук. Вістн. 1908, I).
- Сумцовъ, Легенды о покаяніи ангела (Сборн. Х. Ист. Фил. Общ. 1895).
- Крымскій, Къ вопросу о старин. малор. религ. сказаніяхъ (Київск. Стар. 1896, X).
- Гнатюк, Этногр. матеріали з Угорщини (Етногр. Збірн. 1900, IX багацько легенд).
- Булашовъ, Украинскій народъ въ своихъ легендахъ и религиозныхъ воззрѣніяхъ, 1909.
- Дикаревъ, Апокрифы изъ Кубанск. обл., в Юбил. Сбоон. Вс. Ф. Миллера, 1900.
- Малинка, Апокрифы изъ Волынск. губ., в Юбил. Сборн. Вс. Миллера.
- Kolberg, Rokucie, III (легенди про сотв. миру).
- Шевченко, Сказанія о 12 пятницахъ, в Зал. Укр. Наук. Тов. в Кліві 1908, II.
- Сабатовскій, Св. Пятница (Подольск. Епарх. Вѣд., 1885, № 23).
- Назаревскій, Хожденіе Богородици по мукамъ (ib.).
- Петровъ М. И., Укр. Збірник XXII ст. (ib.).

Подольск. Епарх. Вѣдом., Народ. повѣрія и сказ. о св. Николаѣ (ст. різних авторів в №№ 1884 № 49, 1900 № 51, 1886 №№ 19—20, 25).

X.

Календарь, Різдво, Колядки, Великдень, Купало.

- Максимовичъ, Дни и мѣсяцы укр. селянина (Русск. Бесѣда 1856, I, III).
- Динарев, Народ. календарь вадуйск. пов. (Матер. до укр. рус. етнол. 1905, VI, 113—204, з показчиком річей—казки, пісні, повір'я).
- Ивановъ П. В., Дни недѣли (16 т. Сборн. Харьк. Ист. Фил. Общ. 1902).
- Милорадовичъ, Жит'є—быт'є дубенскаго крестьянина, 1905.
- Kolberg, Rokucie, I, 1883 (докладный опис.).
- Ефименко, П., Дневникъ народ. праздн. харьк. губ., в Харьк. Сборн., 1887, I.
- Манжура, Громові празники, в Харьк. Вѣд., 1892, № 198.
- Лунашевичъ, Рождеств. обряды (Русск. Архивъ 1826, V, VI, VIII).
- Пассенъ, Очерки Россіи, 1840, II (Рожд. святки).
- Терещенко, Быт'є русск. народа, 1848, VII.
- Бѣньковскій, Рождественскія Святки на Волини, Кіевск. Стар. 1889 I 236—242.
- Крамаренко, Різдво на Чорноморіі (Етногр. Збірн. Наук. Товар. Шенч. I).
- Чернявская, Народн. пѣсни и повѣр'я крестьянъ Херсонск. губ. (Сбор. X. Ист. Фил. Общ. 1893).
- Свидницький, Великдень у подолян (Основа 1861, октябрь—ноябрь).
- Камінський, Великдень на Волині (Кіевск. Стар. 1906, III).
- Ивановъ Вас., Жизнь и творчество крестьянъ Харьк. губ. 1898.
- Чугуевецъ, Масляница и Велькдень, в Южн. Кр., 1891, №№ 3493 і 3540.
- Южный Край, 1880, № 1378.
- Кіевская Старина, Колядки і щедрівки 1883, XII, 1887, I, 1889, I, 1891, XII.
- Чубинскій, Труды этн. ст. экспедиціи, III (величезный головний матеріал).
- Головацій, Галицко-русскія пѣсни I—IV (див. в кінці показчик) колядки в Подоліі (Кіев. Стар. 1899, II).
- Малинка, Сборн. матер. по малор. фольклору, Черниг. 1902. 9—169 стор. Рецензія Гринченка в Отч. съ рис. премій Гоголя 1907.
- Эварницкій, Малор. народ. пѣсни, 1906 (31 №).
- Шухевич, Гуцульщина (Матер. до укр. рус. етнол. 1904, VII, 29—189, багато пісень).
- Гринченко, Этногр. матеріалы, 1899, III.
- Яшуржинскій, Колядки религ.—мѣсич. содержанія (Кіев. Стар. 1895, II).
- Яшуржинскій, Замѣт. о купальск. обряд., в Кіев. Стар., 1889.
- Wyczkunski, Zapiski z Wolyni, Zbiór Wiadom., 1888, XII.
- Олена Пчіла, Колядки (Кіев. Стар. 1903, I—VI). Гостра рец. Гнатюка в Зап. Н. Товар. Шевч. 1904, IV.
- Коробка, Къ изученію малорус. колядокъ (Извѣст. Акад. Наукъ, 1902, III; рец. гостра-Гнатюка въ Зап. Н. Т. Шевч. 1903, I).
- Коробка, Колядки и щедровки на Волини (Живая Стар. 1901, всіх колядок 103 №№). Рец. Гнатюка в Зап. Н. Т. Шевч. 1902, VI.
- Потенія, О купальскихъ огняхъ Археол. Вѣстн. Моск. Археол. Общ. 1867.
- Mozzyna, Kupalo (Zbiór Wiadom. do antrop. krajow. 1882; рец. у Сумцова, Соврем. малор. этногр. II).
- Паловъ, О значеніи куп. обрядовъ (Жив. Стар. 1896).
- Сумцовъ, Научное изученіе колядокъ (Кіев. Стар. 1886, II, і окр.).
- Сумцовъ, Культурныя переживанія (Кіев. Стар. 1889, про колядки і купала).
- Чугуевецъ, Поэзія Рождеств. святокъ, 1889, 1889, №№ 160, 333.
- Даченко, Купальск. обряды, в Южн. Кр., 1894, № 5994.
- Ковалевскій, Рождеств. святки, ib., № 6174, 1900 р., № 6535, Харьк. Вѣд.
- Радченко, Гомельск. нар. пѣсни, в Зап. Геогр. Общ. по Отд. Этн., 1888, выш. 2.
- Сементовскій, Замѣч. о праздникахъ малороссовъ, в «Маякѣ», 1843; додатки Срезневського і Максимовича там же.

- Петровъ. О народ. праздн. въ Юго-Зап. Руси, в «Труд. Киев. Дух. Ак.», 1871, X—XII.
Шероцькій. Колядки и щидрівки въ Подоліі (Подол. Епарх. Вѣд., 1863 № 1).
А. К. и І. С. Колядки въ Подоліі (ib., 1863, № 11, 1868, №№ 51—52).
Подольск. Епарх. Вѣдом., про Різдво, 1868 № 1, 1897 №№ 51—52, Стрѣтеніе 1887 №№ 6, 14, Палыкопу 1887 № 28, Великдень 1886 № 15, Рахманській Великдень 1884 №№ 18—19, 1899 № 20—21, Розигри 1884 № 23—24.

XI.

Н о б з а р і і Л і р н и к и.

- Иващенко, Кобзари Братыця и Дубъ. (Зап. Ю. З. Отд. Геогр. Общ. 1875, II).
Кулишъ, Записки о Южной Руси, 1856, т. 1—2.
Сперанскій, Южнорусская пѣсня, 1904.
Доманицькій, Кобзари і лірники Киевск. губ. 1903.
Малинка, Кобаари и лирники, 1903 (Черніг.).
Лисенко, Музыка кобзарей, в 1 т. Запис. Юго-Зап. Отд. Географ. Общ.
Русовъ, Остапъ Вересай, в 1 т. Зап. Юго-Зап. Отд. Географ. Общ.
Ефименко, Братства и союзы нищихъ в Киевск. Стар. 1883.
Горленко, Кобзари и лирники, ір. 1884.
Горленко, Бандуристъ Иванъ Крюковскій, в Киевск. Стар. 1882, XII.
Викторин, Жебрацька мова, в лъв. «Зоря» 1886.
Боржковскій, Лирники, в Киевск. Стар. 1889.
Николайчукъ, Отголоски лириц. языка, въ Киевск. Стар., 1890, IV.
Гнатюк, Лірники Бучацьк. пов. в Галичині (в Етногр. Збірн. Наук. Тов. Шевч., I).
Малинка, Лирникъ Гомынюкъ, в Киевск. Стар. 1898, X.
Корниловичъ, Лирникъ Касьянъ (ib.).
Мартиневичъ, Записи (ib. 1904).
Демуцькій, Ліра і її мотиви. Київ., 1903.
Ивановъ В. В., Невли, в Харьк. Стат. Листкѣ, 1883.
Николайчикъ, Лирниц. языкъ, ib., 1889.
Студинскій, Лірники, «Зоря» 1894.
Тихановъ, Черниг. старцы, в «Труд. черн. уч. арх. ком.»
Боля, Народ. музичні струменти, в «Зорі» 1894 р. №№ 1. 17.
Хоткевич, О бандур. и лирникахъ, в Етногр. Обзор. 1903, № 2.
Сумцовъ, О кобзаряхъ, въ Труд. XII Археол. сѣвъзда. т. III.
Сластіоновъ, Кобзарь Кравченко и его Думы, в Киевск. Стар. 1902. Рец. Гнатюка в Зап. Н. Т. Шевч. 1903, V.
Чиналенко, Лирникъ Морозъ (Киев. Стар. 1896, III).
Масловъ, Лирники Черн. и Полт. губ. (Сборн. Х. Ист. Фил. Общ. 1902, XIII).
Кристь, Кобзари Харьк. губ. (ib.).
Фарфоровскій, Кобзари на Кубани (ib., 1910, XIX).

XII.

Думи, пісні історичні, вірші.

- Кулишъ, Записки о Южной Руси, 1856, I—II.
Антоновичъ и Драгомановъ, Историческія пѣсни малор. народа, 1874—1875, I—II, (Збірник. великої ваги. Сюди ввійшли думи з раніших збірників Цертелева, Максимовича і ин.).
Житецькій, Мысли о народныхъ малор. думахъ, 1893. Рец. Этн. Обзор. 1893 XXIV і Жив. Стар. 1893, II.

- Сумцовъ, Замѣтки о малор. думахъ (Этногр. Обзор. 1895, I).
- Житецкій, Замѣтки о разныхъ методахъ изученія малор. думъ (ib. № 3).
- Сумцовъ, Думы объ Алексѣ Поповичъ (Кіев. Стар. 1894 (I, Рец. I Житте і слово 1894, I і Зап. Н. Тов. Шевч. 1895, III).
- Tersakowec, Beziehungen d. ukrain historisch. Lieder Dumen zur slavisch Volksepos, в Архиві Ягича, 1909, Н. 2—3.
- Тимченко, Стосушки дум до півд.—слав. епоса, в Зап. Укр. Н. Тов. в Кііві, 1908, II.
- Гринченко, Пісня про Дорошенка і Сагайдачного (Зап. Київск. Наук. Товар. 1908, II).
- Каманин, Ще про пісню про Сагайдачного, в Зап. Укр. Наук. Тов. в Кііві 1908, II.
- Kolberg, Rokucie, 1883, II. Рец. в Кіевск. Стар., 1884, V.
- Андрієвскій, Дума объ Азовскихъ братьяхъ, Одесса, 1884. Рец. Неймана в Кіев. Стар. 1884, V.
- Доманицький, Дума (балада) про Бондарівну (Кіевск. Стар. 1905, III).
- Нейманъ, Малорос. балада о Бондаривнѣ (ib. 1902, III). Рец. в Зап. Н. Т. Шевч. 1903, II.
- Мартиновичъ, Записи (Кіевск. Стар. 1904).
- Ткаченко-Петренко, Думы въ изданіяхъ и изслѣдованіяхъ (Украина, 1907. VII—VIII, 144—185).
- Каллашъ, Палій и Мазепа въ народной поэзіи (Этногр. Обзор. II, III, IV).
- Перетць, Изслѣдов. и Матеріалы, 1900—1902.
- Савичъ, Набожныя пѣсни (Подол. Епарх. Вѣдом., 1885, № 34).
- Сѣцинскій, Набожныя пѣсни (ib., 1889 № 7).
- Яворскій, Два карпато-русскихъ сборника XVIII в. К. 1909 (пісня про завоювання Варны і пісня про Кулину і вн.
- Дашкевичъ, Нѣск. слѣдовъ общенія Южн. Руси съ югославянами, между прочимъ въ думахъ (в Сборн. въ честь Флоринскаго).
- Сперанскій, Южнорусская пѣсня, 1904.
- Халанскій, Малор. дума про Байду, (XV т. Сборн. X. Ист. Фил. Общ.).
- Грушевскій М., Байда Вишневецкій в поезіи і історіи (Зап. Наук. Тов. в Кііві 1909).
- Иващенко, Кобзари Братыця и Дубъ (Зап. Ю.-З. Отд. Геогр. Общ. 1875. II).
- Науменко, Происхождение думы о Самуилѣ Кошкѣ (Кіев. Стар. 1883, VI).
- Neumann, Dshu ukrainski (Atheneum 1885 IV). Рец. Кіев. Стар. 1886, V.
- Миллеръ Ор., Малор. нар. думы и кобзарь Вересаѣ (Древ. и Нов. Россія 1875, IV).
- Дашкевичъ, Думи про Олексія Поповича, 1905.
- Лисовскій, Вопросъ о происхожденіи малор. думъ, 1891 (невеличка і говорлива розвідка).
- Халанскій, Великор. былины Кіевск. цикла, 1885 (въ Русск. Фил. Вѣстн. и отд., есть про думи про Коновченка і Олексія Поповича).
- Халанскій, Южнослав. пѣсни о смерти Марка Кралевича (про думу про Фёдора Безродного).
- Сумцовъ, Дума про козака-бандуриста (в «Культур. Переж.» в Кіев. Стар. 1889, III).
- Томашівскій, Думи про Марусю Богуславку (Літер. Наук. Вістн. 1901 р. і окремо).
- Андреевскій, Козацкая дума о трехъ братьяхъ Азовскихъ, Екатеринославъ, 1884 (рец. у Сумцова Совр. малор. этногр. II).
- Драгомановъ, Нові варіанти кобзарськихъ співів (Життя і Слово 1895, III—IV).
- Малинка, Кобзари и лярники, 1903.
- Драгомановъ, Політичні пісні укр. народа, 1883, I. 1895, II (Моя рец. в Изв. Акад. Н. 1899).
- Новицкій, Малор. историческія пѣсни, 1894 (друге видання 1908).
- Зварницкій, Малор. народ. пѣспи 1906 (декілька історичних).
- Гринченко, Этнограф. матеріалы, 1899, III (пісні про Супруна, Бондарівну).
- Чубинскій, Труды этн. ст. экспедиціи III.
- Драгомановъ, Матер. до історіи укр. віршів (Життя і Слово 1894, I, II).
- Науменко, Къ литерат. рожд. и пасх. врпнѣ (Кіев. Стар. 1888, I).
- Михайло Горскій, О виршахъ (ib. W).
- Гнатюк, Угро-руські дух. вірші, в Зап. Н. Товар. Шевч. 1902 XLVI—XLIX, 1900 IV, 17 №№.
- Пчілка Олена, Колядки-вірши, в Кіевск. Стар., 1903, VI.
- Записки Н. Тов. Шевченка 1896, XIV (19 дух. вірш з Галичини).
- Франко, Студії над народними піснями, 1909, I (з Зап. Наук. Тов. Шевч.).
- Гнатюк, Співанники Гряделевича і Левіцьких, 88 і 91 т. Зап. Н. Тов. Шевч., 1909, 151—157.

ХІІІ.

П і с н і :

(колискові, чумацькі, весільні, коломійки і інші—розвідки і матеріали).

- Сумцовъ, Пѣсни объ отравленіи змѣинымъ ядомъ (Кіевск. Стар. 1893, XI).
 Перетць, Историко-литер. изслѣдованія, I—II.
 Огіевскій, Новые элементы въ южнорус. пѣснотворчествѣ. Рец. въ Этн. Об. XV.
 Радченко, Знаида, Гомельскія народныя пѣсни. Рец. в Этн. Об. II.
 Сперанскій, Южно-р. народ. пѣсня и современные ея носители, 1904. Рец. Франка в Зап. Н. Т. Шевч. 1904, III.
 Гнатюк, Пісенні новотвори (галицько-руські) (в Зап. Н. Тавир. Шевч. 1902 VI, 1903 II).
 В.—Д—ський, Сучасна нар. творчість (Літер.-Наук. Вістн. 1900, X).
 Хатемкинъ, Современ. укр. пѣсни въ Кіевск. губ. (ib. 1897, IX. 76 №№ сучасних пісень і загальний нарис сучасного становища співання) Рец. в Зап. Н. Т. Шевч. 1898, V.
 Гринченко, Етногр. матеріали 1899, III (великий збірник пісень).
 Гнатюк, Коломійки (Етногр. Збірник XVII—XVIII, 1905—1906 г., величезна збірка з 5792 №№, з показником змісту і науковою розвідкою в передмові).
 Ивановъ, Вас., Жизнь и творчество крестьянъ Харьк. губ. 1898, I (1010 стор.).
 Кулишъ, Записки о Южн. Русі 1856, I—II.
 Милорадовичъ, Житье-бытье лубенскаго крестьянина (в Кіев. Стар. 1904 і окремо на 310 стор., е пісні робочих і ин.).
 Даниловъ, В. В., Пѣсни села Андреевки Нѣжин. у. Черн. губ. 1904 (323 №№).
 Кузьмичевскій, Малор. пѣсни объ освобожденіи крестьянъ (Кіевск. Стар. 1887, III IV).
 Манжура, Панщина въ пѣсняхъ и молитвахъ (Кіев. Стар. 1882 V).
 Петровскій, Пѣсня о панщинѣ (ib. 1888, IV).
 Корниловичъ, Пѣсня про панщину (ib. 1898, X).
 Яворскій, Легенда о панщинѣ (З літературою, в Научно-Литерат. Сборникъ Галиц-рус. Матицы 1901, I).
 Русская Старина 1886, III.
 Сумцовъ, Малор. пѣсничія пѣсни (Кіев. Стар. 1886, VI).
 Сумцовъ, Коломійки (ib. IV).
 Метлинскій, Южнорус. народ. пѣсни, 1856. (Моя рец. в Иав. Ак. Н., 1904, III).
 Л-скій, Н., Народн. колыбельн. пѣсни, въ Хар. Сб. при Хар. Календ., 1888, II.
 Чугуевецъ, Малор. бытовыя пѣсни, Харьк., 1889.
 Омельченко, Малор. пѣсни Ворон. губ., 1888 (49 №№).
 Франко, Студії над народними піснями, 1909, I.
 Гнатюк, Весільні пісні в Керестурі і Мшанцях, в Матер. до етнол., X.
 Гнатюк, Опришок Яноша в піснях, в Зап. Н. Т. Шевч. т. 31—32.
 Kolberg, Rokucie, I—II (багато пісень побутових, історичних і ин.).
 Kolberg, Pieśni ludu z Radola rossyjskiego, в Zbiór Wiadom., 1888, XII.
 Ветуховъ, Народ. колыбельныя пѣсни (Етногр. Обзор. XII, XIII, XV, гарна наукова розвідка).
 Чубинскій, Труды этногр.-стат. экспедиція, т. III (празничні), IV (родинні, весільні і похоронні); V (сімейні, історичні і ин.)—величезні збірники. Багато рецензій (див. в. Указ. Гринченка).
 Головацькій, Галицко-русскія пѣсни, въ 4 т. (в Чтен. Моск. Общ. уст. и древн. і окремо, теж великий матеріал).
 Рудченко, Чумацкія нар. пѣсни, 1874. Рецензія въ Литер. укр. фольклора Гринченка, 106, III.
 Чернявская, Народ. пѣсни Херсонск. губ. (Сборн. X. Ист.-Фил. Общ. 1893, е чумацькі і історичні, більш весільних).
 Драгомановъ, Політичні пісні укр. народа, 1883, I, 1885 (II Цінна наукова збірка і розвідка, рец. моя в Извѣст. Акад. 1899).
 Зварницькій, Малор. народ. пѣсни, 1906 (найбільш про кохання, е пісні історичні, колядки і ин.).
 Новицькій, Малор. пѣсни, преимущ. історическія, 1894, 2 вид. 1908.

- Бъллозерскій, Женщина въ малор. пѣсняхъ и сказаніяхъ (Земск. Сбор. Черниг. губ. 1899, XI).
Боровиковскій, Женская доля по мал. пѣснямъ (Чтенія въ Общ. Чит. в Древн. Рос. 1867, IV).
Новицкій, И. П., Женщина въ малор. нар. пѣсняхъ 1884.
Folklore de l'Ukraine. Сороміцькі пісні, казки, приказки і лайки. Крмтада V. Париж. Рец. в Зап. Наук. Товар. Шевченка 1900. I.
Васильевъ, Рекрутчина въ малорусской пѣснѣ (Кіевск. Стар. 1889, №№ 8 і 9).
N N, Рекрутскія пѣсни (23 №№) (ib. 1897, VI—VII).
Костомаровъ, Историч. значеніе южно-русска. народ. пѣснотворчества, (Бесѣда 1872, VI—XII. далі. в Рус. Мысли 1880 і 1883).
Лоначевскій и Купчинко, Пѣсни Буковинскаго народа (Зап. Ю. З. О. Геогр. Общ. 1875, II).
Потебня, Объясненія малор. и сродныхъ пѣсень. 1883—1884, I (веснянки) і II (колядки). Обидва томи великої наукової ваги.
Де-Волянъ, Угро-русскія нар. пѣсни (Зап. И.-Геогр. Общ. по отд. этн. 1885, XIII).
Гнатюк, Пісні про опрішків (XXVI т. Етногр. Збірн., 1910 р.).

XIV.

Ч о р т и.

- (Чорти, упирі, вовкулаки, відьми, страхи, русалки, мерці, чарівниці, недоля, перевертні).
Гнатюк, Зналоби до галиц.-рус. демонол. (Етногр. Збірн. 1903, XV, усього 400 №№, найбільшій сучасний збірник самого матеріалу, без наукових або бібліогр. вказівок).
Сумцовъ, Колдуны, вѣдьмы, упыри. (Сборн. Харьк. Истор. Фил. Общ., 1891, III, бібліогр. показчик).
Антоновичъ, Колдовство (Труды этн. ст. экспед. Чубинскаго, I).
Арандаренко, Записки о Полтав. гул. 1849, 3 т. (в 2 т. відьми 219).
Васильевъ, Доля, Кара, Бѣда, Недѣля, Пятница въ вѣров. украинск. нар. (Этн. Об. 1890, I).
Данильченко, Етногр. свѣдѣнія о Подольск. губ., 1869, I.
Де-Волянъ, Угро-русскія нар. пѣсни, 1885, (упирі), 25 (топлення відемъ).
Драгомановъ, Малор. нар. преданія и рассказы, 1876, 62--77.
Краснокутскій, О вѣдмахъ (Кіев. Епарх. Вѣдом. 1880, №№ 26, 30, 37, 38).
Кистяковскій, Продажа души чорту, (Кіевск. Стар., 1882, VII).
Милорадовичъ, Черти (в Кіевск. Стар. 1899, гарна наукова розвідка, на ґрунті численних підсобій).
Милорадовичъ, Украинская вѣдьма, (Кіев. Стар. 1901, II, і окр.).
Милорадовичъ, Украинскія чары (Сборн. Харьк. Ист. Фил. Общ., XVIII).
Гринченко, Етногр. матеріали, I—II (Див. по показч. пісень в кінці II т., 360).
Гринченко, Изъ усть народа (Додат. до XII т. Черн. Земск. Сбор., і окремо, багато про відем, мерців і ин).
Иванова и Марусова, Матеріали для этн. изуч. Харьк. губ., в Харьк. Сбор. при Харьков. Календ., 1893. VII.
Южный край, 1882, № 461, 1889, №№ 2817, 28123, 1890, № 3172.
Харьковск. Вѣдом., 1884 № 44, 1885 №№ 69, 185, 258, 1886 № 142, 1887 №№ 62, 63.
Максимовичъ, Собр. сочиненій II, 504 (відьми).
Манжура, Сказки, 1890 (упирі і відьми).
Кошовикъ, Борьба живого упыря съ мертвымъ (Кіевск. Стар., 1884, I).
Я. Ш., Убийство упыря въ 1770 г. (id, 1890, II).
Ефименко, Упыри (ib., 1883, VI).
Ефименко, Околдованіе начальства (ib., 1884, III).
Костомаровъ, Литературное наслѣдіе, 1890, 360—364 (чарівниці в піснях).
Nowosielski, Lud ukraiński. 1857, II, 80—96.
Podbierski, Materiały do demonologii ludu ukraińskiego (Zbiór Wiadom., IV, 3—83, багато казок в чигиринського пов. Київ. губ. про мавок, відем, русалок, упирів, мерців—див. мій показчик).
Селивановъ, Очерки Воронеж. губ. (Ворон. Юбил. Сборн. 1886, 69—116 про відем).
Rokossowska, O swiecie roslinnum (Zbiór wiadom. XIII, 168, 178, 180, 185—про відем).

- Ивановъ, П., Народные рассказы о вѣдьмахъ и упыряхъ, 1891.
 Рудченко, Народн. южнор. казки, 1869, I, 78 (казка про вѣдму).
 Rulikowski, Opis powiatu Wasilkowskiego, 1853, 163—166 (про вѣдм).
 Rulikowski, Zapiski etnogr. z Ukrainy (Zbiór wiadom., III, 90, 102, 103, 104—110 — про вѣдм і чари).
 Кулишъ, Записки о Южн.-Руси, 1856, I—II (про чортів, вѣдм, мерців, характерників).
 Милорадовичъ, Русалки (в Кіевск. Стар., 1899, VIII, гарна наукова розвідка на порівняно-чим методі).
 Радченко, Гомельскія народ. пѣсни, 1888, XIV—XV (вовкулаки і вѣдми).
 Раевскій, Малор. народ. повѣрья (Воронеж. Бесѣда на 1861, 192—195—вѣдми, перевертні, вовкулаки).
 Ревякинъ, Вовкулаки (Основа 1861, XII).
 Сумцовъ, Культур. переживанія, 1890, §§ 108, 109, 57, 144, 4, 110—110, 117—118, 81, 119, 124, 99—106 (про вѣдм, упирів, одміну і т. ин.).
 Чубинскій, Труды этногр. ст. эксл., I, 111—140, 196—209 (про вѣдм, вовкулаків, упирів), II, 403—429 (про вѣдм, упирів), V 414—424 (чари).
 Ивановъ, П., Вовкулаки (Юбил. Сбор. Вс. О. Миллера і в Кіев. Стар. 1886, VI).
 Ивановъ, П., Знахарство (Кіев. Стар. 1885, XII).
 Ивановъ, О вѣдьмахъ и упыряхъ (Сбор. X. Ист. Фил. Общ. 1891, III).
 Исаевичъ, О вовкулакахъ и чаривникахъ (Кіев. Стар. 1883, XII).
 Кіевлянинъ, 1865 №№ 69, 71, 1878 № 93, 1875 №№ 67, 30, 1870 № 51, 1872 № 33, 1877 № 132, 1867 № 117, 1868 № 145, 1872 № 61, 1869 № 44, 1877 № 43, 1868 № 15, 1871 № 81, 1875 № 115, 1877 № 80, 1875 № 65, 1872 № 58, 1865 № 87—знахури, упирі, одміна і т. ин.).
 Kolberg, Rokucie, 1882—1889, I—IV.
 Корепніскі, Przyczynek... (Zbiór Wiadom. XI, 194—199, чарівн. на Валині).
 Шульгинъ, Убійство упыря (Кіев. Ст. 1890, II).
 Милорадовичъ, Мертвець (в Кіевск. Стар. 1899, VIII, гарна наукова розвідка).
 Сумцовъ, Пѣсни и сказки о живомъ мертвецѣ (фабліо) (Кіев. Стар. 1894, III).
 Цыбульскій, Купаніє вѣдьмъ (Кіев. Ст. 1885, XI).
 Ивановъ, Життя крестьянъ Харьк. губ. 1898.
 Ястребовъ, Матеріали по этнографіи Новорос. края, 1894 (про вѣдм, упирів і т. ин.).
 Яворскій, О малорус. упыряхъ, 1900 г.
 Сумцовъ, Превращенія (в Энцикл. слов. Брокгауза і Ефрона).
 Ящуржинскій, О превращеніяхъ въ малор. сказкахъ (Кіев. Стар. 1891, III—IV).
 Васильевъ, Пѣсенные мотивы о превращеніяхъ (Этногр. Обзор. VI).
 Потєбня, О долѣ и средныхъ съ нею существахъ (Древности Моск. Арх. Общ. 1867, II).

XV.

П и с а н н и.

- Сумцовъ, Писанки (Кіев. Стар. 1891, V—VI).
 Кордуба, Орнаменти писанок (Зап. Н. Товар. Шевченка, 1899, V—VI).
 Кулжинскій, Описаніє писанокъ Лубенскаго Музея, 1899 (багато малюнків).
 Литвинова, Альбомъ малорус. узоровъ 1882, I, 1902, II (писанки).
 Номись, Крапанки въ старину (Кіев. Стар. 1898, IV).
 Шухевич, Гуцульщина (Матер. до укр.-русск. етнологіи 1904 VII, 216—227, з малюнками в фарбах).
 Kolberg, Rokucie, I, 1882.
 В. Д., Черниговскія писанки (Труды Черниг. Предвар. Комит. XIV Арх. Съѣзда 1908, 176—178).
 Ястребовъ, О писанкахъ (Кіев. Стар. 1895).
 Крсец, Pisanki w Galicyi (Sykola 1894).
 Сѣцинскій, Пасх. писанки (корот. ст. в Подольск. Епарх. Вѣд., 1899).

- Шероцькій, Черги античн. и древ. христ. живописи на украинск. писанкахъ, в «Правосл. Подоли», 1909 р.
И. З., Кое-что о писанкахъ (Подольск. Епарх. Вѣд., 1902, № 15).
Южный Край, 1888, № 109.
Харьковск. Вѣдом., 1889, № 92.

XVI.

Ліни (народна медицина).

- Милорадовичъ, Народная медицина въ Лубенщинѣ (в Кіев. Стар. 1902 і окремо, цінна розвідка).
Гринченко, Етногр. матеріали 1899, I (Література про народні ліки).
Милорадовичъ, Народная медицина въ Лубенск. у. Полт. губ. (Кіев. Стар. 1900, I—VII).
Потебня, Малор. домашн. лѣчебники XVIII в. (ib. 1890, I).
Степовичъ, Дополн. къ этой статьѣ (ib. № 4).
Коваленко, О народ. медицианъ въ Переясловск. у. Полт. губ. (Етногр. Обзор. 1891, II).
Манжура, Къ народ. медицинѣ (Этн. Об. VI, XI).
Ивановъ, Вас., Жизнь и творчество крестьянъ Харьк. губ. 1898 (багато вказівок).
Эварицкій, Лѣченіе простуды (Днѣпр. Молва 1899, № 44).
Кондратовскій, Малор. знахари и ихъ лѣченіе (Врач. г. 1892 № 10).
Hryniewicz, Talko, Zagysy lecznictwa ludowego na Rusi, з літературою.
Podbereski, Mater, do demonologii (Zbiór Wiadom. IV, 60—82, про знахарські ліки).
Бабенко, Етногр. очерки Екатериносл. губ. 1905.
Доманицький, Народна медицина на Волині (Матер. до укр. етногр. 1905, VI, 100—107).
Селивановъ, А., Народ. медицина въ Воронеж. краѣ (Ворон. Юбил. Сборн. 1886).
Огіевскій, Изъ области народн. медицины (Кіевск. Слово, 1888, № 473).
Потебня, Малор. домашніе лѣчебники (Кіев. Стар. 1890, II).
Арандаренно, Записки о Полтав. губ., II, 229—232.
Н. Т., Домашняя медицина малоруссовъ (Харьк. Вѣд. 1884, № 289).
Чубинскій, Труды этн. ст. эксп. I, III—140.
Rego, Liki v Galicji (Casop. ces. Mus. LXV).
Ястребовъ, Матеріали по этнографіи Новор. Края, 1894.
Каталогъ выставки XII Арх. Съезда въ Харьковск. Етногр. Отд., § 15.
Южный Край, 1881, № 156, 1882, № 380, 1888, № 2589.
Харьковск. Вѣдом., 1884, №№ 125, 289.

XVII.

Х л і б.

- Сумцовъ, Хлѣбъ въ обрядахъ и пѣсняхъ, X, 1885. Рецензіи в Кіев. Стар. 1885, V, і Archiv Ягича, IX, 166.
Сумцов, Starodawne sposoby przyrzadzania chleba (Wisla 1890 III, IV).
Ящуржинскій, Культъ хлѣба въ малор. колядкахъ (Кіев. Ст. 1893, XII).
Данковская, Малорус. обрядовыя печенія Курск. губ. (Етногр. Обзор. 1909, I, з малюнками).
Ястребовъ, Свадебные обрядовые хлѣбы (Кіев. Стар. 1897 VII XI, Revue d. traditions populaires, 1895, з малюнками).
Ивановъ, Вас., Жизнь и творчество крестьянъ Харьк. губ. 1898.
Ивановъ, Вас., Аргось (Харьк. Статист. Листокъ).
Шухевичъ, Гуцульщина (Матер. до укр. рус. етнологіи, 1904, VII, з малюнками).

XVIII.

М у з и к а.

- Рубецъ, Сборники укр. нар. пѣсень, 1879, 5 вып., 216 укр. пѣсень.
Роздольскій, Галицько-руські народні мелодіи (Етногр. Збірн. XXI 1906, 730 №№ пісень з нотами).

- Стровъ, Музыка малорусскихъ пѣсень (Основа 1861, IV).
Быстровъ, Пѣсни (№№ 11 з нотами і варіантами в Кіевск. Стар. 1895, II).
Сокальскій, Русская народная музыка 1888.
Боянь, Музичні струменти на Україні (Зоря 1894, I).
Демущинскій, Ліра і її мотиви (52 №№ з голосами, користне і гарне видання), Київ, 1903.
Рец. в Кіевск. Стар. 1903, XII.
Чубинскій, Труды этн. ст. экзепед. IV (138 №№ нот весільних пісень).
Стеценно, Українські колядки і щедрівки. (10 №№ з голосами). К., 1909.
Лисенко, Характеристики музыкальныхъ особенностей думъ Вересая (Зап. Юго-Зап. Отд. Геогр. Общ. 1874, I).
Фаминцинъ, Домра, кобза, лира, 1891.
Ивановъ, Вас., Жизнь и творчество крестьянъ Харьк. губ. 1898.
Кулишъ, Записки о Южн. Рус, 1856, II (передр. збірн. Марковича з нотами).
Масловъ, Лирички въ связи съ исторіей лиры (Этногр. Обзор. 1900, III).
Лисенко, О торбанѣ (Кіев. Ст. 1892, III).
Лисенко, Збірники укр. народних пісень, 6 ч. по 40 №№, 12 част. по 10 №№, ще 5 част.—
колядки, весільні і ин.
Колесса, Рітмика укр. нар. пісень (Зап. Н. Товар. Шевч. LXXII—XXIV і окремо).
Колесса, Мелодіи гаївок (180 №№, з науковою розвідкою в XII т. Магєр. до укр. рус.
етнол. 1909).
Дрімченко, Дума про Морозенка, 1908 (в виконанні Кучеренка).
Соколовъ, 25 малор. пѣсень на 4 голоса. М.
Ноципинскій, Пѣсни, думки, Кієвъ, 1885.
Закревскій, Старосвѣт. бандуристь, 1860.

INSTYTUT
BADAŃ LITERACKICH PAN
BIBLIOTEKA
00-330 Warszawa, ul. Nowy Świat 72
Tel. 26-68-63

F

18.735